THE VAKROKTI-JĪVITA

A TREATISE ON SANSKRIT POETICS

BY

RĀJĀNAKA KUNTAKA

WITH HIS OWN COMMENTARY

Edited with Critical Notes, Introduction and Résumé

BY

SUSHIL KUMAR DE, M.A., D. LIT.,

PROFESSOR EMERITUS, JADAVPUR UNIVERSITY, CALCUTTA AND
HONORARY FELLOW, ROYAL ASIATIC SOCIETY

Third Revised Edition

FIRMA K. L. MUKHOPADHYAY

CALCUTTA 1961

First Edition 1923
Second Edition 1928
Third Edition 1961

Rs. 15 00

Printed by
D P. Mitra,
The Elm Press,
63 Beadon Street, Calcutta 6

IN MEMORIAM

PROFESSOR F W. THOMAS

CONTENTS

INDEX TO THE RESUME

श्रीमद्राजानककुन्तकरचित

वक्रोक्तिजीवितम

स्वोपज्ञवृत्तिसमेतम्

श्रीसुशीलकुमार दे इत्यनेन संशोधितम्

स्वनिर्मिताङ्गलभाषाभूमिकया टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतम् ।

तस्य तृतीयेयमङ्कनावृत्ति

कलिकातापुर्यां

शाके १८८३ वत्सरे १९६२ खिस्ताब्दे

प्राकाश्य नीता ।

विषयानुक्रमणी

प्रथम उन्मेष

विषय	पत्रसख्या

द्वितीय उन्मेष

तृतीय उन्मेष

CONSPECTUS OF EDITIONS OF TEXTS

to which references are made in the notes and introduction

Abhijñāna-sakuntala, ed Monier Williams, Oxford 1876

Amaru-śataka, ed Kāvyamālā 18, 1916

Alamkāra-sarvasva of Ruyyaka, with Jayaratha's Vimarsinī comm , ed Kāvyamālā 35, 1893 Samudrabandha's vṛtti accompanies the text (called Alaṃkāra-sūtra) in the Trivandrum Sanskrit Series, no 40, 1915

Ekāvalī of Vidyādhara, ed Trivedī, Bom Sansk Series, 1903

Aucitya-vicāra-carcā of Kṣemendra, ed Kāvyamālā pt i, 1886

Kavīndra-vacana-samuccaya, ed Thomas, Bibl Indica, 1912

Kādambarī, ed Peterson, Bombay 1900

Kāvya-prakāsa of Mammata, ed Vāmanācārya Bom Sansk Series, 3rd ed , 1917 References to (1) °Uddyota on this work are to Candorkar's ed , Bombay 1915 (2) to the Samketa of Mānikya-candra, to the Ānandāśrama edition, no 89, 1921 (3) to Bhattagopāla's commentary, to Trivandrum edition 1926

Kāvyādarśa of Dandin, with two commentaries, ed M Rangā cārya, Madras 1910

Kāvyānuśāsana of Vāgbhata, with his own comm , ed Kāvyamālā 43, 1915

Kāvyānuśāsana of Hemcandra with his own comm , ed Kāvyamālā 70, 1901

Kāvyālamkāra of Rudrata with Namisādhu's Tippaṇa, ed Kāvyamālā 2, 1909

Kāvya-mīmāṃsā of Rājaśekhara, ed Gaekwad's Oriental Series, no 1, 1916

Kāvyālamkāra of Bhāmaha, ed. Trivedī (as appendix to his ed of Pratāparudra in Bom Sansk Series, no lxv, 1909)

Kāvyālamkāra-sāra-samgraha of Udbhata, with Pratihārendurāja's Laghuvrtti, ed M R Telang, Nirnaya Sag Press, Bombay 1905

Kāvyālmkāra-sūtra-vrtti of Vāmana, with Govinda Tippa Bhūpāla's comm , ed Benares Sansk Series, 1908

Kāvya-kalpalatā by Arisiṃha and Amaracandra, ed Benares 1886

Kirātārjunīya, ed Nirnaya Sag Press, 1922

Kumāra-sambhava, ed Nirnaya Sag Press, 1908

Kuvalayānanda, ed Nirnanya Sag Press, 4th impression, 1913

Gāthā-saptaśataka, ed Weber, 2 vols , Leipzig 1870-81

Gauda-vaho, ed Bombay Sanskrit Series, 1887

Citra-mīmāmsā, ed Kāvyamālā 38, 1907

Caura-pañcāśikā, ed Solf, Kiel 1886

Tantrākhyāyikā, ed Hertel, Berlin 1910

Tāpasa-vatsarāja-carita as in Berlin MS noticed in Weber 2166 and by Hultzsch in *Nachrichten der Goettingischen Gesellschaft*, 1886, no 7, p 224f

Daśa-rūpaka, ed Nirnaya Sag Press, 2nd impression, 1917

Dhvanyāloka by the Dhvanikāra and Ānandavardhana, with Abhinava's Locana (i-iii), ed Kāvyamālā 25, 1911 Locanā iv, ed S K De in *Journal of the Dept of Letters*, Calcutta University, vol ix 1923 (reprinted in *Some Problems of Skt Poetics*, Calcutta 1959)

Pādatāḍitaka-bhāna by Śyāmilaka ed Rāmakṛṣṇa Kavi and Rāmanātha Śāstrī Śivapurī 1922

Pratāparudra-yaśo-bhūsaṇa of Vidyānātha, ed Trivedi, Bom Sansk, Series no 65, 1909

Bala-rāmāyaṇa, ed Govindadeva Śāstrī, Benares 1869

Bhallata-śataka, ed Kāvyamālā pt iv, 1899

Mayūra-śataka, ed Quackenbos, New York, 1917

Mahānātaka, ed Jīvānanda, Calcutta 1878.

Mālatī-mādhava, ed. Bhandrakar, Bombay Sansk. Series. Bombay 1913

Mudrā-rāksasa, ed Telang Bombay Sansk. Series, 1900

Megha-dūta, ed Hultzsch, London 1911

Raghu-vaṃśa, ed Nandargikar, 3rd ed , Bombay 1897

Ratnāvali, ed Parab, Bombay 1895

Rasa-gangādhara of Jagannātha, ed Kāvyamālā 12, 1916

Rasārnava-sudhākara of Śingabhūpāla, ed Trivandrum Sansk. Series, no 1, 1916

Vāgbhatālaṃkāra, ed Kāvyamāla 48, 1916

Vikramorvaśīya, ed Bombay Sansk Series, 1901

Viddha-śālabhañjikā, ed Arte, Poona 1886

Veṇīsaṃhāra, ed Nirnaya Sag Press 1915

Vyakti-viveka of Mahimabhatta and its Vyākhyāna, ed Trivandrum Sansk Series, no 5, 1909

Sārngadhara-paddhati, ed Peterson, Bom Sansk, Series, no. 37, 1888

Siśupāla-vadha ed Nirnaya Sag Press, 4th ed 1905

Sadukti-karṇāmṛta, references are as given in Thomas's Introd. to Kavīndra-vacana

Sarasvati-kaṇṭhābharaṇa of Bhoja, ed Borooah, Calcutta 1884

Sāhitya-darpaṇa of Viśvanātha Kavirāja, ed Durgāprasāda. Bombay 1915

Subhāṣita-ratna-bhāṇḍāgāra, compiled by Vāsudeva Laksmana Śāstrī, Bombay 1911.

Subhāṣitāvali, ed Peterson, Bom Sansk Series no 31, 1886

Suvṛtta-tilaka of Kṣemendra, ed Kāvyamālā pt ii, 1886

Sūktimuktāvali of Jahlana, references are given as in Index of verses in Bhandarkar's *Report* 1887-91

Harṣa-carita, ed Fuehrer, Bombay Sansk Series 1909.

INTRODUCTION[1]

1 The author Kuntaka and his work

The name of our author is given in the colophon to our Madras MS as Kuntala or Kuntalaka , but the references by Mahimabhatta and Vidyādhara, apparently to our author, as well as the colophon to our Jesalmere MS and citations by Arunācalanātha and Bhatta Gopāla, give the name as Kuntaka, which appears to be the more correct form. Vidyādhara, purporting to refute the views of Kuntaka, remarks[2] that the latter proposed to include *dhvani* in the scope of *bhakti* This statement probably refers to the passages in our text, dealing with *upacāra-vakratā* in which, as well as in some other varieties of *vakratā*, our author incorporates all ideas of *dhvani*[3], the term *bhakti* being apparently used here, as elsewhere[4], as synonymous with *upa-*

1 The original Introduction is substantially retained here

2 *Ekāvalī* p 51 *etena yatra kuntakena bhaktāvantar-bhāvito dhvanis tad api pratyākhyātam*

3 So Ruyyaka, ed Kāvyamālā, p 8 [*vakroktijīvita-kārena*] *vakratādibhih samasto dhvani-prapañcah svīkrtah,* Jayaratha remarking in this connexion that the Vakrokti-jivita-kāra is one of those writers who maintain the inclusion of *dhvani* in *bhakti* Samudrabandha also pertinently points out that the *upacāra-vakratā* of the Vakroktijivita-kāra comes really within the province of what is called *lakṣanāmūla dhvani* by the adherents of the *dhvani*-theory

4. This is discussed below.

cāra Mahimabhatta, again, finds fault with Kuntaka's appraisement of the verse *samrambhah karikīta-megha°*, which he himself cites and criticises as an instance of the fault of *vidheyāvimarśa*, attacking Kuntaka with the pointed remark

kāvya-kāñcana-kasāsma-mānınā
kuntakena nıja-kāvya-laksmanı|
yasya sarva-nıravadyatodıtā
śloka esa sa nıdarśıto mayā[5]*||*

"The verse whose entire faultlessness is declared, in his own definition of poetry, by Kuntaka proud of (possessing) the touchstone of the gold of poetry, is here discussed by me"

Mahima's commentator observes[6] on this that the full explanation of the verse in dispute will be found in the *Vakrokti-jīvita*, meaning thereby to refer the reader to Kuntaka's standpoint attacked in the text The verse is actually explained, as indicated, in our text in the *vrtti* at p 18 Again, Arunācalanātha, who professes great admiration for the school of Bhāmaha and Kuntaka, quotes *kārikā* i 35 twice in his commentary on *Kumāra°*[7] with *yad āha kuntakah* and *yad āha kuntakācāryah* (ed Trivandrum, 1926, pp 10,11) Also, Bhatta Gopāla in the introductory verses to his *Sāhitya-cūdāmani* commentary

5 *Vyakti-viveka* p 58 , see also pp 37f

6 *Vyaktiviveka-vyākhyāna* p 16

7 In his commentary on *Raghu°*, which was written earlier, he does not directly mention or quote from Kuntaka Arunācala flourished between the 12th and the 14th century A D Kane in his ed of *Sāhitya-darpana* notes that Someśvara in his commentary on Mammata quotes two verses of Kuntaka

on Mammata (ed Trivandrum, 1926, p 2) mentions and places Kuntaka third in the list of Alamkāra-writers to whom he pays homage, his order being Dandin, Vāmana, Kuntaka, Bhāmaha, Udbhata, Rudrata, Dhanañjaya, Bhoja, the two Dhvanikāras, the *Locana*-kāra (Abhinavagupta) and Mahima-bhatta. He praises Kuntaka in one entire verse which runs as follows

vakrānurañjanīm uktim cañcūm iva mukhe vahan|
kuntakah krīdati sukham kīrti-sphatika-pañjare||

Tripurāri, a South Indian writer, in his commentary on the *Mālatī-mādhava* (ed Nir Sag Press, Bombay, 1926) alludes to Kuntaka's criticism of *asāram samsāram* (v 30) and remarks *ato 'vidhi-vilasitam sarvam aphalam' itī pathanīyam iti Kun-taka-prabhrtayah kāvya-tattvajñāh sahrdayāh* But Kuntaka's suggested emendation is different

Apart from these occasional references, Kuntaka is generally cited in later literature as the Vakrokti-jīvita-kāra from the name of his once famous work, which in its turn is so called from the theory it expounds that a certain strikingness of expression (*vakrokti*) is the essence (*jīvita*) of poetry. From these citations it appears that MSS of this work certainly existed down to the end of the 13th century when Samudrabandha and Arunācalanātha quote or appropriate passages from it , but it probably became scarce in the time Viśvanātha, who appears to be rather inaccurate in presenting Kuntaka's

central theory and, possibly, took it second-hand [1]

2 Discovery of MSS of the Work

The notice of a MS of this work, so long supposed to be lost and known only from these citations in later literature, appeared about 1920 in the *Report of the Working of the Peripatetic Party of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras during the years* 1916-7, 1918-9 I was at the time working at the India Office Library, and my attention was kindly drawn to it by the then Librarian, Dr F. W Thomas I applied immediately for a loan of the MS through the India Office, but as I was given to understand that the rules of the Madras Library did not allow such a loan and as a rotograph transcript was not possible, I had to be content with a certified copy of the MS forwarded to me in England in 1920 by the Curator of the Madras Library through the courteous efforts of Dr Thomas The MS copy, however, proved on examination to be exceedingly corrupt and full of lacunae in almost every line, and I had to lay it aside for the time being On learning that I had in my possession a copy of this rare work on Poetics, Professor Jacobi, whose studies in Sanskrit Poetics

8 Viśvanātha (ed Durgāprasāda, 1915, p 14) discredits Kuntaka's theory by misunderstanding and hastily identifying the latter's *vakrokti* with the special poetic figure known under that name to all writers since Mammata See footnote 23 below

are well known, very kindly invited me to Bonn and gave me an opportunity of studying the work with him His great enthusiasm for the subject inspired me to devote myself to the preparation of an edition of the work even with the imperfect material at my disposal, and I succeeded in constructing a fairly readable text of the first two chapters When we came, however, to the third and fourth chapters, we found our MS copy very defective, so that in the end we had to abandon it altogether as hopeless On my return to India in 1922, I made another attempt to obtain a loan of the original MS through the Calcutta University, but as there was little chance of success in this direction and as my circumstances did not at that time allow me to go to Madras and personally examine it, Sir Asutosh Mookerjee, the eminent Vice-chancellor, to whom I submitted my difficulties, very kindly commissioned Pandit (later Mahāmahopādhyāya) Ananta Krsna Sāstrī of the University to make a fresh copy with his own hand The copy which this learned Pandit prepared with the help of Pandit Rāmakrsna Kavi, then of the Madras Library, of the first two chapters, has not only helped to throw much light on some of the inaccuracies of my very deficient and badly exceuted copy, but it has also supplied a long gap of about five pages, left out apparently inadvertantly, in the first copy [9] The *editio princep* was published in 1923 on the basis of these two Devanāgarī transcripts

9 From l. 12, p 72 up to l 7, p 77 (inclusive) This gap,

I was already informed by Pandit Rāmakrsna Kavi that the Madras Library MS itself was only a copy of an original which the travelling Paṇḍits of the Library discovered in the possession of an *adhyāpaka* who was apparently unwilling to part with it "Regarding the *Vakrokti-jīvita*", he wrote in a letter to me dated February 25, 1925, "the copy sent to you to London is a true copy of our original here, and also of the first original from which the Library copy was prepared I think any number of copies taken from this original will have the same errors In this connexion I may say that the owner of the MS is printing his edition of the same work consisting of five *unmesas* He has the advantage of having taught the work several times to his pupils when the MS was in perfect condition, and he is capable of reciting the whole work from memory His edition may appear in a short time This information, however, need not depreciate any other edition" But there is no sign yet of the promised edition

During the third session of the Oriental Conference held in Madras in 1924, I had an opportunity of staying there for over a week and examining the Library copy of the MS from which my transcript was made Pandit Rāmakrsna was not there, but the informations contained in his letter was

as I found later on by personal examination, does exist in the Madras Library copy I do not know from what source Mr Kavi supplied it , but it agrees exactly with the corresponding portion of the Jesalmere MS and there can be hardly any doubt about its authenticity

confirmed by the Pandits of the Library, who told me that the original was discovered somewhere on the Malabar coast. My attempts, however, at tracing it at its source have all proved fruitless On comparing the Madras copy with the transcript furnished to me, I found that it was, as Pandit Rāmakrsna said, a fairly faithful transcript, and no fresh light could be thrown with its help on the unsolved difficulties of the text

This unique MS is unfortunately incomplete It breaks off without completing the fourth chapter, and there are considerable gaps in this as well as in the third chapter It is not definitely known how many chapters the original work comprised Pandit Rāmakrsna speaks of five *unmesas* But it appears from its contents and treatment that the fourth chapter which deals at the end with the last variety of *vakratā* mentioned by the author (called *prabandha-vakratā*) forms the natural conclusion of the work, and as the author had practically exhausted all the topics of discussion proposed by himself, there is nothing to justify the supposion that he dealt with some other additional matter in a fresh chapter after the fourth It is probable, therefore, that although the fourth chapter breaks off without completing its theme of *prabandha-vakratā*, we have lost only a part of the work at the end dealing with this unfinished topic From our author's treatment, it is impossible to believe that this unfinished topic could have been of such dimension as to have required its extension into a fresh chapter Nor can any other additional matter be imagined to justify

the existence of an additional chapter at the end

The first two chapters (called *unmesas*), which form a little less than half of the entire work as we have it, were found fairly presentable in the MS inspite of numerous errors, misreadings and lacunae, and as they give us an outline of Kuntaka's general theory, in which indeed the chief interest of his work lies they were presented tentatively in the first edition, based as it was on the defective materials described above

In the meantime, notice of another MS of the work appeared in 1923 in the *Catalogue of MSS in Jaina Bhandars at Jesalmere* compiled by C D Dalal (Gaekwad's Series, no xxi, pp 62, 25) Unfortunately, the Jaina Bhandar was found very strict regarding the loan of their MSS, and all the efforts of the Dacca University authorities, who moved on my behalf, proved unsuccessful After fruitless applications to the Jaina Bhandar well as to the Jesalmere Durbar, an approach was made to the Resident, Western Rajputana States, who very kindly used his influence and obtained for the Dacca University in 1926 a certified transcript, as it was found impossible to obtain the original on loan The discovery of this fresh and fairly correct MS has made it possible to re-edit the text more satisfactorily, so far at least as the first two and a part of the third chapters are concerned

Unfortunately, this MS also proved incomplete, although the work in the portion it contained was

in a better state of preservation, and the transcript sent for my use was very carefully made. This MS contains the first two chapters and about one-third of the third chapter The work could, therefore, be presented in this edition of the text only up to the point for which it was available in both the Madras and the Jesalmere MSS, i e up to that part of the third chapter to which the Jesalmere MS extends and for which the corrupt text of the Madras MS was also available In spite of just a few still doubtful passages for which both the MSS proved inadequate, this part of the text, as now edited, will be found fairly satisfactory As for the rest of the work I had only the defective Madras MS to go upon, and it could not be edited properly without the help of additional MS material As further discovery of such material is unlikely, I have made an attempt to give a résumé, however defective, of the remaining portion of the third chapter and also of the fourth chapter so far as it is found in the incomplete Madras MS I have given full extracts wherever the text was presentable or could be reconstructed with conjectural emendations, and have also tried to restore the missing *kārikās* where they could be restored with the help of the *vrtti* I am aware that my reconstruction of this part of the text is open to criticism, and prehaps in many places capable of happier emendations , but it will give me satisfaction if it fulfils its very humble object of giving a general outline of this part of the text This procedure would not have been nece-

ssary if the text itself were here capable of being properly edited with ampler and better materials

3 The Text and the Commentary

The first *unmesa* describes generally the nature of a *kāvya* and the characteristics of *sabda* and *artha* as its constituent elements, incidentally dealing with Kuntaka's theory of *kavivyāpāra-vakratā*, which, according to him, is essential in poetry This *vakratā* is then classified categorically into varieties, enumerated as six in number, according as it appears in the arrangement of letters (*varna-vinyāsa*), in the parts of a word (*pada*), in a sentence (*vākya*), in a particular topic (*prakarana*) or in the whole composition (*prabandha*) The rest of the chapter gives a summary account of these with illustrations, and describes the characteristics of the three *mārgas* (corresponding to Vāmana's three *rītis*), viz *sukumāra*, *vicitra* and *madhyama*, concluding with an account of their constitutent *gunas* or excellences Of the six varieties of *vakratā*, which are taken up in detail in the rest of the work, the second *unmesa* deals with (i) *varna-vinyāsa-vakratā* (ii) *pada-pūrvārdha-vakratā*, and (iii) *pada-parārdha-vakratā* called *pratyaya-vakratā* The third *unmesa* treats of (iv) *vākya-vakratā*, while the fourth *unmesa* is devoted to the explanation of (v) *prakarana-vakratā* and (vi) *prabandha-vakratā*

The work consists of *kārikā-ślokas* in the *anustubh* metre (diversified at the end of each chapter with

some verses in other metres) and a running prose commentary, which also appears to be composed by Kuntaka The commentator uses words like *brūmah* (referring to *kārikā* i 14) *anusarāmah* (on i 15), *vivadāmahe* (on iii 1), *utpreksāmahe* (on iii 3-4), *budhyāmahe* (on iii 10), apparently identifying himself with the author of the *kārikās* By the name *Vakrokti-jīvita* later writers, who quote our author, mean the commentary as well as the *kārikā* Thus the commentator of the *Vyakti-viveka* (p 16) refers to the explanation of the verse *samrambhah kari-kīta-megha°*, which occurs in our commentary (p 18), with the remark *ayam śloko vakrokti-jīvite vitaya vyākhyāta iti tata evāvadhāryah* Again, Gopendra Tippa Bhūpāla in his commentary on Vāmana quotes one line from Kuntaka's commentary with the words *tad uktam vakrokti-jīvite* (ed Benares p 16=*na śabdasyaiva ramanīyatā-viśistasya kevalasya kāvyatvam* etc) This passage is also quoted by Bhatta Gopāla (*op cit* p 16) with *tad uktam vakrotau* Commenting on the verse *tarantīvāngāni* (which occurs in our *vrtti*), Mānikyacandra in his commentary on Mammata (ed Ānandāśrama, 1921, p 25) says *vakrokti-kāro'pi 'tarantīvāngāni' ityatra sādrsyopacāram ūce/yathā copacāras tathā vakrokti-jīvita-granthāj jñeyah* On the other hand, Samudrabandha, Arunācala, Someśvara and Jayaratha quote *kārikā-ślokas* from our author while giving an exposition of the Vakrokti-jīvita-kāra's views

4 Kuntaka's Date

Kuntaka cites very few authors by name, but quotes anonymously in the *vṛtti* illustrative passages from various well known kāvyas, nāṭakas and alaṁkāra-works Of the citations which may give us an indication of his date, the most interesting is the name of the Dhvanikāra, as well as that of Rājaśekhara, whose dramas are also quoted profusely but anonymously throughout the work The Dhvanikāra whose opinion is cited with regard to the Prakṛt verse *tālā jāaṁti guṇā jālā*, refers apparently to Ānandavardhana, who is not always carefully distinguished from the so-called Dhvanikāra (the anonymous author of the *kārikās* of the *Dhvanyāloka*) by these later writers[10] The verse itself is quoted by Ānandavardhana (p 62) from his lost Prakṛt poem *Viṣama-bāṇa-līlā* A more unambiguous instance of Kuntaka's familiarity with the text of Ānandavardhana is his quotation of the first *maṅgalācaraṇa* verse of the latter's *vṛtti* (*svechākesariṇaḥ*) in i 59 of our text We can, therefore, assign Kuntaka with certainty to a time later than Ānandavardhana [11]

10 See my article on the Dhvanikāra and Ānandavardhana in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, vol 1, pt 4, 1920, pp 4-5 (reprinted in *Some Problems of Skt Poetics*, 1959, pp 80-90) The *Dhvanyāloka* i 4 and ii 5 are quoted by Kuntaka at pp 56 and 163 respectively

11 We have also the independent testimony of Jayaratha who places the Vakroktijīvita-kāra (p 12) later than the Dhvanikāra, whom Jayaratha, like our author, identifies with Ānandavardhana

The large number of quotations from the *Bāla-rāmāyana* and the *Viddhasāla°* of Rājaśekhara, who lived about the end of the 9th and the beginning of the 10th century under Mahendrapāla and his son Mahīpāla of Kanauj, confirms this conclusion and fixes one terminus at least to Kuntaka's date at about the middle of the 10th century

The oldest writer, on the other hand, who quotes and criticises Kuntaka is Mahimabhatta Mahimabhatta was probably later than Abhinavagupta, who is apparently referred to in the former's *Vyakti-viveka* as belonging to a rival school of thought, and some of whose lines occurring in the *°Locana*[12] are actually cited in the same context The earliest writer to mention Mahimabhatta directly as the Vyaktiviveka-kāra and criticise his views is Ruyyaka[13] who lived, as we know, in the first part of the 12th century Abhinava's latest date is A D 1015 Mahimabhatta, therefore, may be assigned reasonably to a period later than the first quarter of the 11th century but earlier than the first quarter of the 12th Allowing half a century to elapse between him and Abhinava on the one hand, and a similar period of time between him and Ruyyaka on the other, we may place Mahimabhatta

12 *kecid vimāninah* *yad āhus tad bhrānti-mūlam*, *Vyakti-viveka* p 19, citing anonymously the whole passage ending with *yad bhattanāyakena dvi-vacanam dūṣitam tad gaja-nimīlikayaiva* etc from *°Locana* p 33

13 p 12 Mammata does not actually name or cite the Vyaktiviveka-kāra , but he appears to discuss a similar *anumāna*-theory of *rasa* (ed Bomb S S , 1917, p 252-53) which commentators take to be a reference to Mahimabhatta

towards the end of the 11th century This gives us the other terminus to Kuntaka's date at about the middle of the 11th century[14]

It is not unreasonable to hold, therefore, that Kuntaka flourished in the century commencing at the middle of the 10th and ending at the middle of the 11th As this date falls in with the known dates of Abhinavagupta, it is not unlikely that Kuntaka might have been a contemporary of this great champion of the Dhvani School Although Abhinava refers to the various views about *vakrokti*, obtaining before his time (held e g by Bhāmaha and Vāmana), it is remarkable that he never directly mentions the Vakroktijīvita-kāra[15] who, as the

14 The anonymous quotation of the verse *nidrā-nimīlita-drṣah*, which occurs in the *Caura-pañcāśikā* (ed Solf, no 36), does not of itself place our author *later* than the middle of the 11th century, which is the date of Bihlaṇa, the supposed author of the °*Pañcāśikā* For such quotation from a contemporary work is not unusual, as the °*Pañcāśikā* itself is quoted in the *Sarasvatī-kanṭhābharana* of Bhoja who was, as we know from Bihlana himself, a contemporary of the latter The authenticity of the verse in question, however, is not beyond doubt, for it is also quoted in the °*Locana* p 60, as well as in the °*Avaloka* on the *Dasarūpaka* on iv 23 (ed Parab), which belongs to the end of the 10th century The verse is also attributed to one Kalasa in the *Subhāṣitāvali* 1280 and in Jahlana 74a The attribution of the present text of the °*Pañcāsikā* to Bihlana cannot yet be taken to be beyond all question

15 In °*Locana* p 208, there is a passage on *vakrokti* (*atha sā kāvya-jīvitatvena vivaksitā* etc), which appears to be a reference to the standpoint of Kuntaka and which happily is in agreement with *Vyakti-viveka* p 28, where a similar criticism is levelled against him But the passage is not conclusive as it refers really in context to Ānandavardhana's discussion of the views of

title *rājānaka* and the *namaskriyā* of the first verse of the *vrtti* indicate, was also probably a Kashmirian Śaiva and whose work, if written before his time, should have been from its nature and content important enough to be thus entirely ignored Kuntaka was thus probably a younger contemporary of Abhinava, or a contemporary who might have been unknown or not yet sufficiently recognised in the schools

5. Meaning of the Term Vakrokti

In order to understand Kuntaka's peculiar idea of *vakrokti* which underlies his theory of Poetry, it will be necessary to trace the development of this idea in earlier and later Alamkāra literature A remarkable divergence of conception and treatment is noticeable in the theory of *vakrokti* held respectively by Bhāmaha, Dandin, Vāmana on the one hand, and Rudrata, Mammata and his followers, on the other Both Bhāmaha and Dandin, as well as Vāmana, take the *vakrokti* to imply something essentially different from the verbal poetic figure (*śabdālamkāra*) of the same name defined and illustrated for the first time in Alamkāra literature by Rudrata According to this last-named authority (ii 13-17), the *vakrokti* is a mere poetic figure (*kāvyālamkāra*) based upon a play or words and occurs as a kind of pretended speech, in which a sentence or word spoken in one sense by a speaker is taken

those who think, after Bhāmaha, that the *atisayokti* is involved as an essential element in most poetic figures

in another sense by another speaker, either because it may be uttered with a peculiar intotation (*kāku*) which changes its meaning, or because it may be supposed to admit of a double meaning (*slesa*), the object of this intentional mistake being that of making a suitable or clever reply It consists, therefore, essentially in a deliberate misunderstanding of one's words for the purpose of making an ingenious retort, and is based, as Vidyādhara remarks, on concealment (*apahnava*), or as Ruyyaka explains on the understanding of a secret sense (*gūdhārtha-pratīti*) This *vakrokti* is illustrated in the latter part of the 9th century by Ratnākara in his *Vakrokti-pañcāsikā*, but it is probably not the same term used in *Rāghava-pāndavīya* i 41 where Kavirāja speaks of Subandhu, Bānabhatta and himself as poets who are skilled in the use of *vakrokti*[16] At

16 *subandhur bānabhattas ca kavirāja iti trayah | vakrokti-mārga-nipunās caturtho vidyate na vā ||* It is not clear whether the term *vakrokti* here signifies the special poetic figure defined by Rudrata Subandhu and Bānabhatta have indeed praised *slesa* and *slişta* composition of which the work of the former is an excellent specimen , but they have hardly employed *vakrokti* in this sense, although Bāna mentions the word in his *Kādambarī* in the sense of *parihāsa* or *krīdālāpa* So also in Amaru i 29 The verse of Kavirāja's however, certainly implies some kind of artificial composition characteristic of decadent Sanskrit poets The words *vakrokti-sūnyam kāvyam* are used in a verse ascribed to Manoratha (who is said to have been a contemporary of Ānandavardhana's) and quoted by Ānandavardhana But Abhinava explains (p 9): *vakroktir utkŗştā saṃghaṭanā, tacchūnyam iti śabdārtha-gunānām (abhāvah)* But he adds '*vakrokti-śūnya*'*-sabdena sāmānya-lakşanābhāvena sarvālamkārābhāva ukta iti kecit*

any rate, it appears as such in all theorists[17] from Rudrata's time, who accept this interpretation as authoritative, and the older and broader connotation of the term seems to have been entirely lost from that date

This older connotation appears in three distinct aspects in Bhāmaha, Daṇḍin and Vāmana respectively Bhāmaha, who does not appear to put much store by such artificial tricks, means by *vakrokti* something other than an excellence of composition (*guṇa*) or a mere poetic figure (*alaṃkāra*) such as we find it in later writers who follow Rudrata The theoretical distinction between *guṇa* and *alaṃkāra* as such was of no great importance to Bhāmaha, and though Bhāmaha speaks of *vakrokti* in connexion with the figure *atiśayokti*, the significance of which we shall explain presently, he does not yet regard *vakrokti* as a poetic figure

In his *Kāvyālaṃkāra* ch i, Bhāmaha, in connexion with his classification of the different species of *kāvya*, says that the subdivisions of Poetry mentioned by him are admissible to the designation of a *kāvya* in so far as they possess *vakrokti* (i 30), and this is made more explicit by declaring later on that the *vakrokti* is desirable for the purpose of adorning poetic speech (i 36, v 66), which he characterises

17 See, for instance, the definition of the *vakrokti*-figure in Mammaṭa ix 1, Ruyyaka p 175, Hemacandra p 234, Vāgbhaṭa's *Kāvyānuśāsana* p 49, Vidyādhara p 326, Vidyānātha p 411, Appayya Dīkṣita's *Kuvalayānanda* (ed Nir Sāg Press) p 163 etc

elsewhere as *vakra* (vi 23) In the next chapter, after defining and illustrating among other figures, the figure *atiśayokti* Bhāmaha declares *saisā sarvaiva vakroktih*, apparently identifying thereby the *atisayokti* with what appears as the traditional *vakrokti*, which he has not defined indeed but which he has already alluded to as a necessary element of Poetry It also appears that although the *vakrokti* is identified in substance with the figure *atisayokti*, it is yet not regarded as a special *alamkāra* This is clear not only from Kuntaka's later elaboration of the same idea and Bhatti's omission of *vakrokti* from his illustration of poetic figures, but also from Bhāmaha's own indication in the context, for Bhāmaha rejects (as also Kuntaka) the figures *hetu*, *sūksma* and *lesa* (accepted by Dandin) as poetic figures, inasmuch as they do not involve *vakrokti* (ii 86) If he had taken *vakrokti* as an independent poetic figure, then all the figures which involve *vakrokti* (and Bhāmaha thinks *all* figures should involve this element) would constitute mixed *alamkāras* No *alamkāra*, however, is mixed (*samsrta* or *samkīrna*) in his opinion simply because it contains *vakrokti*, for *vakrokti* in such cases apparently forms an essential part of the figure in which it is involved

It seems, therefore, that Bhāmaha regards *vakrokti* not as an *alamkāra* but as a characteristic mode of expression which underlies all *alamkāras* and which thus forms an essential element of Poetry itself, whose meaning can be manifested by *vakrokti* alone, for Bhāmaha lays down (ii 85)

saisā sarvaiva vakroktir anayārtho vibhāvyate |
yatno'syām kavinā kāryah, ok'lamkāro'nayā vinā||

"What is a poetic figure without *vakrokti* ?" he characteristically asks, and as he lays down elsewhere that the *vakrokti* must be present in various kinds of poetic effort like the *mahākāvya, nātaka, kathā* and *ākhyāyikā,* as well as underlie a poetic figure as its essential mark, it is no wonder that he should regard *vakrokti* as primarily manifesting the sense of poetry and call upon the poet to be diligent with respect to it

Thus, the *vakrokti* is taken by Bhāmaha as the fundamental principle of all figurative expression, and indirectly of Poetry itself In identifying it with the *atisayokti* Bhāmaha partly implies that the *lokātikrānta-gocaram vacah,* which is given as the essential characteristic of that figures (ii 81), is also a characteristic of his *vakrokti* as a mode of expression The *vakratā,* explained by Abhinavagupta (°*Locana* p 208) as *lokottīrnena rūpenāvasthānam,* implies a heightened form of expression different from matter-of-fact speech and involved in all figurative of poetic expression [18] Bhāmaha probably means to imply that the *vakratā,* resulting in a kind of *atiśayokti,* is a certain charmingness of expression or rather imaginativeness which is necessary to consititue a poetic figure, and which is absent in common speech where facts are simply stated When words are used in the ordinary

18 Kuntaka explains (p 139) *lokātikrānta* as *prasiddha-vyāpārātīta*

manner, as people without a poetic turn of mind use them, there is no charm, no strikingness, no *vakratā* and consequently they are not poetical as Bhāmaha understands it , they are merely what some writers would call *vārttā* (ii 87) Such *svabhāvokti* or natural mode of speech, to which Dandin is so partial, is not acceptable to Bhāmaha who refuses to acknowledge *svabhāvokti* as a poetic figure at all[19] It is only when words are used in a charming

19 Bhāmaha implies that a poet expresses things or ideas differently from the matter-of-fact way of common life Hence he refuses to regard *svabhāvokti* (which consists in a plain description of an object) as a poetic figure But Daṇḍin rightly reckons *jāti* or *svabhāvokti* among the *alamkāras* Though, formally, the expression of the *svabhāvokti* may not differ from a statement or description in common life, there is still a substantial difference For, the poet, as indeed any true artist, sees or conceives the very same thing not in the same way as common people In the case of the latter, all things stand in some relation to his personal interests, which term should be understood to connote also scientific interest in them as objects of his knowledge But for the poet the object has no connexion with his or anybody's interests, not even as an object of knowledge , he has a vision of the thing in itself in its true nature This is what is partially understood by *lokātikrānta-gocaratā*, and Jagannātha makes it clear while explaining the term *lokottaratva* as an element of poetic charm (ed Bombay, 1915, p 4) Literally *lokottara* means supermundane but in the sense indicated above it may be translated as "disinterested" or "dissociated" Now Daṇḍin, as we shall see presently, adopting the traditional term *alamkāra* and applying it to *svabhāvokti*, could not very well accept Bhāmaha's statement that *vakrokti* is the characteristic mark of *all alamkāras* because *vakrokti* excludes *svabhāvokti* , but he tries to reconcile his view with Bhāmaha's opinion by extending the latter's remarks about *atisayokti* (ii 81) over all *alamkāras*, thus including also *svabhā-*

sense or in an extraordinary manner that we have what we call a poetic figure and true poetry [20]

Dandin, however, limits the scope of *vakrokti* in

vokti The Indian theorists have almost neglected perhaps the most important part of their task, viz a definition of the nature of the subject of a poem as a product of the mind of the poet, this problem is the main issue of Western Aesthetics Only *svabhāvokti* and *bhāvika* can be adduced as a proof that the Indian theorists were conscious of the problem, but did not attack it in its entirety, treating only some aspects of it

20 As noted above, Dandin extends Bhāmaha's views about *atisayokti*, and speaks of all figures as depending on this figure a view which is thus explained by Premacandra *alamkārāntarānām api esa upakārī, atiśaya-jananatvaṃ vinā bhūṣanatayā na syād ityabhiprāyah* Ānandavardhana's remarks in this connexion are illuminating He says that it is possible to include *atisaya* in all poetic figures, as has been successfully done by great poets, to increase the beauty of poetic compositions, and citing Bhāmaha's ideas of *atisayokti* and *vakrokti*, he remarks (p 207f) that there is a special charm in that poetic figure in which the *atisayokti* is established by the genius of the poet, and that other figures are merely so called He adds that since the *atiśayokti* is able to enter into the body or composition of all *alamkāras*, it is called their essence by assuming it (*upacārāt*) to be identical with them The *atiśayokti*, therefore, is taken, in terms of Abhinavagupta's explanation, as the common mark or generic property of all poetic figures (*sarvālaṃkāra-sāmānya rūpam* p 208), or as Mammata puts it, as their life-breath or essence (*prānatvenāvatiṣṭhate* p 743) It is intelligible, therefore, why Bhāmaha should identify this important figure with his *vakrokti* as the characteristic mark of all poetic figures Later theorists would take this as an instance of *saṃsṛṣṭi* or *samkīrnatva* (i e commixture or conjunction of poetic figures), but in Bhāmaha's opinion the *atiśaya* involved becomes a component part of the figure itself

so far as he distinguishes it from *svabhāvokti*, and uses the term as a collective designation for all *alaṃkāras* (*alaṃkāra-sāmānya-vacana* as Ruyyaka puts it) with the exception of this latter figure In his *Kāvyādarśa* ii which deals with the characteristics of different poetic figures, Daṇḍin begins (ii 8) by defining *svabhāvokti* as the *ādyā alaṃkṛtiḥ* or the first or primary poetic figure Then after dealing with other independent figures, he goes on to discuss in ii 358-62 why he does not accept the claims of *ananvaya, sasaṃdeha, upamā-rūpaka* and *utprekṣāvayava* as independent figures After this, he speaks of *saṃsṛṣṭi* or *saṃkīrṇa* Then comes the important verse (ii 362) in which alone he speaks of *vakrokti*

śleṣaḥ sarvāsu puṣṇāti prāyo vakroktiṣu śriyam |
dvidhā bhinnaṃ svabhāvoktir vakroktiś ceti vāṅmayam ||

From this verse it appears at first sight that Daṇḍin is in complete agreement with Bhāmaha, but is differing from him in so far as he distinguishes *svabhāvokti* from *vakrokti*, dividing all poetical speech into these two modes But from the context as well as from Daṇḍin's general treatment, it will appear that although Daṇḍin means substantially the same thing, he implies by the term *vakrokti* only a collective name for all poetic figures, excepting the 'first' or 'primary' figure *svabhāvokti* For, after having spoken of mixed figures, Daṇḍin in the verse cited says that *śleṣa*, itself a figure,

produces charm in all poetic figures, and from this point of view all *alamkāras* (excepting *svabhāvokti* in which indeed there is no scope for *slesa*) may be regarded as *samkīrna*. The verse under discussion, therefore, comes in quite pertinently in connexion with *samkīrna* figures, with the remark that *ślesa* comes in almost all poetic figures.[21] The verse, therefore, may be roughly translated thus "Poetical speech is divided into *svabhāvokti* and all other figures (collectively called *vakrokti*), in the latter case, generally speaking, *ślesa* unfolds its beauty." Dandin thus uses the term *vakrokti* in a somewhat restricted sense from that of Bhāmaha, modifying it and confining it into the more definite significance of a collective designation of the poetic figures in

21 The mention of *slesa* in connexion with other poetic figures is also not without its significance. It is well known that the relation of *slesa* to other figures, only touched upon by Dandin, began to be warmly discussed from Udbhata's time, as the remarks of Pratihārendu and Ruyyaka (p. 97 with Jayaratha thereon) make it clear, although it must be admitted that Udbhata was anticipated, if not fully foreshadowed, by Bhāmaha iii. 14-19. Udbhata declares that in all cases where *slesa* comes in other figures, it determines the value of those figures which, in fact, come into existence by the power of *śleṣa*. Bhāmaha, on the other hand, merely says that the *śleṣa* gives a *sahokti*, a *upamā*, or a *hetu*. Daṇḍin adds to this the criticism or rather the general proposition that in almost every figure (and not only in those mentioned by Bhāmaha) the *śleṣa* may be found increasing its charm. Strictly speaking Daṇḍin does not seem to look upon these cases of the coming together of *śleṣa* and other figures as *samkīrnatva*, for although the remark is made in this context, the section on *samkīrna* figures appears to close with ii. 361.

general. That this is meant by Dandin is clear from two old commentaries given in the Madras edition of the text The *Hrdayangama* commentary thus explains the verse *śleso na kevalam arthāntaranyāsa eva sarvāsu vakroktisvapi sriyam janayati / vānmayasya dvaividhyam darsayati—bhinnam iti / svabhāvoktir ādyālamkārah / vakrokti-śabdena-upamādayah samkīrna-paryantā alamkāra ucyante* Tarunavācaspati agrees with this interpretation, but differs as to what group of *alamkāras* Dandin signifies by this collective name *sva-vyākhyāna-vyatiriktā sarvā alamkrtir vakroktir ity ucyate* It may be remarked, however, that apart from technical considerations, the distinction implied here is practically (as Kuntaka's treatment would shew) a distinction without a difference , and Dandin's use of the term may be taken, for all practical purposes, to be nearly the same as Bhāmaha's

Vāmana, however, uses the term *vakrokti* in an entirely different sense He was the first to apply it to designate a special poetic figure , but he differs from Rudrata in applying it to the case of an *arthālamkāra* and gives it a more or less general connotation to indicate a particular mode of metaphorical expression based on *laksanā* This *arthālamkāra*, according to him, occurs where the indicated sense (*laksanā*) is based on the idea of similarity (*sādrśya*, IV. 3 8 and *vrtti*) [22] It is, thus, essentially a meta-

22 It would be called *avivakṣita-vācya vyangya* by Ānandavardhana , and in Mammata's terminology we should call it *lakṣanā-mūla-gūḍha-vyangya-pradhāna dhvani*

phorical mode of speech, and is distinct from the *vakrokti* of earlier writers

An attempt has been made in the above exposition to demonstrate that while Bhāmaha and Dandin use the term *vakrokti* in an extended and general sense, Vāmana and Rudrata employ it to designate a particular figure of speech, whether the figure be a *sabdālamkāra* or an *arthālamkāra* While Rudrata's definition became standardised in later literature we find hardly any surviving trace of Dandin's and Vāmana's idea of the same Bhāmaha's *vakrokti*, however, found an exponent in Kuntaka who develops its implications fully in his *Vakrokti-jīvita* and builds a unique theory of Poetics on its basis He adopts Bhāmaha's idea of *vakrokti* as the distinguishing characteristic of all poetic figures (*alamkāra-sāmānya-laksana*[23]) and employs it to denote selection of words and turning of ideas which are peculiar to poetry and which are abhorrent of matter-of-fact speech But he analyses all poetic speech from this standpoint and elaborately develops what is only hinted at by Bhāmaha

6 Kuntaka's Theory of Poetry

At the outset of his work, Kuntaka lays down

23 This phrase is used, in explaining Kuntaka's *vakrokti*, by Rāmacarana in his commentary on Visvanātha's *Sāhitya-darpana* Viśvanātha, however, discredits the theory by hastily identifying Kuntaka's *vakrokti* with the *vakrokti-alamkāra* of the writers who accept Rudrata's definition (*vakroktih kāvya-jīvitam iti vakrokti-jīvita-kāroktam api parāstam, vakroktir alaṃkāra-rūpatvāt*)

briefly (i, 3) that his object in writing a fresh treatise on Poetics, when many others exist already in the field, is "to establish the idea of *vaicitrya* which causes extraordinary or disinterested[24] charm in poetry (*lokottara-camatkāra-kāri-vaicitrya-siddhaye*) This pithy phrase, which sums up the characteristics of what he means by *vakrokti* in poetry, practically forms the central principle of his poetic theory For the *vakrokti*, which he maintains to be essential in poetry, is taken as a kind of *vicitrā abhidhā* (on i 10, p 22), so that the *vakratva* or *vakra-bhāva* underlying it becomes synonymous with *vaicitrya* or *vicitra-bhāva* Indeed, Kuntaka does not appear to make any distinction between them but uses them as interchangeable terms (e g on i 18, p 29 , i 20, p 40 , on i 21, p 41, etc) This *vakratva* or *vaicitrya* is explained as *śāstrādi-prasiddha-sabdā-rthopanibandha-vyatireki* (p 14), or more generally as *prasiddha-prasthāna-vyatireki* (p 29) or *atikrānta-prasiddha-vyavahāra-sarani* (p 195) In other words, it consists of a strikingness of expression which is different from the established or current mode of speech, such as we find in the *śāstras* and the like It is thus a deviation from the matter-of-fact manner of treatment established in the sciences and the scripture , or, more widely, from established usage in general Mahimabhatta explains this standpoint clearly when he says[25] that when

24 This translation of the term *lokottara* should be taken in the sense already explained above in footnote 19

25 *prasiddham mārgam utsṛjya yatra vaicitrya-siddhaye* |

contrary to established usage, an idea is expressed with a view to attain strikingness, we have what is called *vakrokti*

Referring to the conventional definition that a word and its sense in their alliance constitute poetry, Kuntaka lays down the qualification that this alliance must have the speciality[26] of being characterised by what he calls *vakratva* or *vaicitrya* (i 7, i 10) He does not hold with Dandin (i 10) that mere word, however charming, or mere idea constitutes poetry (p 10, *na śabdasyaiva ramaṇīyatā-viśiṣṭasya kevalasya kāvyatvam, nāpyarthasya* , also p 7) , what makes them into poetry is the presence of the *vaicitrya* due to *vakrokti,* which is therefore the essence of poetic speech (i 10)

This *vakrokti* is further described as *vaidagdhya-bhaṅgī-bhaṇiti* (i 10), which is explained in the *vṛtti* as a mode of expression (*bhaṇiti*[27]), depending on the peculiar turn (*bhaṅgī* or *vicchitti*[28]) given to it by the skill of the poet (*vaidagdhya* or *kavi-kauśala*)

anyathaivocyate so'rthaḥ sā vakroktir udāhṛtā || (p 28). Cf also his explanation of Kuntaka's standpoint *śāstrādi-prasiddha-śabdārthopanibandha-vyatireki yad vaicitryam tan-mātra-lakṣaṇaṃ vakratvam nāma kāvyasya jīvitam iti*

26 *prasiddham eva sāhityam abhipretam* etc , p 10

27 This term is explained elsewhere as *vicitrā abhidhā* or *vinyāsa-vaicitrya* , and *kavi-vyāpāra* is described as a *krama,* i e mode or manner

28 The word *vicchitti* is used synonymously with *bhaṅgī,* as well as with *vaicitrya* and *manojñatva* (p 99), and connotes a certain charm which is also expressed by the terms *cārutva* or *śobhā*

Ultimate emphasis is, therefore, laid (as Ruyyaka also points out[29]) on *kavi-kauśala* which is elsewhere designated more comprehensively as *kavi-vyāpāra* or an act of the imagination on the part of the poet The *vakra-kavi-vyāpāra* (i 7) or *kavi-vyāpāra-vakratva* (i 18) is, in Kuntaka's opinion, the ultimate source of poetry The *vakrokti* is thus a *bhaniti-prakāra*, or in the terminology of Ruyyaka an *ukti-vaicitrya* which rests entirely on the genius of the poet

It follows from this exposition that Kuntaka, like Bhāmaha, cannot accept any composition involving mere *svabhāvokti*, although Dandin and others have given prominence to this particular figure, which consists in a description of the natural disposition (*svabhāva*) of an object When we make use of embellishment (*alamkāra*), what we embellish is the *svabhāva* of an object If this *svabhāva* itself is an embellishment, as it is in *svabhāvokti*, what is there left to be embellished ? To Kuntaka, a plain description of this *svabhāva* (as he takes it) is obviously without the requisite strikingness , and he is naturally afraid, apart from technical objections,

29 *vyāpārasya prādhānyam ca kāvyasya pratipede*, p 8, the term *vyāpārasya* being explained by Jayaratha as *kavi-pratibhollikhitasya karmanah, kavi-pratibhā-nirvartitatvam antarena hi vakroktir eva na syāt* The *kavi-pratībhā* is declared by Kuntaka to be the supreme factor (*kavi-pratibhā-praudhir eva prādhānyenāvatiṣṭhate*, p 13) But he also admits *vyutpatti* (culture) and *abhyāsa* (practice), p 46-47 This *pratibhā*, according to Kuntaka, should be *prāktanādyatana-saṃskāra-paripāka-praudhā* (p 49)

that the inclusion of this figure would admit even commonplace unadorned expressions into poetry (p 24) But this does not mean that Kuntaka entirely rejects the possibility of embellishing the *svabhāva* of an object He includes it in the scope of a special kind of *vākya-vakratā* (iii 1f) in which the *svabhāva* of an object, whether *sahaja* or *āhārya*, forms the legitimate theme for heightened expression, and allows it as one of the elements of the simpler *sukumāra-mārga* (i 26)

Kuntaka also appears to agree with Bhāmaha that the *atiśaya*, which he paraphrases in one place as *prakarsa-kāsthādhiroha* (p 195), is involved in *vakrokti-vaicitrya*, and he takes it as a necessary element in what he calls *vicitra-mārga* (i 42) But as this *vaicitrya*, which consists in a departure from conventional usage (*prasiddha-vyatirekitva*), may be attained by wild or eccentric writing, it is laid down that it should be *tadvid-āhlāda-kāri* or capable of pleasing the connoisseur The *tadvid-āhlāda-kāritva* is defined as consisting of a pleasing enjoyment beyond what is afforded by the excellence of word, sense or embellishment (i 23). Thus the ultimate test of this *vaicitrya* in poetry is *tadvid-āhlāda* or the appreciation of the *sahrdaya*, the man of taste The *tad-vid* or *sahrdaya* plays an important part in poetic theories The Sanskrit authors clearly assert that every one is not capable of realising the charm of poetry (consisting of the *vaicitrya*, *lokottara āhlāda* or *camatkāra* underlying *rasa* or *vakrokti*) and demand a degree of culture and aesthetic instinct in the capable reader, the

rasika or the *sahrdaya* He is the expert who must not only be initiated into the intricacies of theoretic requirements (*kāvyārtha-vid*) but must also possess the finer capacity of aesthetic enjoyment born out of wide culture and identification with the feelings and moods of the poet Ānandavardhana discusses *sahrdayatva* at some length at p 160f, and Abhinavagupta arrives at a concise definition of the *sahrdaya* thus (p 11) *yesām kāvyānusīlanābhyāsa-vaśād visadībhūte mano-mukure varnanīya-tanmayībhavana-yogyatā te hrdaya-samvādabhājah sahrdayāh*, a definition which became so much standardised that Hemacandra does not scruple to copy it literally

Taking this broad connotation of *vakrokti*, Kuntaka maintains that this *vakrokti* constitutes the only possible embellishment or *alamkāra* of poetry No doubt, for the sake of convenience of treatment, one speaks conventionally of *alamkārya* (that which is to be embellished, viz *śabda* and *artha*) and its *alamkāra* (embellishment, viz the poetic figures) , but this distinction, in his opinion, is not essential The embellished speech itself in its entirety is poetry and the addition of poetic figures is not adventitious (p 6, ll 1-4) His position appears to be that embellished word and sense (*sālamkrta sabdārtha*) constitue poetry , and it is not proper to say that *alamkāras* belong to *kāvya*, for this statement would suggest that *kāvya* may exist without them Indeed, *vakrokti* as a mode of expression being essential in poetry, it underlies and forms the substance of all poetic figures so called

In a sense, therefore, Kuntaka (like Dandin) uses the term *vakrokti* as almost co-extensive with the generic term *alamkāra* , and in one place (on i 42), he paraphrases *vakrokti-vaicitrya* as *alamkāravicitra-bhāva* and *vakrokti* as *sakalālamkāra-sāmānya* (p 53) Later writers make this clear when they explain that Kuntaka takes the *alamkāras* as *abhidhāna-prakāra-visesa*, and that *vakrokti* is nothing more than *alamkāra-sāmānya-vacana* or *alamkāra-sāmānya-laksana* As such, therefore, the *vakrokti* is, as Kuntaka holds, the only *alamkrti* possible to *sabda* and *artha* (i 10) , and all so-called poetic figures are but different aspects of the *vakrokti* As a matter of fact Kuntaka includes the *alamkāras* in the province of *vākya-vakratā* (i 20 and ch iii)

The *vakrokti* being the only *alamkāra* admissible, all other *alamkāras* or poetic figures so analysed by other writers can be properly included in its comprehensive scope Kuntaka is conscious of the fact that the *kavi-vyāpāra*, which is the source of *vakrokti*, is in its nature undefinable , yet one can distinguish and classify its function into six different spheres The *vakratva*, created by *kavi-vyāpāra*, may occur in the following cases (1) In the arrangement of letters which is termed *varna-vinyāsa-vakratā* In this may be included among other things, all matters which other writers would include in *anuprāsa* and *yamaka* (2-3) In the substantive (*prātipadika*) or the terminal (*pratyaya*) part of a word, called respectively *pada-pūrvārdha-* and *pada-parārdha-* (or *pratyaya-*) *vakratā*. In the former are included peculiar uses of *paryāya*

(synonym), *rūdhi* (conventional words), *upacāra* (fancied identification founded on resemblance), *visesana* (attributive words), *samvrti* (covert expressions), *vrtti* (i e , *samāsa* and *taddhita* affixes), *bhāva* (roots of words), *linga* (gender) and *kriyā* (verb) In the second group are dealt with the peculiar uses of *kāla* (tense), *kāraka* (case), *samkhyā* (number), *purusa* (person), *upagraha* (voice) and particles and indeclinables (4) In a sentence, called *vākya-vakratā* The *vākya-vakratā* may be of infinite varieties (*bhidyate sahasradhā*), for it depends on the fertile fancy of the poet (*kavi-pratibhānām ānantyād niyatatvam na sambhavati*) In this section is included the treatment of all poetic figures (i 20) embracing those figures (e g *rasavat*, *preyas* etc) which, according to older writers, involve *rasas* as an accessory element, but which, according to Kuntaka, delineate the *rasas* principally This is the subject-matter of the third chapter (5) In a particular topic (*prakarana*), called *prakarana-vakratā* (6) In the composition as a whole, called *prabandha-vakratā* The fourth chapter is devoted to a consideration of these two subjects With the exception of the introductory portion of the first chapter which deals with general principles, the whole of the work is devoted to the definition, classification and illustration of these varieties of *vakratā*, which forms the different categories into which poetic speech is analysed. But Kuntaka himself admits that *vakratva* may be of infinite kinds, depending on the creative genius of individual poets

Kuntaka appears to put much more stress on *rīti* than his master Bhāmaha does, and his treatment of *gunas* appertaining thereto is much more elaborate In this he was probably influenced by the traditions of the *rīti*-school He acknowledges three *mārgas* (a term used both by Dandin and Vāmana as equivalent to *rīti*), and these correspond to the three *rītis* of Vāmana and his followers[30] But he finds fault with the classification and nomenclature of *rītis* adopted by these exponents of the *rīti*-theory Kuntaka alludes to Dandin's twofold and Vāmana's threefold classification of *rītis*, but asserts that if *rītis* are to be named and differentiated as *vaidarbhī*, *gaudī* etc, after different localities in which they are supposed to flourish, then one would be forced to admit infinite varieties of *rītis* as there is infinite number of countries In his opinion, a particular *riti* cannot be established as a *desa-dharma*, for it does not depend on particular regional characteristics, or special customs of a particular place, but on the peculiarities of *śakti* (power), *vyutpatti* (culture) and *abhyāsa* (practice) of particular types of poets, which can never conform to mere geographical distribution To classify *rītis*, again, into good, bad or indifferent (*uttama*, *adhama* and *madhyama*) and give them geographical names is futile, for the best kind of

30 With regard to the three *vṛttis* of older writers (e g Udbhata), Kuntaka says in one place that they are (especially *upanāgarikā vṛtti*) the same as *varna-vinyāsa-vakratā*, which is equivalent to *anuprāsa* and *yamaka* of orthodox Poetics

poetry alone, the *uttama kāvya*, which appeals to the sensibilities of the *sahrdaya* is to be accepted, and there is no point in admitting or framing rules for the so-called *madhyama* and *adhama rītis* In these arguments Kuntaka anticipates the objections put forward by Mammata and his followers against the *rīti*-theory generally , but Kuntaka admits the *rīti* to a distinct place in his system, adopting however, a different basis of classification In his opinion, the *kavi-svabhāva* alone furnishes the criterion for *kavi-prasthāna-bheda* , and the *rītis* are to be classified according to the essential difference in the *śakti*, *vyutpatti* and *abhyāsa* of particular types of poets One class of poets has special fitness for compositions characterised by *saukumārya*, while others prefer *vaicitrya*, these being the two extreme styles of composition But there may be still other poets who would like to steer a middle course, thus favouring a mixed style

Broadly speaking, the chief distinction between the *sukumāra* and the *vicitra mārga* seems to be that in the former the *kavi-kauśala* is not *āhārya* (adventitious or artificial) because of the prominence given to the *svabhāva* of things, and consequently whatever ornamentation it possesses is effected with the least effort , while in the *vicitra mārga*, the *vakrokti-vaicitrya*, by which is meant *alamkāra-vicitra-bhāva*, predominates and poetic effort is subordinated to this object In the *sukumāra* style the natural powers of the poet find an unhampered scope and result in a kind of heightened (*sātiśaya*) expression , while in the *vicitra* style the art is chiefly

decorative, and through it the *bhaṇiti-vaicitrya* attains a peculiar factitious charm The *dhvani* (or *pratīyamānatā* as it is called) is an element in both , but in the former the *rasa* becomes an *anga* of the delineation of *svabhāva,* while in the latter the ornamentation is to be done in accordance with the underlying motives of *rasa* (*rasākūta*) In Kuntaka's opinion, the *vicitra mārga,* which is favoured by all good poets, is the more difficult of the two, demanding greater skill and maturity of treatment.

To the *sukumāra mārga* belong the excellences of *mādhurya* (sweetness due to fewness of compounds), *prasāda* (perspicuity), *lāvanya* (beauty arising out of proper arangement of letters and words) and *ābhijātya* (smoothness) The *vicitra mārga* is similarly characterised by four sets of excellences, which are designated by the same names but defined somewhat differently , viz *mādhurya* (compactness of skilful structure avoiding laxity), *prasāda* (lucidity due to the use of expressive words and easy syntax[31]), *lāvanya* (beauty due to the arrangement of short and long syllables), and *ābhijātya* (elevatedness which is neither too soft nor too hard) The *madhyama mārga,* which stands midway between these two styles, combines the excellences of both (*ubhayātmaka*) To these special charateristics Kuntaka adds *aucitya* (i 53-54) and *saubhāgya* (i. 55-56) as excellences common to the three *mārgas* The *aucitya,* which as a characteristic emphasises

31 Two alternative definitions are given, which include respectively Vāmana's *sabda-guna* and *artha-guna prasāda*

the fitness of words and ideas, had been admitted by the Dhvani school chiefly in connection with *rasa,* and discussed generally in a separate treatise by Ksemendra[32], while the *saubhāgya* is an excellence which arises out of the realisation of all the resources of a composition,

From the prominence thus given to the analysis of *alamkāra,* it will be clear that Kuntaka could not put enough emphasis on *rasa* and *bhāva* as elements of poetry The *rasa* is dealt with topically in connexion with the poetic figures of the different *mārgas* in which it is involved, as also in the treatment of *prakarana-prabandha-vakratā* Kuntaka admits the necessity of *rasa,* but regards its delineation apparently as a special kind of realising *vakratva* in a composition He quotes with approval an *antara-śloka* which lays down (ch iv) *nirantara-rasoddhāra-garbha-saundarya-nirbharāh | girah kavīnām jīvanti na kathā-mātram āśritāh ||* He admits that it is not the mere matter or plot but the beauty imparted to it by the continuous development of *rasa* which can make the words of a poet live, and in this he follows the dictum of Ānandavardhana (p 148), but as he had already accepted the essentiality of *vakrokti,* the *rasa* could be comprehended only as an element of *vakrokti* It would appear that the theorists of the school to which Kuntaka belonged were indeed cognisant of that aesthetic delectableness which must be present

32 See S K De *Sanskrit Poetics,* (2nd ed 1959) ii, pp 281-82

in poetry and which in Sanskrit goes by the name of *rasa*, they could not yet harmonise it with their theory of *alamkāra*, except indirectly as an embellishment of the language or of sense[33] Thus in the figure *rasavat*, which was recognised by old Poetics (Bhāmaha iii 6, Dandin ii 280f) and which helped to smuggle in, as it were, the idea of *rasa* into their systems, the moods and feelings are roused not for their own sake but only to adorn the expressed thought Kuntaka substantially follows this tradition, but as in the meantime the Dhvanikāra and Ānandavardhana had already worked out the importance of *rasa* and indicated its position as an essential element in poetry, he had to assign to *rasa*

33 On this point see S K De, Theory of Rasa in Sanskrit Poetics in *Sir Asutosh Mookerjee Commemoration Volume*, vol iii (orientalia pt 2) pp 207-216 Also Jacobi in *ZDMG* lvi, 1902, p 396 It may be noted here that Kuntaka regards *camatkāra*, which term he uses almost synonymously with *vaicitrya*, as the essential ingredient of *vakrokti* In this he falls in with the theorists of Rasa Schools who take *camatkāra* as a necessary underlying element in *rasa* This *camatkāra*, characterised as *lokottara āhlāda* (super-mundane or "disinterested" pleasure), is described by Jagannātha (p 4) as a fact of internal experience (*anubhava-sākṣika*) which lies at root of all poetry (cf Viśvanātha who quotes *rase sāras camatkārah sarvatrāpy anubhūyate*, on iii 3) Viśvanātha describes this *camatkāra* as a kind of expanding of the mind, of which another name is surprise (*camatkāraś citta-vistāra-rūpo vismayāpara-paryāyah*, implying that the marvellous always underlies the *rasa* (*tat-camatkāra-sāratve sarvatrāpyadbhuto rasah* under iii 3) Thus the exponents of the *rasa* and of the *alaṃkāra* theories approach ultimately the same standard through different avenues; and the final appeal to the taste of the *sahṛdaya* logically follows from this standpoint in both cases

a definite place in his system, and could no longer regard the *rasavat* etc as convenient figures of speech in which the *rasas* could be included

While discussing the kind of *vākya-vakratā* in which the *sva-parispanda* or *svabhāva* of an object forms the theme, Kuntaka gives directions as to how sentient objects can be described and made attractive through the proper development of sentiments like love (iii 7f) He appears to accept the theory of Ānandavardhana (pp 24-26) that the *rasas* cannot be *sva-śabda-vācya* and gently ridicules those writers (e g Udbhata) who hold views to the contrary (p 159) In this connexion he points out how charming results can be produced in poetry by nourishing *rasas* and *bhāvas*, and cites verses from the *Vikramorvasīya* and *Tāpasa-vatsarāja* as illustrations of *vipralambha srngāra* and *karuna rasa* respectively He also comments upon the *rasoddīpana-sāmarthya* (iii 8) of *Kumāra* iii 32 and *Vikramorvaśīya* ii 6 Incidentally he considers in detail the claims of the so-called *rasālamkāras* (*rasavat*, *preyas*, *ūrjasvin* and *samāhita*) to be included in the list of *alamkāras*, as they were done by older writers who comprehended all ideas of *rasa* in these figures Kuntaka could not regard them in the same light as they were viewed by older theorists like Bhāmaha and Dandin, nor could he regard them with Ānandavardhana as cases of *gunībhūta-vyangya* in which the suggested sense (here *rasa*) is subordinated to the expressed poetic

figure[34] He maintains that, like *svabhāvokti*, they are not *alamkāras*, but *alamkārya*, i e in these so-called poetic figures, the *rasa* is developed for its own sake and not merely as an embellishment of the expressed thought He criticises severely the older views of Bhāmaha, Dandin, Udbhata and others, commenting in detail upon their definitions and illustrations, and holds that the *rasavat* is neither *darśita-spasta-srngārādi-rasam*, nor *rasāśrayam*, nor *rasa-peśalam*, but *rasena vartate tulyam* (p 175), and cites the verse *upodha-rāgena* as its proper illustration But he is at the same time careful in laying down *rasa-svabhāvālamkārānām sarvesām kavi-kauśalam eva jīvitam* (p 146), indicating thereby that even the *rasavat*, in which *rasa* is independently developed, is only an aspect of *vakratā* depending on *kavi-kauśala* If not theoretically invulnerable, this view is interesting as indicating that the importance of *rasa*, first advocated in poetic theories by the Dhvanikāra, appears to have influenced thinkers belonging to other traditions of thought The Dhvanikāra attempted to reconcile the older idea of *rasavat* as involving the *rasas* secondarily by admitting it in his second division of poetry, but Kuntaka brushes aside all older views in this respect, and thinks that the case of *rasavat* should be considered as one in which the poet has an opportunity of creating a kind of *vakrokti* in which the *rasa* supplies the principal charm

34 See *Sanskrit Poetics* ii, pp 192-93

Thus Kuntaka, recognising the importance of *rasa* in poetry, had to allow it to form an element of the two kinds of style, the *sukumāra* (i 26) and the *vicitra* (i 41) He lays down in general terms that *vicchitti* is *saraśatva-sampaducitā* (ii 35) He also allows the *rasas* to play an important part in what he calls *prabandha-* and *prakarana-vakratā*, i e, in *vakratā* occuring in the composition as a whole or in its constituent episodes In a *prakarana*, for instance, the special kind of *vakratā-vicchitti* (or the ingenious and charming turns) introduced in the incidents of a traditional plot is justified in so far as it contributes to the development of *rasas* (*evam eṣām mahākavi-prabandheṣu prakarana-vakratā-vicchittih rasa-niṣyandinī* etc) Sometimes the *prakarana-vakratā* may be such that the *angī* or dominant *rasa* is developed in an act of a drama (e g in *Vikramorvaśīya* iv) to a climax which it has never attained either before or after Sometimes a single *rasa* like *karuna* is developed and sustained throughout the play with constant repetition of the theme, but the *vakratā* is thereby not rendered tiresome because it is woven with new surprises and made brilliant with *rasa* and *alamkāra* In a *prabandha*, again, the *angī rasa* of the original story may be abandoned in favour of another *rasa* to impart new charm to the plot Thus in the *Venī-saṃhāra* the dominant *śānta rasa* of the *Mahā-bhārata* is rejected in favour of *vīra rasa*

Similar remarks apply to Kuntaka's treatment of the element of *dhvani* in poetry It is clear that Kuntaka, who admits not the essentiality of *rasa* or

dhvani, but that of *vakrokti*, can comprehened them only in some aspects of *vakratā* Ruyyaka explains that all ideas of *dhvani* are acknowledged by Kuntaka in the special form of *vakrokti*, called *upacāra-vakratā*, the peculiarity of his view consisting in this recognition of the concept of the "suggested sense" and in the attempt to incorporate it in *vakrokti* From Kuntaka's treatment of *upacāra-vakratā* in ii 13-14 and at pp 99 (also p 32) it appears that the *upacāra-vakratā* lies at the root of such pleasing figures as *rūpaka* and therefore of metaphorical expression generally , and that, generally speaking, the *upacāra* consists of a supposed or fancied identification of two objects, however distinct, on the basis even of the slightest resemblance The term *upacāra*, no doubt, is often used loosely[35] as identical with *laksanā* (Indication or Transferred Sense) , but the above interpretation agrees with the idea of *upacāra* expounded by a majority of theorists, and is put concisely by Viśvanātha (p 47) as "the arrest of the apprehension of difference between two objects, absolutely distinct, by means of the greatness of their resemblance "[36] As such, therefore, it is admittedly involved in figures like *rūpaka* (metaphor) and forms the basis of metaphorical expression in general As an instance of *upacāra-vakratā* Kuntaka cites (p 32)

35 Mammata ii p 53 , °*Locana* p 51

36 *atyantaṃ viśa-kalitayoh śabdayoh sādṛsyātiśaya-mahimnā bheda-pratīti-sthaganam* Cf *Uddyota* on Mammata (ed Candorkar) ii 5, p 46

the case of application to immaterial objects of words which denote material objects, as in the phrase 'particle of abuse' The word 'particle' applicable to material objects in the sense of 'little' bears a pleasing charm to the *sahrdaya*, when it is applied, through the analogy of 'littleness', to such immaterial objects as 'abuse' This view of *upacāra* agrees with that of the *Nyāya-vārttika* on II 2 63, which explains it as *a-tacchabdasya tacchabdenābhidhānam upacārah* Kuntaka's *upacāra* would come under the comprehensive domain of transferred expression known as *laksanā*, and would be included by the writers of the Dhavni School in the province of *laksanā-mūla dhvani* or Suggestion based upon Transference or Indication

The Vakroktijīvita-kāra, therefore, may be classed (together with Bhāmaha, Dandin, Udbhata, and Vāmana) among those who hold (according to the classification of the Dhvanikāra and Ānandavardhana) that *dhvani* or Suggestion is *bhākta* , or, in other words, among those who maintain that the suggested sense is not the essence of poetry but is only a secondary element Kuntaka acknowledges the concept of *dhvani* but denies its independent existence as "the soul of poesy" by including it under various forms of *vakrokti*, especially in *upacāra-vakratā* Haricand Śāstrī[37] is hardly accurate in stating that the system of *vakrokti*, as propounded by Kuntaka, is also known as the system of *bhakti* The word *bhakti* or *bhākta*, as explained by

37 *Kālidāsa et l'Art poetique de l'Inde*, pp 96-7

Abhinavagupta (p 9), is almost synonymous with *laksanā* or *lākṣaṇika*, and is therefore a very comprehensive term to indicate generally the systems of all writers who regard *dhvani* as a secondary element (*bhākta* or *gauṇa*) in poetry[38] Kuntaka, therefore, in maintaining the primary importance of *vakrokti* and regarding *dhvani* as a secondary element included therein, certainly belongs to this school, but the same remark applies also to Bhāmaha, Udbhata, Dandin and Vāmana of older Poetics who apparently include all ideas of *dhvani* in particular poetic figures like *paryāyokta* etc Thus we see that the doctrine of *vakrokti* (in relation to the theory of *dhvani*), as set forth by Kuntaka, is not synonymous with but is only a variety of *bhakti-vāda*, which is alluded to by the Dhvanikāra in the first verse of his work, but which takes several forms, as Abhinavagupta points out, according as the *tādātmya* or *tādrūpya* (identity, as in the case of a *paryāya* or synonym), *laksaṇa* (i e *vyāvartaka-dharma* or differentiating property) or *upalaksana* (i e *kādācitka-vyāvartaka-dharma* or an occasional mark) of *laksaṇā* or Indication is posited with reference to the function of *vyañjanā* or Suggestion Haricand is inaccurate, therefore, in stating that the Vakroktijīvita-kāra was the creator of the system of *bhakti*, to put it accurately Kuntaka belonged to that school of

38 *Dhvanyāloka* i 1 (*bhāktam āhus tam anye*) and *vṛtti* Vidyādhara says (p 51) *kuntakena bhaktāvantarbhāvito dhvaniḥ*

opinion which maintained, among other things, that *bhakti* or *laksanā* alone is sufficient to explain the existence of the suggested sense, which is thus assigned a secondary place in his system as an element in poetry This view is sometimes technically known as *antarbhāva-vāda* , and Jayaratha, commenting on Ruyyaka's remarks about our author expressly says *idānīm yadyapyanyair asya* (=*dhvaneh*) *bhaktyantarbhāvam uktam tad api darsayitum āha* (p 8)

But in spite of the opinions of Ruyyaka, Vidyādhara and Jayaratha, it appears that Kuntaka is more fully alive to the importance of *dhvani* in poetry than they would make us believe, and assigns to it a larger part in his scheme of Poetics than allowing it to be comprehended in all its aspects in *upacāra-vakratā* merely At the very outset of his work he defines *vācaka sabda* and *vācya artha* (i 8, p 15) comprehensively as including in its scope not only *laksaka śabda* and *laksya artha* but also *vyañjaka* and *vyangya* word and sense, thus expressly recognising the three *vrttis,* including *vyañjanā,* in poetry He acknowledges the element of *dhvani* in the *sukumāra mārga* (i 26) but more explicitly in the *vicitra mārga* (i 40) In the category of *pada-vakratā,* the *dhvani* is admitted not only in *upacāra-vakratā* but also in *rūdhi-vaicitrya-vakratā* and in *paryāya-vakratā* In the case of *upacāra-vakratā* the verse *gaanam ca matta-meham* from *Gaudavaho* is cited[39] as an illustration,

39 Jayaratha (p 8) after stating that this verse is cited

but Ānandavardhana quotes the same verse as an example of *atyanta-tiraskṛta-vācya dhvani* (i e the case of suggestion where the expressed sense disappears entirely) Under *rūdhi-vaicitrya-vakratā*[40], Kuntaka cites Ānandavardhana's own verse *tālā jāamti gunā*, as well as *snigdha-śyāmala-kānti lipta°*, which Ānandavardhana quotes as an example of *arthāntara-saṁkramita-vācya dhvani* (i e the case of suggestion where the expressed sense passes into another sense) Thus the two cases of *lakṣaṇā-mūla dhvani*, recognised by the Dhvani school, are acknowledged by Kuntaka The *paryāya-vakratā*, again, where words with a double meaning lead to the suggestion of a metaphor or simile is expressly stated by Kuntaka (p 85) to fall within the province of what is called the *śabda-śakti-mūla dhvani* Thus Kuntaka admits most of the broad divisions of *dhvani* elaborated by the *dhvani*-theorists

Again, Kuntaka recognises *pratīyamānatā* generally in those cases of *vākya-vakratā* where the *svabhāva* of an object forms the theme (iii 1) and guardedly uses the term *gocaratva* instead of *vācyatva*, so as to include the possibility of *vyangyatva* (*vācyatveneti noktam, vyangyatvenāpi pratipādana-sambhavāt*, p 134) He thus clearly indicates that such descriptions are possible not only through express words but also through suggestive

as an example by the Vakroktijīvita-kāra remarks *atra mada-nirahaṁkāratve aupacārike ity upacāra-vakratādīnām api grahaṇam*

40 *rūdhi=rūdhi-pradhāna śabda* (p 88)

expressions In other words, he accepts in a general sense what is known as *vastu-dhvani* In some of the poetic figures, again, he admits *pratīyamānatā*. He gives illustrations of the *pratīyamāna rūpaka* (p 187, cf *Dhvanyāloka* p 110) and *pratīyamāna vyatireka* (p 207), and attempts to include figures like *nidarśana*, *parivṛtti* etc , in the scope of *pratīyamāna upamā* In this way, he appears to acknowledge *alamkāra-dhvani*, as elsewhere he acknowledges *rasa-dhvani* and *vastu-dhvani* In one passage, while discussing the figure *parivṛtti*, which he would consider to be *alamkārya* (and not an *alamkāra*), he gives his opinion that this so-called figure is charming when it involves suggestion, and speaks categorically in this connexion of the three forms of suggestion of *vastu*, *alamkāra* and *rasa* recognised by the Dhvani School *vastu-mātram, alamkārāh, rasādayaś ceti tritayopapatteh*[41]

Indeed, Kuntaka belongs to that group of authors who, having flourished after Ānandavardhana's time, do not deny the concept of *dhvani*, but try to explain it in terms of already recognised ideas Like Mahimabhatta, who attempts to settle the process of Suggestion by the technical logical process of Inference, Kuntaka lived in the interval between Ānandavardhana who first championed the *dhvani*-theory and Mammata whose classical textbook raised the theory to almost exclusive authority Like Mahimabhatta again Kuntaka, as a follower

41 The rest of this passage being too corrupt in our MS, it is not given in our Resume of ch iii

of Bhāmaha, Udbhata and the Alamkāra school, started a vigorous but short-lived reactionary movement which wanted to go back to the old position in a somewhat original way by an attempt to reconcile new ideas with the old In this lies the historical importance of Kuntaka's work But like the *anumāna*-theory of Mahimabhatta, still again, Kuntaka's theory of *vakrokti* never appears to have received liberal recognition in the hands of later theorists, all of whom, since Mammata's time, accepted without question the *dhvani*-theory of Ānandavardhana If later writers refer to his *vakrokti*, it is only to criticise and reject it , and in attempting to revive and extend Bhāmaha's old theory in the face of the more widely receivesd theory of the Dhvanikāra and Ānandavardhana, Kuntaka was apparently fighting on behalf of a cause already doomed

7 Kuntaka's Doctrine of Poetic Figure

Although recognition was refused to his general theory of *vakrokti*, Kuntaka's conception of an *alamkara* or a poetic figure has been accepted by later writers[42] It is true that a poetic figure corresponds to a certain extent to what is known as a figure of speech in a formal scheme , but, as Abhinavagupta explains, something more belongs to

42 This question has been elaborately discussed by H Jacobi in his article *Ueber Begriff und Wesen der poetischen Figuren in der indischen Poetik* in *Nachrichten der Goettingischen Gesellschaft der Wissenschaften,* 1908.

a poetic figure The special charm (*vaicitrya* or *vicchitti*) peculiar to each composition, which rests ultimately on the conception of the poet (*kavi-pratibhā*), makes up the *alamkāra* as such, and gives to it its distinguishing characteristic This point of view would be omitted in a treatise of rhetoric , and it would therefore be misleading to describe Sanskrit Alaṁkāra, which deals with this question, as a theory of rhetorical categories merely

We have seen that though Kuntaka regards the poetic figures generally as particular forms of speech (*abhidhā-prakāra-visesa*), he admits yet a specific differentia in poetic speech, namely *vakratva* or *vaicitrya* which is a peculiar turn of expression (*bhangī-bhaniti*) depending on an act of imagination on the part of the poet (*kavi-vyāpāra*) The elements, therefore, which go to make up the being of a poetic figure are *vaicitrya* or *vicchitti-viśesa*, and *kavi-pratibhā-nirvartitatva* In other words, Kuntaka maintains that a form or mode of expression becomes a poetic figure if the fertile imagination of a poet lends a peculiar charm to it This analysis is accepted by Ruyyaka and, following him, by most writers of later times In a passage in the *Vimarsinī* (pp 148-9), for instance, Jayaratha rejects the claim of *yathā-samkhya* to be counted as a poetic figure on the ground that these elements are wanting, citing the authority of the Vakroktijīvitakāra[43] with the remark *etac ca vakroktijīvita-krtā saprapañcam uktam ityasmābhir nāyastam*

43 See p 220

Thus, although Kuntaka's special theory of *vakrokti* as the "soul of posey" did not meet with any recognition, this conception of the poetic figure and the enquiry (which engages the attention of later theorists so much) as to what makes a speech-figure, if the expression may be allowed, into a poetic figure, must be put to the credit of Kuntaka, whose analysis was looked upon as correct and accepted even by the adherents of the rival Dhvani School

One of the reasons of this general acceptance appears to be the fact that the teaching of the Dhvanikāra and Ānandavardhana, which was accepted as authoritative by later writers, was insufficient and unsatisfactory on this point The Dhvanikāra and his commentator spoke on the relation of the *alamkāra* to the principal suggested element (*vyangya*) in the form of *rasa* , but there might arise cases where the poet's obvious intention is not to awaken the *rasa* or anything else unexpressed, but simply to produce a strikingness (*vaicitrya*) in the form of an expressed poetic figure The Dhvanikāra treats of these expressed figures unaccompanied by an unexpressed element under the category of "poetry of subordinate suggestion" or *gunībhūta-vyangya* (iii 37), or under *citra* if there is no hint of suggestion whatsoever Ānandavardhana in this connexion further admits that some figures in their very nature refer to something unexpressed, and cites Bhāmaha's idea of *vakrokti* and *atiśayokti* underlying all independent figures , but he does not fix the conception of an *alamkāra* in general, nor deal with those *alamkāras*

which do not come under the above categories His opinion, based upon that of the Dhvanikāra, seems to be that all figures which, in connexion with an unexpressed element, possess a peculiar charm, belong to that class of poetry which is called by him *guṇībhūta-vyangya* if there is no unexpressed element, it has a pictorial effect only and may be included in the lowest class of poetry called *citra*, which, to quote his words, "is no poetry but an imitation thereof" He does not take into consideration poetic figures in general, but only such as being connected with the unexpressed possess a peculiar beauty, the figures unaccompanied by the unexpressed are condemned to the level of no-poetry, apparently because they are, in his opinion, of infinite variety, being merely different phases of speech itself (*anantā hi vāgvikalpās tat-prakāra eva cālamkārāh*, p 210) But this view could not be universally accepted, for, according to common notion, even *alamkāras*, unconnected with the unexpressed, have a significance for poetry which cannot be ignored.

The followers of the Dhvani School attempt to supply this deficiency by discussing after Kuntaka, the question as to how the *alamkāras*, which are dismissed by Ānandavardhana as *vag-vikalpa*, may become poetic figures Mammata repeats in general the view of Ānandavardhana, but he adds that in cases where there is no suggested *rasa*, the poetic figures simply result in a charmingness of expression or *ukti-vaicitrya*[44] Here we meet with the word

44 *yatra tu nāsti rasas tati okti vaicitrya-mātra-paryava-*

vaicitrya, which has been made familiar by Kuntaka and which plays an important part in the theory of *alamkāra* In another place Mammata says that the *alamkāra* is strikingness itself (*vaicitryam alam kārah* x 1, *vrtti* p 562) , and the tradition of Bhāmaha's idea of *atisayokti* as the means of realising *vakrokti* lingers in Mammata's statement that *atisayokti* constitutes the very life of an *alamkāra*[45] Again, criticising Rudrata's definition of the figure *hetu*, Mammata agrees with Bhāmaha and Kuntaka that it is no poetic figure at all, because it has no strikingness in it (*vaicitryābhāvāt*) , for if the identification of the cause with the effect were to produce this figure, then such a phrase as *āyur ghrtam* (an example of *sāropā laksanā*) would have to be taken as an instance of the same figure

Coming after Mammata, Ruyyaka whose sympathies allied him with the Alamkāra School of Bhāmaha and Udbhata, but who identified himself in theory with the Dhvani School, expressly undertakes (p 15) to supplement the treatment of *alamkāras* by the Dhvanikāra, and for the first time definitely poses the theory He does not elaborate a doctrine, but implicitly accepts, as Jayaratha hints, the analysis of Kuntaka and applies it to the detailed

sāvinah, Vritti on viii 2 See *Pradīpa* p 275, Hemacandra p 17 On the terms *vicchitti* and *vaicitrya* used by Ānandavardhana, Abhinavagupta and other early writers, see *Sanskrit Poetics*, ii, p 230f , Kanes' ed of *Sāhityadarpana* 1st ed p clv

45 *atisayoktir eva prānatvenāvatiṣṭhate, tam vinā prāyenālamkāratvāyogyatvāt*, p 743

examination and classification of individual poetic figures

We first meet with the idea in question where Ruyyaka explains (p 43) that the doubt involved in the figure *samdeha* is an element which must be brought into being by the imagination of the poet (*kavi-pratibhotthāpite samdehe samdehālamkārah*) that is to say, it must be a "poetic doubt" In the same way, in the figure *bhrāntimat*, which is described as a *bhaniti-prakāra* (recalling Kuntaka's expression), it is laid down that the underlying element of error must not only be due to similarity, but it should also be poetical (*sādrsya-hetukāpi bhrāntir vicchittyartham kavi-pratibhotthāpitaiva grhyate*, p 146), upon which Jayaratha notes that it is not the idea of similarity but the fact of *kavi-pratibhā* which gives it the status of an *alamkāra* (*sādrśye'pi kavi-pratibhotthāpitasyaiva alamkāratvam*) Again, replying to the objection of some writers that the figure *ullekha* cannot be found by itself, but it is always associated with some other figures (e g *slesa*) from which it derives its charm, Ruyyaka points out that in some cases where there is no *slesa*, there is a special poetic charm in it which justifies us in regarding it as an independent figure (*ślesābhāve'pi vicchitti-sadbhāvāt*) The figure *vyāja-stuti* is distinguished in the same way from *aprastuta-prasamsā* on the ground of the particular charm which is involved in understanding blame or praise from praise or blame (*stuti-nindā-rūpatva-vicchitti-visesasya bhāvād aprastuta-prasamsāto bhedah*, p 112) Again, the figure *anumāna* or poetical inference is differen-

tiated from the *anumāna* of the logician with the remark *vicchitti-visesas cātrārthāsrayanīyah, anyathā tarkānumānāt kim vailaksanyam* that is to say, it cannot be distinguished from the inference of the logician unless there is a particular charm depending on the idea or sense[46] Further it is said by Ruyyaka that the distinctive feature of this figure consists in having *rūpaka* as its basis, or in the assumption of some such underlying figure (*rūpaka-mūlatvenālamkārāntara-garbhīkārena vicchittyāsrayanāt tarkānumāna-vailaksanyam*) , its special charm arising from the particular beauty attached to it by the forcible utterance of the poet (*praudhokti-mātra-nispannārtha-nisthatvena ca vicchitti-viśesāśrayanāc cārutvam*)

We need not cite more instances, but those already cited will make it clear that the *vicchitti-visesa* due to *kavi-pratibhā* is taken throughout as the test or criterion of a poetic figure We may also note that this *vicchitti* is moreover recognised as the most important differentia in the classification of the poetic figures Thus we have groupings of figures on the basis of *visesana-vicchitti* (recalling Kuntaka's *visesana-vakratā*) and *srnkhalā-vicchitti* (pp 84, 143) Thus also the figure *parikara* is said to depend on the charm resting in *visesana* or attribute (p 94), upon which Jayaratha comments that by attaching a

46 Hence Viśvanātha defines the figure *anumāna* as *sādhanāt sādhyasya vicchittyā jñānam*, the term *vicchitti* serving to separate it as a poetic *anumāna* from one which is merely logical , and Jagannātha notes (p 475) *asya ca kavi-pratibhollikhitatvena camatkāritve kāvyālamkāratā*

number of such attributes, an excellence of charm is produced, and this makes it into an *alamkāra* (*evam-vidhānekaviśesanopanyāsa-dvārena vaicitryātiśayah sambhavatītyasyālamkāratvam*)

From what is said above it will be reasonably clear that two characteristics are necessary to constitute a poetic figure, viz (1) a special charm or strikingness, which is variously denoted by the terms *vicchitti*, *vaicitrya*, *cārutva*, *camatkāra*, *saundarya* or *hrdyatva*, and which rests on (2) *kavi-pratibhā* or the conception of the poet These two elements, which Kuntaka emphasised in general in poetic speech and consequently in all figurative expression, go together and from the *sine qua non* which converts a from of speech or mode of expression into poetic expression[47] Jayaratha in many places in his commentary makes the standpoint quite explicit The test is thus formally laid down *kavi-pratibhātmakasya vicchitti-visesātmakasyālamkāratvenoktatvāt* (p 144), also *dosābhāva-mātram ca nālamkāratvam, tasya kavi-pratibhātmaka-vicchitti-viśesatvenoktatvāt* (pp 149-50) The essential factor appears to be *kavi-karma* without which no *alamkāra* is possible In connexion with the figure *bhāvika*, Ruyyaka lays down *kavi-samarpitānām dharmā-*

47 Ānandavardhana was, no doubt, aware of some such theory, for he says (p 74) *alamkāro hi cārutva-hetuh prasiddhah* (most MSS read *cārutve siddhi-hetuh*), and Abhinavagupta in many places speaks of *vicchiti-prakāra* in connexion with *alamkāras* But the earliest known writer who elaborates the theory is undoubtedly Kuntaka, from whom later writers like Ruyyaka take their cue

ṇām hyalamkāratvāt (p 183) , but this is expressed more definitely by Jayaratha with reference to the figure *anumāna* *ataś cāsya kavi-karmaiva vailaksanya-nimittam evam ca kavi-karmābhāvād yatra vicchitti-visesāsrayanam na syāt tatra nāyam alamkārah kavi-karmana evālamkāra-nibandhana-tvenoktatvāt | na hi hetor arthatve'pi kavi-karma-vyatirekenālamkāratvam syāt* It is noteworthy that the figure *svabhāvokti*, which is rejected by Bhāmaha on an analogous ground, is admitted by Ruyyaka with the qualification that in order to constitute an *alamkāra*, the natural or realistic description which it involves but which is more or less a common thing in poetry, must be subtle (*sūksma*), and this is attained only by poetic imagination (*kavitva-mātrasya gamyah,* p 177)

That this is the test of an *alamkāra* is also clear from the way in which certain figures, accepted by older writers, are rejected by their followers Thus Jayaratha and, following him, Jagannātha and other writers question after Kuntaka the claim of *yathā-samkhya* to be considered as a poetic figure, since it does not involve an indication of poetic creation and merely constitutes the absence of the fault *apakrama* (syntactical irregularity) , although Nāgoji admitting this to be the strict view of the matter classes it among poetic figures on the general ground that it contains some measure of the requisite strikingness or charm In the same way, Jagannātha holds (p 470) that the *kāvya-linga* is not a poetic figure at all, inasmuch as the figure which deals with the relation of cause and effect affords no scope

for poetic fancy, this so-called figure constitutes only the absence of the defect known as *nirhetutva*. In these cases, the question is one of a mere form of speech, in which nothing more is given than the bare thought and nothing more is done than avoiding false or defective mode of expression (*dosābhāva*) This is in keeping with the views of Kuntaka who rejects *viśesokti, hetu, sūksma, lesa, upamā-rūpaka* and *āśīr* on similar grounds

These unpoetical figures, however, may be strengthened by another figure-element subservient to them The figure *vikalpa* for instance, in which there is a representation of charming (*cārutva*, Ruyyaka) or ingenious (*cāturī-yuta*, Viśvanātha) opposition between two objects of equal force, has been rejected by the followers of Mammata (cf *Uddyota* p 29), but Ruyyaka maintains that the strikingness which constitutes this figure consists in its involving an *upamā* (*upamā-garbhatvāc cātra cārutvam* p 158) and Viśvanātha also explains its ingenuity in the same way (*cāturyam cātraupamya-garbhatvena*) In other words, one of the essentials of the figure is that it should always involve an implied comparison (*upamā*) of the two objects described In the same way, *upamā* is always implied, according to Udbhata, Ruyyaka, Vidyādhara and others, in the figure *tulya-yogitā* Concerning such cases in which it is necessary to have another figure-element added to procure a poetic figure, that whose charm is produced and that which produces the charm are to be considered separate *alamkāras*, as in the case of *atiśayokti* with implied *hetu* and *phalotpreksā*

But it may sometimes happen that the element which produces the charm forms the main point, in such a case, the other element forms no figure at all If, for instance, it is said that there is a charm in the *kāvya-linga* when combined with the *slesa*, the figure would be *slesa*, and not *kāvya-linga*, for the former is the most important element and contributes to the charm of the expression It is perhaps for this reason that Kuntaka himself did not admit the claims of *ananvaya, tulya-yogitā, nidarsana, prativastūpamā* and *parivrtti*, all of which involve *upamā*, to be considered as separate *alamkāras*, but he would regard them as being included in the province of *pratīyamāna upamā*

The theory, which Ruyyaka thus elaborates after Kuntaka appears to have been definitely established in later writings In addition to the terms *vicchitti, vaicitrya, cārutva, manojñatva* and *camatkāra* already used by Kuntaka and Ruyyaka, we find Jagannātha using the expressions *hrdyatva* and *saundarya* almost synonymously Jagannātha accepts the theory as settled beyond question[48], but he completes it by precisely defining the nature of the *vicchitti*[49] It is, in his opinion, the poetic

48 *alamkārānām bhaniti-viseṣa-rūpatvam*, *camatkari-tvam cālamkāra-sāmānya-lakṣanam-prāptam eva* p 424, *hṛdya-tvam cālamkāra-sāmānya-lakṣana-gatam sakalālamkāra-sādhā-ranam evetyasakṛd uktam* p 357 etc

49 The commentator on the *Vyakti-viveka* had already expressed his inability to define the term precisely *tathā ca śabdārthayor vicchittir alamkārah, vicchittiś ca kavi-pratibho-*

imagination with reference to its power of poetic production, or rathar, it is the charm which is thereby brought into being and thus forms the basis upon which the poetic figures distinguish themselves in their special peculiarities[50] As to how this characteristic is determined, Jagannātha decides the question on the authority of *anubhava* and *sampradāya* (experience and established usage) Appayya Dīkṣita further explains the idea at the beginning of his *Citra-mīmāmsā* (p 6) All poetic figures, he says, exist as such by producing the beauty of a poem through a charmingness in conformity with established poetic usage Thus, "the gayal (*bos gavaeus*) is like a cow" is not an *upamā*, "the Vāhika is the cow" is no *rūpaka*, "may be the stump of a tree or may be a man" is no *samdeha*, "this is silver" is no *bhrāntimat*, "this is not a serpent" is no *apahnuti*, "the fat Devadatta does not eat in the daytime" is no *paryāyokta*, "the mountain is on fire" is no *anumāna*

8 Importance of Kuntaka's work

This brief sketch of Kuntaka's contributions to the problems of Sanskrit Poetics and his place in its history will, it is hoped, bring into prominence

llāsa-rūpatvāt kavipratibhollāsasya cānantyād anantatvam bhajamānā na paricchetum sakyate (p 44)

50 *nanu keyam vicchittih ? ucyate—alaṃkārānām paraspara-vicchedasya vailakṣanyasya hetu-bhūtā janyatā-saṃsargena kāvya-nisthā kavi-pratibhā tajjanyatva-prayuktā camatkāritā vā vicchittih,* p 466, also, *sa hi janyatā-saṃsargena kavi-pratibhā-viseṣah, tan-nirmitatva-prayuktas camatkṛti-viśeso vetyuktam* p 470

the importance of his long-lost text, a part of which is edited here for the first time It is a matter of regret that the imperfect nature of the manuscript-material at our disposal makes it impossible to present the entire text as far as it has been recovered , but what is presented here, even imperfectly, constitutes an important part of the text which, taken with the summary of the unedited portion of the work, will contribute, it is hoped, notably to the study of the subject The importance of Kuntaka's work has been entirely overshadowed by the later dominance of the Kashmirian school of Ānanda vardhana and Mammata , but even though his central theory of *vakrokti* was discredited and his own name lingered only as a half forgotten propounder of an ingenious doctrine, it is yet an indication of the great value of his work that the main principles for which he contended were implicitly accepted by Mammata, Ruyyaka and other later adherents of the rival Dhvani School

The merits of Kuntaka's work are sufficiently obvious to require any further exposition He writes in his *vrtti* in a lucid, concise yet vigorous style, and his choice of examples, testifying to his wide reading in literature, is judicious He refuses in most cases to move along conventional lines or cite conventional illustrations Whatever value may be attached to his somewhat extreme theory of *vakrokti* as the essence of poetry, and of his strange classification and nomenclature, there can be no doubt about the originality and freshness of his outlook, about his literary acumen and critical

insight into the artistic requirements of poetry and about the many stimulating suggestions with which his work abounds and which have been in many cases developed by later theorists He is concerned more with the formal requirements of poetry, but his critical analysis of the various forms of speech, which he classifies as *vakratā*, is an important contribution to the study of the subject, and could not be ignored by later schools What Kuntaka really intended to do was, no doubt, systematising and extending the *alamkāra*-theory of Bhāmaha and Udbhata and give a longer lease of life to the already doomed Alamkāra school , but his own system is unique in the sense that he posited *vakrokti* definitely as the essential principle and systematically analysed its implications as was never done by any of his predecessors On the other hand, his great admiration for Ānandavardhana made him alive to the speculative aspects of the problem and take cognisance of *rasa* and *dhvani* under some forms of *vakrokti*, the scope of which was thus made comprehensive enough to include the results of all previous speculation and practically synonymous with all that constitutes poetry A new turn was thus given to the old *alamkāra*-theory, but the views of the older exponents of this theory were not accepted in their entirety, they were systematised and widened in the light of the speculations of other schools of thought

It is rather unfortunate that we cannot wholly recover that part of Kuntaka's work which contained an acute analysis of the various poetic figures , for

here he evinces considerable analytical power as well as independence of judgment in his attempt at re-thinking the entire subject and reconciling the old views with the new He professes great admiration indeed for Bhāmaha, Dandin and Udbhata, but his judgment never forsakes him so far as to make him a slavish adherent to their views He finds fault, for instance, with the characterisation of the so-called *rasālamkāras* made by these writers, criticises Bhāmaha's three kinds of *dīpaka*, anticipating the later classification of that figure, and rejects the claims of many poetic figures which had been admitted as such by his predecessors If this part of his work could be entirely recovered, it would have enabled us to estimate more fully the influence of his views on later writers on the subject, like Mammata and Ruyyaka, in the light of the large extent of borrowing or unacknowledged appropriation made by them of Kuntaka's writings

9 Scope of the Present Edition

The scope of the present edition as well as the nature and extent of the materials utilised have already been indicated above For the text of the edited portion the available MS material cannot be taken as fully adequate for a final edition, while for the resume to ch iii and iv, I had to depend on a single corrupt and incorrect MS The difficulties of editing from such poor materials need no detailed description, and will, to some extent, condone the many imperfections of the present edition

I venture however, to publish the text, even in this imperfect shape, out of a consideration of the great importance and originality of this rare and valuable work on Sanskrit Poeties , and I trust it will pave the way for a better edition by a more competent scholar who may be fortunate in possessing ampler materials

In the critical footnotes the Madras MS is cited as A, and the Jesalmere MS as B, ending at p 160

In the resume to ch iii and iv, the corrupt nature of the MS will be a sufficient apology for the imperfections of the extracts quoted throughout An attempt has been made to fill up conjecturally, wherever possible, the numerous *lacunae* which occur in this part, and these have been faithfully indicated by enclosing bracets ( ) , while words, letters or sentencess, supplied as wanted by the sense of a passage, are marked with the brackets [ ] Almost all the *kārikā*-verses appear missing in this part (ch iii) , but these have been restored conjecturally, with a few exceptions where the *vṛiti* could give us no help, from the *pratīkas* of the words explained in the commentary In editing the text itself, only unmistakable errors in spelling and the like have been corrected , all genuine alternative readings of the MS in these cases have been indicated in the footnotes The *kārikā*-verses and the illustrative *slokas* in the edited portion of the text are separately numbered to facilitate reference , and the numbering is my own References are noted where the illustrative verses can be traced in the published poetical and dramatic literature, as well as in the

anthologies and in the various older works on Alamkāra Although these attestations do not profess completeness, they may be of some use in tracing the history of particular verses or of discussions of them in the older Alamkāra works Out of more than 500 verses cited in the four chapters, about 100 have been left untraced In this connexion I must acknowledge my obligations to the excellent index of *pratīkas* given in F W Thomas's scholarly edition of the *Kavīndra-vacana-samuccaya* I may also mention that several verses are cited in the present work from the drama, entitled *Tāpasa-vatsa-rāja-carita*, by Anangaharsa Mātrarāja, which I could trace from the list of *pratīkas* given in Hultzsch's article on this unpublished drama in the *Nachrichten der Goettingischen Gesellschaft*, 1886, pp 239-41 Dr Nobel of Berlin Staats-bibliothek (now Professor at Marburg) kindly favoured me by verifying these references and comparing the readings of some of these verses from the Berlin MS of the drama, of which I also obtained a collation from an incomplete rotograph transcript (existing in the University Library at Bonn) lent to me by Prof Jacobi My thanks are also due to the authorities of the Dacca University and the Resident, Western Rajputana States, for getting a transcript of the Jesalmere MS of this work for my use for this edition

S K De

श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्राजानककुन्तकविरचित

वक्रोक्तिजीवितम्

प्रथमोन्मेषः

जगत्त्रितयवैचित्र्य[1]चित्रकर्मविधायिनम् ।
शिव शक्तिपरिस्पन्द[2]मात्रोपकरण नुम ॥१॥
यथातत्त्व विवेच्यन्ते भावास्त्रैलोक्यवर्तिन [3] ।
यदि तन्नाद्भुत नाम दैव[4]रक्ता हि किशुका ॥२॥
स्वमनीषि[5]कयैवाथ तत्त्व तेषा यथारुचि ।
स्थाप्यते प्रौढिमात्र तत्परमार्थो न[6] तादृश ॥३॥
इत्यसत्तर्क[7]सन्दर्भे स्वतन्त्रेऽप्यकृतादर ।
साहित्यार्थसुधासिन्धो सारमुन्मी[8]लयाम्यहम् ॥४॥
येन द्वितयमप्येतत्तत्त्वनिर्मिति[9]लक्षणम् ।
तद्विदामद्भुतामोद[10]चमत्कार विधास्यति ॥५॥

ग्रन्थारम्भेऽभिमतदेवतानमस्कारकरण समाचार [11], तस्मात्तदेव तावदुपक्रमते——

---

(1) ०विचित्रा० B (2) The B MS is defective as the beginning and some of the words and sentences are lost From ०न्द to नुम lost in B (3) ०दर्शिभि in *Jesalmer Catalogue* p 25 (4) ० द्भुत न (space for one letter) देव A (5) These four letters are lost in B क्त for क B. (6) ०र्थे नि for र्थो न B (7) ०त्तत्क० B (8) ०न्म् B. (9) ति lost in B (10) ०मोद B (11) मा lost in B

वन्दे कवीन्द्रवक्त्रेन्दुलास्यमन्दिरनर्तकीम् ।
देवीं सूक्तिपरिस्पन्द[1]सुन्दराभिनयोज्ज्वलाम् ।।१।।

इति[2] । देवी वन्दे देवता स्तौमि । कामित्याह—कवीन्द्रवक्त्रेन्दुलास्यमन्दिरनर्तकीम्[3] । कवीन्द्रा कविप्रवरास्तेषा[4] वक्त्रेन्दुर्मुखचन्द्र स एव लास्यमन्दिर नाट्यवेश्म तत्र[5] नर्तकी लासिकाम् । किंविशिष्टाम्—सूक्तिपरिस्पन्दसुन्दराभिनयोज्ज्वलाम् । सूक्तिपरिस्पन्दा सुभाषितविलसितानि[6] तान्येव सुन्दरा अभिनया[7] सुकुमारा सात्त्विकादयस्तैरुज्ज्वला भ्राजमानाम् । या किल सत्कविवक्त्रे लास्यवेश्मनीव[8] नर्तकी सविलासाभिनयविशिष्टा नृत्यन्ती विराजते ता वन्दे नौमीति वाक्यार्थ । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत्किल प्रस्तुत[9] वस्तु किमपि काव्यालकारकरण[10] तदधिदैवतभूतामेवविधरामणीयकहृदयहारिणी वाग्रूपा सरस्वती स्तौमीति ।

एव नमस्कृत्येदानी वक्तव्यवस्तुविषय[11]भूतान्यभिधानाभिधेयप्रयोजनान्यासूत्रयति ।

वाचो विषयनैयत्यमुत्पादयितुमुच्यते ।
आदिवाक्येऽभिधानादि निर्मितेर्मानसूत्रवत् ।।६।।

इत्यन्तरश्लोक[12]

लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये ।
काव्यस्यायमलंकारः कोऽप्यपूर्वो विधीयते ।।२।।

---

(1) परिस्पन्द lost in B (2) missing in B (3) ०मन्दिरनत० lost in B (4) कविप्रधाना० B (5) नृत्तविशेषवे with श half-broken, त of तत्र lost, in B (6) वि० lost in B (7) सुन्दराभिनया B (8) ०वेश्म० lost in B (9) ०ल प्रस्तुत lost in A (10) ०काव्या-लङ्करण in A (11) नमस्कृत्यैना in A वस्तु वि० lost in A (12) A omits this

अलकारो विधीयते अलकरण क्रियते । कस्य—काव्यस्य। कवे कर्म काव्य तस्य[1] । ननु च सन्ति चिरन्तनास्तदलकारास्तत्किमर्थं-मित्याह—अपूर्व , तद्व्यतिरिक्तार्थाभिधायी । तदपूर्वत्व तदुत्कृष्टस्य तन्निकृष्टस्य च द्वयोरपि सभवतीत्याह—कोऽपि, अलौकिक सातिशय । सोऽपि किमर्थमित्याह—लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्य-सिद्धये असामान्याह्लादविधायिविचित्रभावसम्पत्तये । यद्यपि सन्ति शतश काव्यलकारास्तथापि न कुतश्चिदप्येवविधवैचित्र्यसिद्धि । अलकार-शब्द शरीरस्य शोभातिशयकारित्वान्मुख्यतया कटकादिषु वर्तते, तत्कारित्वसामान्यादुपचारादुमादिषु, तद्वदेव च[3] तत्सदृशेषु गुणादिषु[4] , तथैव च तदभिधायिनि ग्रन्थे । शब्दार्थयोरेकयोग-क्षेमत्वादैक्येन व्यवहार , यथा गौरिति शब्द गौरित्यर्थ इति[5] । तदयमर्थ —ग्रन्थस्यास्यालकार इत्यभिधानम्, उपमादिप्रमेयजातमभि-धेयम्, उक्तरूपवैचित्र्यसिद्धि प्रयोजनमिति ।

एवमलकारस्यास्य प्रयोजनमस्तीति स्थापितेऽपि तदलकार्यस्य काव्यस्य प्रयोजन विना सदपि तदपार्थकमित्याह—

धर्मादिसाधनोपायः सुकुमारक्रमोदितः ।
काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः ॥३॥

हृदयाह्लादकारकश्चित्तानन्दजनक काव्यबन्ध सर्गबन्धादिर्भव-तीति सबन्ध । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—अभिजातानाम् । अभिजाता खलु राजपुत्रादयो धर्माद्युपेयार्थिनो विजिगीषव क्लेशभीरवश्च, सुकुमाराशयत्वात्तेषाम् । तथा[6] सत्यपि तदाह्लादकत्वे काव्यबन्धस्य

---

(1) नाम A (2) तद्व A (3) missing A (4) These views are discussed in ध्वन्यालोक २।७, वामन १।१।२, काव्यादर्श २।३ (4) गुणेषु in A (5) एति B. (6) तथापि A

क्रीडनकादिप्रख्यता प्राप्नोतीत्याह[1]—धर्मादिसाधनोपाय । धर्मादे-रुपेयभूतस्य चतु र्गस्य[2] साधने सपादने तदुपदेशरूपत्वादुपायस्त-त्प्राप्तिनिमित्तम् । तथापि तथाविधपुरुषार्थोपदेशपरैरपरैरपि शास्त्रै किमपराद्धमित्यभिधीयते—सुकुमारक्रमोदित । सुकुमार सुन्दर सहृदयहृदयहारी क्रम परिपाटीविन्यासस्तेनोदित कथित सन् । अभिजातानामाह्लादकत्वे सति प्रवर्तकत्वात्काव्यबन्धो धर्मादि-प्राप्त्युपायता प्रतिपद्यते । शास्त्रेषु पुन कठोरक्रमाभिहितत्वाद् धर्माद्युपदेशो दुरवगाह । तथाविधे विषये विद्यमानोऽप्यकिंचित्कर एव । राजपुत्रा खलु समासादितस्वविभवा समस्तजगती[3]व्यवस्था-कारिता प्रतिपद्यमाना श्लाघ्योपायोपदेश[4]शून्यतया स्वतन्त्रा सन्त समुचितसकलव्यवहारोच्छेद प्रवर्तयितु प्रभवन्तीत्येतदर्थमेतद्व्यु-त्पत्तये[5] व्यतीतसच्चरितराजचरित तन्निदर्शनाय निबध्नन्ति कवय । तदेव शास्त्रातिरिक्त प्रगुणमस्त्येव प्रयोजन काव्यबन्धस्य ।

मुख्य पुरुषार्थसिद्धिलक्षण प्रयोजनमास्ता तावत्, अन्यदपि लोकयात्राप्रवर्तननिमित्त भृत्यसुहृत्स्वाम्यादिसमावर्जनमनेन विना सम्यङ् न सभवतीत्याह—

व्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यं व्यवहारिभिः ।
सत्काव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते ॥४॥

यवहारो लोकवृत्त तस्य परिस्पन्दो व्यापार क्रियाक्रमलक्षण-स्तस्य सौन्दर्य रामणीयक तद्व्यवहारिभिर्व्यवहर्तृभि सत्काव्याधि-गमादेव कमनीयकाव्यपरिज्ञानादेव नान्यस्माद् आप्यते लभ्यत इत्यर्थ ।

---

(1) ०तीत्यभिधत्ते B (2) चतुर्वर्गस्य missing in A B has उपेयस्य only (3) ०जगद्व्यापि० B (4) श्लाघ्योपदेश B (5) ०दर्थमेव तद्व्युत्प० B

कीदृश तत्सौन्दर्यम्—नूतनौचित्यम् । नूतनमभिनवमलौकिकमौचित्यमुचितभावो यस्य । तदिदमुक्त भवति–महता हि राजादीना व्यवहारे वर्ण्यमाने तदङ्गभूता सर्वे मुख्यामात्यप्रभृतय समुचितप्रातिस्विककर्तव्य[1]व्यवहारनिपुणतया निबध्यमाना सकलव्यवहारिवृत्तोपदेशतामापद्यन्ते । तत सर्व क्वचित्कमनीयकाव्ये[2] कृतश्रम समासादितव्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यातिशय श्लाघनीय[3]फलभाग् भवतीति ।

योऽसौ चतुर्वर्गलक्षण पुरुषार्थस्तदुपार्जनविषयव्युत्पत्तिकारणतया काव्यस्य पारपर्येण प्रयोजनमित्याम्नात, सोऽपि समयान्तरभावितया तदुपभोगस्य तत्फलभूताह्लादकारित्वेन तत्कालमेव पर्यवस्यति॥ ततस्तदतिरिक्त किमपि सहृदयहृदयसवादसुभग तदात्वरमणीय प्रयोजनान्तरमभिधातुमाह—

चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।
काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते ॥५॥

चमत्कारो वितन्यते चमत्कृतिविस्तार्यते, ह्लाद पुन पुन क्रियत इत्यर्थ । केन—काव्यामृतरसेन । काव्यमेवामृत तस्य रसस्तदास्वादस्तदनुभवस्तेन । क्वत्यभिदधाति—अन्तश्चेतसि । कस्य—तद्विदाम् । त विदन्ति जानन्तीति तद्विदस्तज्ज्ञास्तेषाम् । कथम्—चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य । चतुर्वर्गस्य धर्मादि फल तदुपभोगस्तस्यास्वादस्तदनुभवस्तमपि प्रसिद्धातिशयमतिक्रम्य विजित्य पस्पशप्राय सपाद्य । तदयमभिप्राय—योऽसौ चतुर्वर्गफलास्वाद प्रकृष्टपुरुषार्थतया सर्वशास्त्रप्रयोजनत्वेन प्रसिद्ध सोऽप्यस्य काव्यामृत-

---

(1) ०तत्तद् for कर्तव्य B (2) कश्चित् for क्वचित् B A splits up the compound, reading कमनीये and काव्ये (3) omitted in B.

चर्वणचमत्कारकलामात्रस्य[1] न कामपि साम्यकलना कर्तुमर्हतीति । दु श्रव-दुर्भण-दुरधिगमत्वादिदोषदुष्टो[2]ऽध्ययनावसर एव दु सहदु ख-दायी शास्त्रसन्दर्भस्तत्कालकल्पितकमनीयचमत्कृते काव्यस्य न कथ-चिदपि स्पर्धामधिरोहतीत्येतदप्यर्थतोऽभिहित भवति ।

कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् ।
आह्लाद्यमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम्[3] ।।७।।

आयात्या च तदात्वे च रसनिस्यन्दसुन्दरम् ।
येन सपद्यते काव्य तदिदानी विचार्यते ।।८।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

अलंकृतिरलंकार्य[4]मपोद्धृत्य विविच्यते ।
तदुपायतया तत्त्वं सालंकारस्य काव्यता ।।६।।

अलकृतिरलकरणम् अलक्रियते ययेति विगृह्य । सा विवेच्यते विचार्यते । यच्चालकार्यमलकरणीय वाचकरूप वाच्यरूप च तदपि विवेच्यते । तयो सामान्यविशषलक्षणद्वारेण स्वरूपनिरूपण क्रियते । कथम्—अपोद्धृत्य । निष्कृष्य[5] पृथक् पृथगवस्थाप्य, यत्र समुदायरूपे तयोरन्तर्भावस्तस्माद्विभज्य । केन हेतुना—तदुपायतया । तदिति काव्य परामृश्यते । तस्योपायस्तदुपायस्तस्य भावस्तदुपायता तया हेतुभूतया । तस्मादेवविधो विवेक काव्यव्युत्पत्त्युपायता प्रति-पद्यते । दृश्यते च समुदायान्त पातिनामसत्यभूतानामपि व्युत्पत्ति-निमित्तमपोद्धृत्य विवेचनम् । यथा—पदान्तर्भूतयो प्रकृति-प्रत्यययोर्वाक्यान्तर्भूताना पदाना चेति । यद्येवमसत्यभूतोऽप्यपोद्धार-स्तदुपायतया[6] क्रियते तत् कि पुन सत्यमित्याह—तत्त्व सालकारस्य

(1) ०मात्रस्यापि B (2) ०दुष्टत्वाद् B (3) Quoted anonymously in वामनकाव्यालङ्कारकामधेनुटीका (p 6) (4) अलकार A (5) निकृष्य A (6) ०दुपायता B

काव्यता । अयमत्र परमार्थ —सालकारस्यालकरण[1]सहितस्य सकलस्य निरस्तावयवस्य सत समुदायस्य काव्यता कविकर्मत्वम् । तेनालकृतस्य काव्यत्वमिति स्थिति, न पुन काव्यस्यालकारयोग इति ।

सालकारस्य काव्यतेति समुग्धतया किचत् काव्यस्वरूपमासूत्रितम्, निपुण पुनर्न निश्चितम् । किलक्षण वस्तु काव्यव्यपदेशभाग् भवतीत्याह —

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ।।७।।[2]

शब्दार्थौ काव्य वाचको वाच्य चेति द्वौ समिलितौ काव्यम् । द्वावेकमिति विचित्रैवोक्ति [3] । तेन यत्केषाचिन्मत कविकौशलकल्पित-कमनीयतातिशय शब्द एव केवल काव्यमिति[3] केषाचिद् वाच्यमेव रचनावैचित्र्यचमत्कारकारि काव्यमिति, पक्षद्वयमपि निरस्त भवति । तस्माद् द्वयोरपि प्रतितिलमिव तैल तद्विदाह्लादकारित्व वर्तते, न पुनरेकस्मिन् । यथा—

भण तरुणि रमणमन्दिरमाणन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिणि गच्छसि तत् कि त्वदीय मे ।।९।।

अणणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जाणमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारण कुरुते[4] ।।१०।।

प्रतिभादारिद्र्यदैन्याददतिस्वल्पसुभाषितेन कविना वर्णसावर्ण्यरम्यता-मात्रमत्रोदितम्, न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदस्तीति । यत्किल

(1) ०कार० for ०करण० B (2) महिमभट्ट (p 28) and समुद्रबन्ध (p. 8) quote this verse in connexion with their exposition of the views of the वक्रोक्तिजीवितकार (3) From विचित्रैवोक्ति to केवल काव्यमिति missing in B (4) रुद्रट ii 22-23

नूतनतारुण्यतरङ्गितलावण्यलटहकान्ते कान्ताया कामयमानेन केनचिदेतदु[1]च्यते––यदि त्व तरुणि रमणमन्दिर व्रजसि तत्कि त्वदीय[2] परिसरण रणरणकमकारण मम करोतीत्यतिग्राम्येयमुक्ति। किच, न अकारणम्[3], यतस्तस्यास्तदनादरेण गमनेन तदनुरक्तान्त-करणस्य विरहविधुरताशङ्काकातरता कारण रणरणकस्य। यदि वा परिसरणस्य मया किमपराद्धमित्यकारणतासमर्पकम्, एतदप्यति-ग्राम्यतरम्। सबोधनानि च बहूनि मुनिप्रणीतस्तोत्रामन्त्रणकल्पानि न काचिदपि तद्विदामाह्लादकारिता पुष्णन्तीति यत्किचिदेतत्। वस्तु-मात्र च शोभातिशयशून्य न काव्यव्यपदेशमर्हति। यथा––

प्रकाशस्वाभाव्य विदधति न भावास्तमसि य-
त्तथा नैते ते स्युर्यदि किल तथा तत्र न कथम्।
गुणाध्यासाभ्यासव्यसनदृढदीक्षागुरुगुणो
रविव्यापारोऽय किमथ सदृश तस्य महस ॥११॥

अत्र हि शुष्कतर्कवाक्यवासनाधिवासित[4]चेतसा प्रतिभाप्रतिभातमात्र-मेव वस्तु व्यसनितया कविना केवलमुपनिबद्धम्। न[5] पुनर्वाचक-वक्रताविच्छित्तिलवोऽपि लक्ष्यते। यस्मात्तर्कवाक्यशय्यैव शरीरमस्य श्लोकस्य। तथा च––तमोव्यतिरिक्ता पदार्था धर्मिण, प्रकाश-स्वभावा न भवन्तीति साध्यम्, तमस्यतथाभूतत्वादिति हेतु। दृष्टान्तस्तर्हि कथ न दर्शित, तर्कन्यायस्यैव चेतसि प्रतिभासमान-त्वात्। तथोच्यते––

तद्भावहेतुभावो[6] हि दृष्टान्ते तदवेदिन।
स्थाप्येते विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवल ॥१२॥

---

(1) ०देवमु० B (2) This word is missing in A. (3) किन्त्व-कारणम् A. (4) ०विलसित A. (5) missing in B. (6) हेतुस्वभा०-भावौ B.

इति[1] । विदधतीति विपूर्वो दधाति करोत्यर्थे वर्तते । स च करोत्यर्थोऽत्र[2] न सुस्पष्टसमन्वय , प्रकाशस्वाभाव्य न कुर्वन्तीति । प्रकाशस्वाभाव्यशब्दोऽपि चिन्त्य एव । प्रकाश स्वभावो यस्यासौ प्रकाशस्वभाव , तस्य भाव इति भावप्रत्यये विहिते पूर्वपदस्य वृद्धि प्राप्नोति । अथ स्वभावस्य भाव स्वाभाव्यमित्यत्रापि भावप्रत्ययान्ता[3] द्भावप्रत्ययो न प्रचुरप्रयोगार्ह । तथा च[4] प्रकाशश्चासौ स्वाभाव्य चेति विशेषणसमासोऽपि[5] न समीचीन । तृतीये च पादेऽत्यन्ता-समर्पकसमासभूयस्त्ववैशस न तद्विदाह्लादकारितामावहति[6] । रवि-व्यापार इति रवि-शब्दस्य प्राधान्येनाभिमतस्य समासे गुणीभावो न विकल्पित , पाठान्तरस्य 'रवे ' इति सभवात् ।

ननु[7] वस्तुमात्रस्याप्यलकारशून्यतया कथ तद्विदाह्लादकारित्व-मिति चेत्तन्न[8] , यस्मादलकारेणाप्रस्तुतप्रशसालक्षणेनान्यापदेशतया[9] स्फुरितमेव कविचेतसि प्रथम च प्रतिभाप्रतिभासमानमघटितपाषाण-शकलकल्पमणिप्रख्यमेव वस्तु विदग्धकवि[10]विरचितवक्रवाक्योपारूढ शाणोल्लीढमणिमनोहरतया तद्विदाह्लादकारिकाव्यत्वमधिरोहति । तथा चैकस्मिन्नेव वस्तुन्यवहितानवहितकविद्वितयविरचित वाक्यद्वय-मिद महदन्तरमावदयति—

मानिनीजनविलोचनपाता-
नुष्णबाष्पकलुषानभिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदित प्रययौ ख[11]
भीतभीत इव शीतमयूख[12] ॥१३॥

---

(1) Missing in B. (2) अत्र missing in A (3) ०प्रत्यया० A (4) तथापि A (5) अपि wanting in A (6) ०मारोहति B A reads ०मावहतीति (7) तदेव B. (8) चेन्न A (9) ०देशाख्यानेन A (10) ०कवि wanting in A. (11) Missing in B (12) किरात० ix 26= नमिसाधु on रुद्रट p 69 (anon)

क्रमादेकद्वित्रि[1]प्रभतिपरिपाटी [2] प्रकटयन्
कला स्वैर स्वैर नवकमलकन्दाङ्कुररुच ।
पुरन्ध्रीणा प्रेयोविरहदहनोद्दीपितदृशा
कटाक्षेभ्यो बिभ्यन्निभृत इव[3] चन्द्रोऽभ्युदयते ॥१४॥

एतयोरन्तर सहृदयहृदयसवेद्यमिति तैरेव विचारणीयम् । तस्मात्[4] स्थितमेतत्—न शब्दस्येव रमणीयताविशिष्टस्य केवलस्य काव्यत्वम्, नाप्यर्थस्येति[5] । तदिदमुक्तम्—

रूपकादिरलकारस्तथान्यैर्बहुधोदित ।
न कान्तमपि निर्भूष विभाति वनिताननम्[6] ॥१५॥
रूपकादिमलकार बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपा तिडां च व्युत्पत्ति वाचा वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥१६॥
तदेतदाहु सौशब्दच नार्थव्यत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालकारभेदादिष्ट द्वय तु न [7] ॥१७

तेन शब्दार्थौ द्वौ समिलितौ काव्यमिति स्थितम् । एवमवस्थापिते द्वयो काव्यत्वे कदाचिदेकस्य मनाङ्मात्रन्यूनताया सत्या काव्यव्यवहार प्रवर्ततेत्याह—सहिताविति । सहितौ[8] सहित[9]भावेन साहित्येनावस्थितौ । ननु च वाच्यवाचकसबन्धस्य विद्यमानत्वादेतयोर्न कथचिदपि साहित्यविरह, सत्यमेतत् । किन्तु विशिष्टमेवेह साहित्यमभिप्रेतम् । कीदृशम् ?—वक्रताविचित्रगुणालकार[10]सपदा परस्परस्पर्धाधिरोह । तेन

---

(1) ०कद्वित्रि lost in A (2) ०पाटि B (3) निभृतमिव B (4) A reads तैरेव विचारणात् स्थितमेतत् etc (5) Quoted in कामधेनु on वामनालङ्कार० (p 6). (6) वनितामुखम् B (7) पुन for तु न B This passages is from भामह 1 13-15. (8) Missing in A (9) सह० A (10) B adds सत्कार

सम[1]सर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गता ।
परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा ॥१८॥

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपु शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम्[2] ॥१९॥

अत्रारुणपरिस्पन्दनमन्दीकृतवपुष शशिन कामपरिक्षामवृत्ते कामिनीकपोलफलकस्य च पाण्डुत्वसाम्यसमर्थना[3]दर्थालिकारपरिपोष शोभातिशयमावहति । वक्ष्यमाण[4]वर्णविन्यासवक्रतालक्षण शब्दालकारोऽप्यतितरा रमणीय । वर्णविन्यासविच्छित्तिविहिता लावण्यगुण[5]सपदस्त्येव । यथा च[6]

लीलाइ कुवलअ कुवलअ व सीसे समुव्वहतेण ।
सेसेण सेसपुरिसाण पुरिसआरो समुव्वसिओ[7] ॥२०॥

अत्राप्यप्रस्तुतप्रशसोपमालक्षणवाच्यालकारवैचित्र्यविहिता हेलामात्रविरचितयमकानुप्रासहारिणी समर्पकत्वसुभगा कापि काव्यच्छाया सहृदयहृदयमाह्लादयति ।

द्विवचनेनात्र वाच्यवाचकजातिद्वित्वमभिधीयते । व्यक्तिद्वित्वाभिधाने पुनरेकपदव्यवस्थितयोरपि काव्यत्व स्यादित्याह—बन्धे व्यवस्थितौ । बन्धो वाक्यविन्यास तत्र व्यवस्थितो विशेषेण[8]

---

(1) Wanting in A (2) Quoted in काव्यमीमासा p 67 (anon), Hemacandra p 206 (anon), मम्मट p 496 (anon) This verse is attributed to वाल्मीकि in सुभाषितावली (no 2153), and to महाभारत by some commentators on मम्मट (see Jhalakikar's commentary on the verse in his ed of काव्यप्रकाश) But it cannot be traced in either epic (3) समन्वय for समर्थन in B (4) In ch 1 19 (5) Defined in ch 1, below (6) Wanting in A (7) The छाया would be—"लीलया कुवलय कुवलयमिव शीर्षे समुद्वहता । शेषेण शेषपुरुषाणा पुरुषकार समुद्वसित ।" B reads सपुफुसिड for समुव्वसिओ (8) विशेषेणोपस्थितौ A

लावण्यादिगुणालकारशोभिना सनिवेशेन कृतावस्थानौ । सहिता[1]-वित्यत्रापि यथायुक्ति स्वजातीयापेक्षया शब्दस्य शब्दान्तरेण वाच्यस्य वाच्यान्तरेण च साहित्य परस्परस्पर्धित्वलक्षणमेव विवक्षितम् ।

अन्यथा तद्विदाह्लादकारित्वहानि प्रसज्येत । यथा

असार ससार परिमुषितरत्न त्रिभुवन
निरालोक लोक मरणशरण बान्धवजनम् ।
अदर्प कन्दर्प जननयननिर्माणमफल
जगज्जीर्णारण्य कथमसि विधातु व्यवसित ॥२१॥[2]

[3]अत्र किल कुत्रचित्प्रबन्धे कश्चित्कापालिक कामपि कान्ता[4] व्यापादयितुमध्यवसितो भवन्नेवमभिधीयते—यदप[5]गतसार ससार, हृतरत्नसर्वस्व त्रैलोक्यम्, आलोकनीयकमनीयवस्तुवर्जितो जीवलोक, सकललोकलोचननिर्माण निष्फलप्रायम्, त्रिभुवनविजयित्व[6]दर्पहीन कन्दर्प, जगज्जीर्णारण्यकल्पमनया विना भवतीति कि त्वमेवविधम[7]-करणीय कर्तु व्यवसित इति । एतस्मिन्[8] श्लोके महावाक्यकल्पे वाक्यान्तराण्यवान्तरवाक्यसदृशानि तस्या सकललोकलोभनीय-लावण्यसपत्प्रतिपादनपराणि परस्परस्पर्धीन्यतिरमणीयान्युप-निबद्धानि कमपि काव्यच्छायातिशय पुष्णन्ति । मरणशरण बान्धव-जनमिति पुनरेतेषा न कलामात्रमपि स्पर्धितुमर्हतीति न तद्विदाह्लाद-कारि । बहुषु च रमणीयेष्वेकवाक्योपयोगिषु[9] युगपत् प्रतिभास-पदवीमवतरत्सु[10] वाक्यार्थपरिपूरणार्थं तत्प्रतिम प्राप्तुमपर प्रयत्नेन प्रतिभा प्रसाद्यते । तथा चास्मिन्नेव प्रस्तुतवस्तुसब्रह्म[11]-चारिवस्त्वन्तरमपि सुप्रापमेव—"विधिमपि विपन्नाद्भुतविधिम्" इति । प्रथमप्रतिभातपदार्थप्रतिनिधिपदार्थान्तरासभवे सुकुमार-

(1) व्यवस्थिता० for सहिता० A (2) मालतीमाधव v 30 (3) B add इति here (4) कामिनी B (5) यद्येव A (6) ०विजयी च A (7) त्वमेवम० A (8) अस्मिन् A. (9) ०पभोगिषु A (10) ०मनुभवत्सु A (11) सब्रह्म lost in A

तरापूर्व[1]समर्पणन कामपि काव्यच्छाया[2]मुन्मीलयन्ति कवय । यथा

> रुद्राद्रेस्तुलन स्वकण्ठविपिनोच्छेदो हरेर्वासन
> कारावेश्मनि पुष्पकापहरणम्[3] ॥२२॥

इत्युपनिबद्धच पूर्वोपनिबद्धपदार्थानुरूपवस्त्वन्तरासभवादपूर्वमेव "यस्येदृशा केलय"[4] इति न्यस्तम्, येनान्येपि कामपि कमनीयतामनीयन्त । यथा च

> तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन दिवसो नीत प्रदोषस्तथा
> तद्गोष्ठ्यैव निशापि मन्मन्थकृतोत्साहैस्तदङ्गार्पणै ।
> ता सप्रत्यपि मार्गदत्तनयना द्रष्टु प्रवृत्तस्य मे
> बद्धोत्कण्ठमिद मन किम्[5] ॥२३॥

इति[6] सप्रत्यपि[6] तामेवविधा वीक्षितु प्रवृत्तस्य[7] मम मन किमिति बद्धोत्कण्ठमिति परिसमाप्ते[8]ऽपि तथाविधवस्तुविन्यासो विहित — "अथवा[9] प्रेमासमाप्तोत्सवम्" इति, येन पूर्वेषा जीवितमिवा[10]र्पितम् ।

यद्यपि[11] द्वयोरप्येतयोस्तत्प्राधान्येनैव वाक्योपनिबन्ध, तथापि कविप्रतिभाप्रौढिरेव प्राधान्येनावतिष्ठते । शब्दस्यापि शब्दान्तरेण साहित्यविरहोदाहरण यथा

---

(1) ०तरापर B (2) काव्यशोभा० A (3) बालरामायण 1 51 (p 2) = रसार्णवसुधाकर p 108 (anon) (4) ibid, *loc cit* (5) तापसवत्सराजचरित, Berlin MS, fol 1, 68a (see Weber, *Berlin Cat* ii, no 2166 , also see Hultzsch in *Nach Goett Gesellsch* 1886, no 7, p 235) Quoted in ०*Locana* (p 151, two lines) , Hemacandra, comm pp 121-122 (6) Lost in A (7) Wanting in A. (8) समाप्तो A (9) किमथवा A. (10) ०मित्य A (11) यदि वा A

चारुता वपुरभूषयदासा तामनूननवयौवनयोग ।
त पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्ता मदो दयितसङ्गमभूष [1] ।।२४।।

दयितसङ्गमस्तामभूषयदिति व्यक्तव्ये कीदृशो मद , दयितसङ्गमो भूषा यस्येति । दयितसङ्गमशब्दस्य प्राधान्येनाभिमतस्य[2] समासवृत्तावन्तर्भूतत्वाद् गुणीभावो न तद्विदाह्लादकारी । दीपकालकारस्य च काव्यशोभाकारित्वनोपनिबद्धस्य निर्वहणावसरे त्रुटितप्रायत्वात्[3] प्रक्रमभङ्गविहित सरसहृदयवैरस्यमनिवार्यम् । 'दयितसङ्गतिरेनम्' इति पाठान्तर[4] सुलभमेव ।

द्वयोरप्येतयोरुदाहरणयो [5] प्राधान्येन प्रत्येकमेकतरस्य साहित्यविरहो व्याख्यात । परमार्थत [6] पुनरुभयोरप्येकतरस्य साहित्यविरहोऽन्यतरस्यापि पर्यवस्यति । तथा चार्थं समर्थवाचकासद्भावे स्वात्मना स्फुरन्नपि मृतकल्प एवावतिष्ठते । शब्दोऽपि वाक्योपयोगिवाच्यासभवे[7] वाच्यान्तरवाचक सन् वाक्यस्य[8] व्याधिभूत प्रतिभातीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृत तु । कीदृशे बन्धे —वक्रकविव्यापारशालिनि । वक्रो योऽसौ शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकी षट्प्रकारवक्रताविशिष्ट कविव्यापारस्तत्क्रियाक्रमस्तेन शालते श्लाघते यस्तस्मिन्[9] । एवमपि कष्टकल्पनोपहतेऽपि प्रसिद्धव्यतिरेकित्वमस्तीत्याह—तद्वि-

---

(1) शिशुपाल० x 33 (2) The text is corrupt here in A and some words are missing It reads मद कीदृशोऽन्येनाभिमतस्य and omits दयितसङ्गमो भूषा etc up to प्राधा० (3) कुटिलत्वात् A (4) A is corrupt and omits all words from अनिवार्यम् to पाठान्तरम् (5) उदाहरणयो omitted in A (6) Missing in A (7) A reads वाच्योपयोगिसभवे (8) वाच्यस्य B (9) This explanation is quoted by समुद्रबन्ध (p 8) and महिमभट्ट (p. 28)

दाह्लादकारिणि। तदिति काव्यपरामर्श तद्विदन्तीति तद्विदस्तज्ज्ञा[1]-स्तेषामाह्लादमानन्द करोति यस्तस्मिन् तद्विदाह्लादकारिणि बन्धे व्यवस्थितौ। वक्रता[2] वक्रताप्रकारास्तद्विदाह्लादकारित्व च प्रत्येक यथावसरमेवोदाहरिष्यन्ते[3]।

एव काव्यस्य सामान्यलक्षणे विहिते विशेषलक्षणमुपक्रमते। तत्र शब्दार्थयोस्तावत्स्वरूप निरूपयति––

वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः प्रसिद्धमिति यद्यपि।
तथापि काव्यमार्गेऽस्मिन परमार्थोऽयमेतयोः ॥८॥

इति एवविध[4] वस्तु प्रसिद्ध प्रतीतम्––यो वाचक स[5] शब्द, यो वाच्यश्चाभिधेय सोऽर्थ इति। ननु च द्योतकव्यञ्जकावपि शब्दौ सभवत, तदसग्रहान्नाव्याप्ति[6], यस्मादर्थप्रतीतिकारित्वसामान्या-दुपचारात्तावपि वाचकावेव। एव द्योत्यव्यङ्ग्ययोरर्थयो प्रत्येयत्व-सामान्यादुपचाराद्वाच्यत्वमेव। तस्माद् वाचकत्व वाच्यत्व च शब्दार्थयोर्लोके सुप्रसिद्ध यद्यपि लक्षणम्, तथाप्यस्मिन् अलौकिके काव्यमार्गे[7] कविकर्मवर्त्मनि अयमेतयोर्वक्ष्यमाणलक्षण[8] परमार्थ किमप्यपूर्व तत्त्वमित्यर्थ। कीदृशमित्याह––

शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि।
अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः ॥९॥

स शब्द काव्ये यस्तत्समुचित[9]समस्तसामग्रीक। कीदृक्––

---

(1) तज्ज्ञा missing in A (2) Wanting in A (3) ०ष्यते B (4) ०विध० omitted in A (5) omitted in A (6) न काव्यव्याप्ति for नाव्याप्ति A (7) मार्गे only, A (8) वक्ष्यमाण only, B (9) A is corrupt here and reads ०समुचित समस्तपदेषु, dropping all the words from समुचितसमस्तसामग्रीक to अपरेषु।

विवक्षितार्थैकवाचक । विवक्षितो योऽसौ वक्तुमिष्टोऽर्थस्तदेकवाचक तस्यैक केवल एव वाचक । कथम्—अन्येषु सत्स्वपि । अपरेषु तद्वाचकेषु बहुष्वपि विद्यमानेषु । तथा च—सामान्यात्मना वक्तुमभिप्रेतो योऽर्थस्तस्य विशेषाभिधायी शब्द सम्यग् वाचकता न प्रतिपद्यते । यथा[1]

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकराकर मा वमस्था ।
कि कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम
याच्ञाप्रसारितकर पुरुषोत्तमोऽपि ।।२५।।[2]

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुपक्रान्तम् । कौस्तुभेनेति रत्नविशेषाभिधायी शब्दस्तद्विशेषोत्कर्षाभिधानमुपसहरतीति प्रक्रमोपसहारवैषम्य न शोभातिशयमावहति । न चैतद्वक्तु शक्यते—य[3] कश्चिद्विशेषे[4] गुणग्रामगरिमा विद्यते स सर्वसामान्येऽपि सभवत्येवेति । यस्मात्[5]

वाजिवारणलोहाना काष्ठपाषाणवाससाम् ।
नारीपुरुषतोयानामन्तर महदन्तरम्[6] ।।२६।।

तस्मादेवविधे विषये सामान्यभिधाय्येव शब्द सहृदयहृदयहारिता प्रतिपद्यते । तथा चास्मिन् प्रकृते पाठान्तर सुलभमेव—"एकेन कि न विहितो भवत स नाम" इति । यत्र विशेषात्मना वस्तु प्रतिपादयितु[7]मभिमत तत्र विशेषाभिधायकमेवाभिधान निबध्नन्ति कवय । यथा

---

(1) Omitted in A (2) भल्लटशतक 62 (=सुभाषितावली no 866 भागवतत्रिविक्रमस्य=काव्यप्रकाश p 397 anon) मम्मट also notes the पाठान्तर (3) यदेक A (4) ०विशेष A (5) यत A. (6) तन्त्राख्यायिका, ed Hertel, 1 40 (=सुभाषितरत्नभाण्डागार, p 170, anon) (7) प्रतिभासयितु A

द्वय गत सम्प्रति शोचनीयता
समागमप्रार्थनया कपालिन ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी[1] ॥२७॥

अत्र[2] परमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसंभवेऽपि कपालिन इति बीभत्सरसालम्बनविभाववाचक शब्दो जुगुप्सास्पदत्वेन प्रयुज्यमान कामपि वाचकवक्रता विदधाति । 'सम्प्रति' 'द्वय' चेत्यतीव रमणीयम्—यत् किल पूर्वमेका सेव[3] दुर्व्यसनदूषितत्वेन शोचनीया सजाता, सम्प्रति पुनस्त्वया तस्यास्तथाविधदुरध्यवसायसाहायकमिवारब्धमित्युपहस्यते । 'प्रार्थना'-शब्दोऽप्यतितरा रमणीय, यस्मात् काकतालीययोगेन तत्समागम कदाचिन्न वाच्यतावह । प्रार्थना पुनरत्रात्यन्त कौलीनकलङ्ककारिणी । 'सा च' 'त्व च' इति द्वयोरप्यनुभूयमानपरस्परस्पर्धिलावण्यातिशयप्रतिपादनपरत्वेनोपात्तम् । 'कलावत' 'कान्तिमती' इति च मत्वर्थीयप्रत्ययेन[4] द्वयोरपि प्रशसा प्रतीयत इत्येतेषा प्रत्येक कश्चिदप्यर्थ शब्दान्तराभिधेयता नोत्सहते । कविविवक्षितविशेषाभिधानक्षमत्वमेव वाचकत्वलक्षणम् । यस्मात्प्रतिभाया तत्कालोल्लिखितेन केनचित्परिस्पन्देन परिस्फुरन्त[5] पदार्था प्रकृतप्रस्तावसमुचितेन केनचिदुत्कर्षेण वा समाच्छादितस्वभावा सन्तो विवक्षाविधेयत्वेना[6]-

---

(1) कुमारसम्भव v 71 (=काव्यप्रकाश pp 239, 308, 376= Hemacandra, pp 144 174, वृत्ति p 28=व्यक्तिविवेक p 40 etc.) A reads पिनाकिन (for कपालिन) and कलात्मन (for कलावत), which readings are given in some editions and MSS of कुमार॰ (2) Hemacandra in his वृत्ति utilises (p 139) this passage anonymously up to प्रशसा प्रतीयते (3) पूर्वमेकासौ च B. (4) त्वमनुश्रुत्ययेन B (5) There is a gap for the two syllables रिस्फु in A (6) A reads विवक्षिता only.

भिधेयतापदवीमवतरन्तस्तथाविधविशेषप्रतिपादन[1]समर्थेनाभिधानेनाभिधीयमानाश्चेतन[2]चमत्कारितामापद्यन्ते । यथा

सरम्भ करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिहस्य य
सर्वस्यैव स जातिमात्र[3]विहितो हेवाकलेश किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसरब्धवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशय यात्वम्बिकाकेसरी[4] ।।२८।।

अत्र[5] करिणा 'कीट'-व्यपदेशेन[6] तिरस्कार, तोयदाना च 'शकल'-शब्दाभिधानेनानादर, 'सर्वस्य' इति यस्य कस्यचित्तुच्छ[7]तरप्रायस्येत्यव[8]हेला, जातेश्च 'मात्र'-शब्दविशिष्टत्वेनावलेप, हेवाकस्य 'लेश'-शब्दाभिधानेनाल्पताप्रतिपत्तिरित्येते विवक्षितार्थैकवाचकत्व द्योतयन्ति । 'घटाबन्ध'[9]-शब्दस्य प्रस्तुतमहत्त्वप्रतिपादनपरत्वेनोपात्तस्तन्निबन्धनता प्रतिपद्यते । विशेषाभिधानाकाङ्क्षिण पुन पदार्थस्वरूपस्य तत्प्रतिपादनपरविशेषणशून्यतया शोभाहानिरुत्पद्यते । यथा

तत्रा[10]नुल्लिखिताख्यमेव निखिल निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटि परा ।
याता[11] प्राणभृता मनोरथगतीरुलङ्घ्य यत्सपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम[12] ।।२९।।

अत्र 'आभास'-शब्द स्वयमेव मात्रादिविशिष्टत्वमभिलषँल्लक्ष्यते । पाठान्तरम्—'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता'

---

(1) ०पादन lost in A (2) ०चेत A (3) ०तिमा० lost in A (4) This verse is discussed in व्यक्तिविवेक pp 37f, 57=Hemacandra p 173 (anon) (5) Hemacandra appropriates in his वृत्ति (p 173) this passage up to अल्पताप्रतिपत्ति (6) ०व्यपदेश B (7) ०कृच्छ्र A (8) ०त्यत्र A (9) घटा only, A (10) यत्रा A (11) जाता B (12) Quoted anonymously in काव्यप्रकाश (p 394), which also notes the पाठान्तर

इति। एतच्च वाचकवक्रताप्रकारस्वरूपनिरूपणावसरे प्रतिपद प्रकटीभविष्यतीतित्यलमतिप्रसङ्गेन।

अर्थश्च वाच्यलक्षण कीदृश—काव्ये य सहृदयाह्लादकारि-स्वस्पन्दसुन्दर। सहृदया काव्यार्थविदस्तेषामाह्लादमानन्द करोति यस्तेन स्वस्पन्देनात्मीयेन स्वभावेन सुन्दर सुकुमार। तदेतदुक्त भवति—यद्यपि पदार्थस्य नानाविधधर्मखचितत्व सभवति तथापि तथाविधेन धर्मेण[1] सबन्ध समाख्यायते य सहृदयहृदयाह्लादमाधातु क्षमते। तस्य च तदाह्लादसामर्थ्य सभाव्यते येन काचिदेव स्वभाव-महत्ता रसपरिपोषाङ्गत्व वा[2] व्यक्तिमासादयति। यथा

दष्ट्रापिष्टेषु[3] सद्य शिखरिषु न कृत स्कन्धकण्डूविनोद
सिन्धुष्वङ्गावगाह खुरकुहरगलत्तुच्छतोयेषु[4] नाप्त।
लब्धा[5] पातालपङ्के न लुठनरतय पोत्रमात्रोपयुक्ते[6]
येनोद्धारे धरित्र्या स जयति विभुताविघ्नितेच्छो वराह[7] ॥३०॥

अत्र च[8] तथाविध पदार्थपरिस्पन्दमहिमा निबद्धोदय स्वभाव-सभविनस्तत्परिस्पन्दान्तरस्य सरोधसपादनेन[9] स्वभावमहत्ता समुल्ला-सयन् सहृदया[10]ह्लादकारिता प्रपन्न[11]। यथा च

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी
मुनि कुशेध्माहरणाय यात
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थ
श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोक[12] ॥३१॥

---

(1) Missing in A, (2) ०पोषाङ्गतया A (3) ०विष्टेषु A (4) ०विशत्तोयतुच्छेषु B, ०तुच्छ० lost in A (5) प्राप्ता A, (6) ०त्रोप० lost in A (7) Quoted in सदुक्तिकर्णामृत (वराह-मिहिरस्य), सुभाषितरत्नभाण्ड०, p. 29, śl. 39. The reading of सदुक्तिकर्णामृत is खुरकुहरविशत्तोयतुच्छेषु, which agrees with B (8) Missing in A (9) ०सम्पादने A. (10) हृदया only, B. (11) ०कारितामापन्न' B (12) रघुवश xiv. 70

अत्र काऽसौ मुनिर्वाल्मीकिरिति पर्यायपदमात्रे वक्तव्ये परमकारुणिकस्य निषादनिर्भिन्नशकुनिसदर्शनमात्रसमुत्थित शोक[1] श्लोकत्वमभजत यस्येति तस्य तदवस्थजनकराजपुत्रीदर्शनविवशवृत्तेरन्त -करणपरिस्पन्द करुणरसपरिपोषाङ्गतया सहृदयहृदया[2]ह्लादकारी कवेरभिप्रेत । यथा च

भर्तुर्मित्र प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाह
तत्सदेशाद्धृदयनिहितादागत त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यता प्रोषिताना
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि[3] ।।३२।।

अत्र प्रथममामन्त्रणपदार्थस्तदाश्वासकारिपरिस्पन्दनिबन्धन । भर्तुर्मित्र मा विद्धीत्युपादेयत्वमात्मन[4] प्रथयति। तच्च न सामान्यम्, प्रियमिति विश्रम्भकथापात्रताम् । इति[5] तामाश्वास्योन्मुखीकृत्य च तत्सदेशात्त्वत्समीपमागमनमिति[6] प्रकृत प्रस्तौति। हृदयनिहितादिति स्वहृदयानिहित[7] सावधानत्व द्योत्यते । ननु चान्य[8] कश्चिदेवविध[9]व्यवहारविदग्धबुद्धि कथ न नियुक्त इत्याह—ममैवात्र किमपि कौशल विजृम्भते। अम्बुवाहमित्यात्मनस्तत्कारिताभिधान द्योतयति[10]। य प्रोषिताना वृन्दानि त्वरयति, सजातत्वराणि करोति। कीदृशानाम्—श्राम्यता त्वरायामसमर्थानामपि । वृन्दानीति बाहुल्यात्तत्कारिताभ्यास कथयति। केन—मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभि, माधुर्य[11]रमणीयै शब्दैर्विदग्धदूतप्ररोचनावचनप्रायैरित्यर्थ । क्व—

---

(1) शोकावेश B (2) B omits ०हृदया० (3) मेघदूत (ed Hultzsch) 96 (4) ०आदेय० lost in A (5) अपि B, which word may go with ०पात्रताम् of the previous sentence A reads विश्रम्भपात्रताम् only (6) ०गतमिति A (7) सुहृत्त्वविहित B (8) अथान्य A for ननु चान्य (9) कश्चिद्वैधव्य A (10) The sentence अम्बुवाह० etc missing in B (11) सौन्दर्य A

पथि[1] मार्गे। यदृच्छया यथाकथचिदहमेतदाचरामीति[2] कि पुन प्रयत्नेन सुहृत्प्रमनिमित्त सरब्धबुद्धि न करोमीति। कीदृशानि वृन्दानि—अबलावेणिमोक्षोत्सुकानि। अबला-शब्देनात्र तत्प्रेयसी-विरहवैधुर्यसिहत्व भण्यते[3], तद्वेणिमोक्षोत्सुकानीति तेषा तदनुरक्त-चित्तवृत्तित्वम्। तदयमत्र वाक्यार्थ—विधिविहितविरहवैधुर्यस्य परस्परानुरक्तचित्तवृत्तेर्यस्य कस्यचित्कामिजनस्य समागमसौख्य-सपादनसौहार्दे सदैव गृहीतव्रतोऽस्मीति। अत्र य पदार्थपरि-स्पन्द कविनोपनिबद्ध प्रबन्धस्य मेघदूतत्वे[4] परमार्थत स एव जीवितमिति[5] सुतरा सहृदयहृदयाह्लादकारी[6]। न पुनरवविधो यथा

सद्य पुरीपरिसरेऽपि[7] शिरीषमृद्वी
सीता[8] जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा[9]।
गन्तव्यमद्य कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुण कृतवती प्रथमावतारम्[10] ॥३३॥

अत्रासत्कृत्प्रतिक्षण कियदद्य गन्तव्यमित्यभिधान[11]लक्षण परिस्पन्दो न स्वभावमहत्तामुन्मीलयति, न च रसपरिपोषाङ्गता प्रतिपद्यते। यस्मा-त्सीताया सहजेन केनाप्यौचित्येन गन्तुमध्यवसिताया सौकुमार्या-देवविध वस्तु हृदये परिस्फुरदपि वचनमारोहतीति सहृदयै सभा-वयितु[12] न पार्यते। न च प्रतिक्षणमभिधीयमानमपि राघवाश्रुप्रथमा-वतारस्य सम्यक् सङ्गति भजते, सकृदाकर्णनादेव तस्योपपत्ते[13]। एवच्चात्यन्तरमणीयमपि मनाङ्मात्रचलितावधानत्वेन कवे कदर्थि-

(1) Wanting in A (2) इति missing in B. (3) Wanting in A (4) ०दूतत्वेन A (5) जीवजीवमिति A, for एव जीवितमिति (6) सुहृदा सहृदाह्लादकारी A (7) ०सरेण A (8) दत्त्वा B (9) सीता B (10) बालरामायण vi 34 (p 161)=रसार्णवसुधाकर p 104. (11) ०मित्यसकृदित्यभिधान A (12) सभावितु A (13) तस्योत्पत्ते B.

तम्। तस्माद् 'अवशम्' इत्यत्र पाठ कर्तव्य [1]। तदेवविध विशिष्ट-मेव शब्दार्थयोर्लक्षणमुपादेयम्। तेन नेयार्थापार्थादयो[2] दूरोत्सारित-त्वात्पृथङ् न वक्तव्या।

एव शब्दार्थयो प्रसिद्धस्वरूपातिरिक्तमन्यदेव रूपान्तरमभिधाय न तावन्मात्रमेव काव्योपयोगि, किन्तु वैचित्र्यान्तरविशिष्ट-मित्याह—

उभावेतावलंकार्यौ तयोः पुनरलंकृतिः।
वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते[3] ॥१०॥

उभौ द्वावप्येतौ शब्दार्थावलकार्यावलकरणीयौ केनापि शोभाति-शयकारिणालकरणेन[4] योजनीयौ। कि तत्तयोरलङ्करणमित्यभि[5]-धीयते—तयो पुनरलकृति। तयोर्द्वित्वसख्याविशिष्टयोरप्यल-कृति पुनरेकैव, यया द्वावप्यलक्रियेते[6]। कासौ—वक्रोक्तिरेव। वक्रोक्ति [7] प्रसिद्धाभिधानव्यतिरेकिणी विचित्रैवाभिधा[8]। कीदृशी—वैदग्ध्यभङ्गीभणिति। वैदग्ध्य विदग्धभाव कविकर्म[9]-कौशल तस्य भङ्गी विच्छित्ति, तया भणिति [10] विचित्रैवाभिधा वक्रोक्तिरित्युच्यते। तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् शब्दार्थौ पृथगवस्थितौ केनापि व्यतिरिक्तेनालकरणेन योज्येते, किन्तु वक्रतावैचित्र्ययोगि-

---

(1) करणीय A (2) नेयार्थादयो A. These refer to the दोषs so called. (3) समुद्रबन्ध (p 8) and जयरथ (p 8, last line only) on Ruyyaka quote this verse in connexion with their exposition of the वक्रोक्तिजीवितकार's views (4) ०लङ्कारेण A (5) ०त्यभि० lost in A (6) ०लकृतौ क्रियेते A (7) वक्रो० lost in A (8) ०भिधान B. समुद्रबन्ध appropriates (p 8) this passage, from here to शोभातिशयकारित्वात (9) कर्म missing in A. (10) भणि० lost in A.

तयाभिधानमेवानयो[1]रलकार, तस्यैव शोभातिशयकारित्वात्। एतच्च वक्रताव्याख्यानावसर एवोदाहरिष्यते।

ननु च किमिद प्रसिद्धार्थविरुद्ध प्रतिज्ञायते यद्वक्रोक्तिरेवालकारो नान्य कश्चिदिति, यतश्चिरन्तनैरपर[2] स्वभावोक्तिलक्षणमलकरणमाम्नात तच्चातीवरमणीयमित्यसहमानस्तदेव निराकर्तुमाह[3]—

अलंकारकृतां येषां स्वभावोक्तिरलकृतिः।
अलंकार्यतया तेषां किमन्यदवतिष्ठते ॥११॥

येषामलकारकृतामलकारकाराणा स्वभावोक्तिरलकृति, या स्वभावस्य पदार्थधर्मलक्षणस्य परिस्पन्दस्य उक्तिरभिधा सैवालकृतिरलकरणमिति प्रतिभाति, ते सुकुमारमानसत्वाद् विवेकक्लेशद्वेषिण। यस्मात् स्वभावोक्तिरिति कोऽर्थ? स्वभाव एवोच्यमान स एव यद्यलकारस्तत्किम[4]न्यत्तद् व्यतिरिक्त काव्यशरीरकल्प वस्तु विद्यते यत्तेषामलकार्यतया विभूष्यत्वेनावतिष्ठते पृथगवस्थितिमासादयति, न किचिदित्यर्थ।

ननु च पूर्वमवस्थापितम्—यद्वाक्यस्यैवाविभागस्य सालकारस्य काव्यत्वमिति (१।६) तत्किमर्थमेतदभिधीयते? सत्यम्, किन्तु तत्रासत्यभूतोऽप्यपोद्धारबुद्धिविहितो विभाग कर्तु शक्यते वर्णपद[5]न्यायेन वाक्यपदन्यायेन चेत्युक्तमेव (प ६)। एतदेवप्रकारान्तरेण विकल्पयितुमाह—

स्वभावव्यतिरेकेण वक्तुमेव न युज्यते।
वस्तु तद्रहितं यस्मान्निरुपाख्यं प्रसज्यते ॥१२॥

---

(1) ०मेव तयो० in A (2) ०नै पर B The word चिरन्तन would refer to writers like दण्डी (ii 8, 13) and उद्भट (p 49) (3) भामह ii 85, 87, 93 Kuntaka follows भामह in rejecting स्वभावोक्ति as an अलङ्कार (4) ०किमपरम० A (5) वक्तृपद A.

स्वभावव्यतिरेकेण स्वपरिस्पन्द विना नि स्वभाव वक्तुर्मभि-धातुमेव न युज्यते न शक्यते । वस्तु वाच्यलक्षणम् । कुत —तद्रहित तेन स्वभावेन रहित वर्जित यस्मान्निरुपाख्य प्रसज्यते । उपाख्याया निष्क्रान्त निरुपाख्यम् । उपाख्या शब्द , तस्यागोचरभूतमभिधाना-योग्यमेव सपद्यते । यस्मात् स्वभावशब्दस्येदृशी व्युत्पत्ति —भवतो-ऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भाव , स्वस्यात्मनो भाव स्वभाव[1] । तेन स एव यस्य कस्यचित्पदार्थस्य प्रख्योपाख्यावतारनिबन्धनम्, तेन वर्जितमसत्कल्प वस्तु शशविषाणप्राय शब्दज्ञानागोचरता प्रति-पद्यते । स्वभावयुक्तमेव सर्वथाभिधेयपदवीमवतरतीति[2] शाकटिक-वाक्यानामपि सालकारता प्राप्नोति, स्वभावोक्तियुक्तत्वेन । एतदेव युक्त्यन्तरेण विकल्पयति—

शरीरं चेदलंकार किमलंकुरुतेऽपरम् ।
आत्मैव नात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति ॥१३॥

यस्य कस्यचिद्वर्ण्यमानस्य वस्तुनो वर्णनीयत्वेन स्वभाव एव वर्ण्य[3]-शरीरम् । स एव चेदलकारो यदि विभूषण तत्किमपर तद्व्यतिरिक्त विद्यते यदलकुरुते[4] विभूषयति । स्वात्मानमेवालकरोतीति चेत्तद-युक्तम् अनुपपत्ते । यस्मादात्मैव नात्मन स्कन्ध क्वचिदप्यधि-रोहति,शरीरमेव शरीरस्य न कुत्रचिदप्यसमधिरोहतीत्यर्थ [5] स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अन्यच्चाभ्युपगम्यापि ब्रूम —

भूषणत्वे स्वभावस्य विहिते भूषणान्तरे ।
भेदावबोधः प्रकटस्तयोरप्रकटोऽथवा ॥१४॥

---

(1) Wanting in A (2) ०मनुसरति A (3) वर्णना A
(4) कुरुते lost in A (5) ०त्यर्थ lost in A

स्पष्टे सर्वत्र संसृष्टिरस्पष्टे संकरस्ततः।
अलंकारान्तराणां च विषयो नावशिष्यते ॥१५॥

भूषणत्वे स्वभावस्य अलकारत्वे स्वपरिस्पन्दस्य[1] यदा भूषणान्तर-मलकारान्तर विधीयते तदा विहिते कृते, तस्मिन् सति, द्वयी गति सभवति। कासौ—तयो स्वभावोक्त्यलकारान्तरयो[2] भेदावबोधो भिन्नत्वप्रतिभास प्रकट सुस्पष्ट कदाचिदप्रकटश्चापरिस्फुटो वेति । तदा स्पष्टे प्रकटे तस्मिन् सर्वत्र सर्वस्मिन्[3] कविवाक्ये ससृष्टिरेवैका-लकृति प्राप्नोति। अस्पष्टे तस्मिन्नप्रकटे सर्वत्रैवैक सकरोऽलकार प्राप्नोति। तत को दोष स्यादित्याह—अलकारान्तराणा च विषयो नावशिष्यते । अन्येषामलकाराणामुपमादीना विषयो गोचरो न कश्चिदप्यवशिष्यते, निर्विषयत्वमेवायातीत्यर्थ । ततस्तेषा लक्षण-करण[4]वैयर्थ्यप्रसङ्ग । यदि वा[5] तावेव ससृष्टिसकरौ तेषा विषयत्वेन कल्प्येते तदपि न किंचित्, तैरेवालकारैस्तस्यार्थस्यानङ्गीकृतत्वात् । इत्यननाकाशचर्वणप्रतिमेनालमलीकनिबन्धनेन । प्रकृतमनुसराम । सर्वथा यस्य कस्यचित् पदार्थजातस्य[6] कविव्यापारविषयत्वेन वर्णना-पदवीमवतरत स्वभाव एव सहृदयाह्लादकारी काव्यशरीर-त्वेन वर्णनीयता प्रतिपद्यते । स एव च यथायोग शोभातिशय-कारिणा येन केनचिदलकारेण योजयितव्य । तदिदमुक्तम्—'अर्थ सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दर' (१।६) इति । 'उभावेताव-लकार्यौ' (१।१०) इति च ।

एव शब्दार्थयो परमार्थमभिधाय 'शब्दार्थौ' इति (१।७) काव्य-लक्षणवाक्ये पदमेक व्याख्यातम् । इदानी 'सहितौ' इति (१।७) व्याख्यातु साहित्यमेतयो पर्यालोच्यते—

---

(1) परिस्पन्दस्य B (2) ०अन्तर missing in A (3) Wanting in A (4) करण missing in A (5) च B (6) पदार्थस्य जातस्य A.

शब्दार्थौ सहितावेव प्रतीतौ स्फुरतः सदा ।
सहिताविति तावेव किमपूर्वं विधीयते ॥१६

शब्दार्थावभिधानाभिधेयौ सहिताववियुक्तावेव[1] सदा सर्वकाल पतीतौ स्फुरत ज्ञाने प्रतिभासेते। ततस्तावेव सहितावविवियुक्ताविति किमपूर्व विधीयते न किचिदपूर्व[2] निष्पाद्यते, सिद्ध साध्यत इत्यर्थ । तदेव शब्दार्थयोर्निसर्गसिद्ध[3] साहित्य क सचेता पुनस्तदभिधानेन निष्प्रयोजनमात्मानमायासयति ? सत्यमेतत्, किन्तु न[4] वाच्यवाचक-लक्षणशाश्वतसबन्धनिबन्धन वस्तुत[5] साहित्यमित्युच्यते । यस्मा-देतस्मिन् साहित्यशब्देनाभिधीयमाने कष्टकल्पनोपरचितानि गाङ्कुटादिवाक्यान्यसबद्धानि शाकटिकादि[6]वाक्यानि च सर्वाणि साहित्यशब्देनाभिधीयेरन् । तेन पदवाक्यप्रमाणव्यतिरिक्त किमपि तत्त्वान्तर साहित्य[7]मिति विभागोऽपि न स्यात् । ननु च पदादिव्यतिरिक्त यत्किमपि साहित्य नाम तदपि सुप्रसिद्धमेव, पुनस्तदभिधानेऽपि कथ न पौनरुक्त्यप्रसङ्ग ? अतएवै-तदुच्यते[8]—यदिद[9] साहित्य नाम तदेतावति[10] नि सीमनि समयाध्वनि[11] साहित्यशब्दमात्रेणैव[12] प्रसिद्धम् । न[13] पुनरेतस्य कविकर्मकौशलकाष्ठाधिरूढिरमणीयस्याद्यापि[14] कश्चिदपि विप-श्चिदयमस्य परमार्थ इति मनाङ्मात्रमपि विचारपदवी-मवतीर्ण । तदद्य सरस्वतीहृदयारविन्दमकरन्दबिन्दुसन्दोहसुन्दराणा

---

(1) ०तावेव युक्तावेव B (2) अभूत (for अपूर्व) B (3) स्वभाव० (for निसर्ग) B (4) Wanting in A (5) वस्तु न A (6) शाक-टिक० A (7) ०हित्य० lost in A (8) A has अ, then *lacunae* for two syllables, and then व तदुच्यते (9) तदिद A (10) तदेव A (11) सहिताध्वनि A (12) साहित्यमात्रशब्देनैव B, (13) Wanting in A (14) All letters after ०रमणीयस्य lost in A

सत्कविवचसामन्तरामोद[1]मनोहरत्वेन परिस्फुरदेतत्[2] सहृदय[3]षट्चरणगोचरता नीयते ।

साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥१७॥

सहितयोर्भाव साहित्यम् । अनयो शब्दार्थयोर्या काप्यलौकिकी चेतनचमत्कारकारिताया कारणम् अवस्थितिर्विचित्रैव विन्यासभङ्गी । कीदृशी—अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिणी, परस्परस्पर्धित्वरमणीया । यस्या द्वयोरेकरतस्यापि न्यूनत्व निकर्षो न विद्यते नाप्यतिरिक्तत्वमुत्कर्षो वास्तीत्यर्थ । ननु च तथाविध साम्य द्वयोरुपहतयोरपि सभवतीत्याह—शोभाशालिता प्रति । शोभा सौन्दर्यमुच्यते । तया शालते श्लाघते य स शोभाशाली, तस्य भाव शोभाशालिता, ता प्रति सौन्दर्यश्लाघिता प्रतीत्यर्थ । सैव च[4] सहृदयाह्लादकारिता । तस्या स्पर्धित्वेन यासाववस्थिति परस्परसाम्यसुभगमवस्थान सा[5] साहित्यमुच्यते । तत्र वाचकस्य वाचकान्तरेण वाच्यस्य वाच्यान्तरेण साहित्यमभिप्रेतम्, वाक्ये काव्यलक्षणस्य परिसमाप्तत्वादिति प्रतिपादितमेव (१।७) ।

ननु च वाचकस्य वाच्यान्तरेण वाच्यस्य वाचकान्तरेण कथ न साहित्यमिति चेत्तन्न, क्रमव्युत्क्रमे प्रयोजनाभावादसमन्वयाच्च । तस्मादेतयो शब्दार्थयोर्यथास्व यस्या स्वसम्पत्सामग्रीसमुदाय सहृदयाह्लादकारी परस्परस्पर्धया परिस्फुरति, सा काचिदेव वाक्यविन्याससम्पत् साहित्यव्यपदेशभाग् भवति ।

---

(1) All syllables after ०साम and before द lost in A (2) This phrase is missing in A (3) सहृदयहृदय A (4) Wanting in A (5) Wanting in B

मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदय ।
अलकरणविन्यासो वक्रतातिशयान्वित ।।३४।।

वृत्त्यौचित्यमनोहारि रसाना परिपोषणम् ।
स्पर्धया विद्यते यत्र यथास्वमुभयोरपि ।।३५।।

सा काप्यवस्थितिस्तद्विदानन्दस्पन्दसुन्दरा[1] ।
पदादिवाक्परिस्पन्दसार साहित्यमुच्यते ।।३६।।

एतेषां च पदवाक्यप्रमाणसाहित्याना चतुर्णामपि प्रतिवाक्य[2]मुपयोग । तथा चैतत्पदमेवस्वरूप गकारौकारविसर्जनीयात्मकमेतस्य चार्थस्य प्रातिपदिकार्थपञ्चक[3]लक्षणस्याख्यातपदार्थषट्कलक्षणस्य वाचकमिति पदसस्कारलक्षणस्य व्यापार । पदाना च परस्परान्वयलक्षणसबन्धनिबन्धनमेतद्वाक्यार्थ[4]तात्पर्यमिति वाक्यविचारलक्षणस्योपयोग । प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनैतदुपपन्नमिति युक्तियुक्तत्व नाम प्रमाणलक्षणस्य प्रयोजनम् । इदमेव परिस्पन्दमाहात्म्यात्सहृदयहृदयहारिता[5] प्रतिपन्न[6]मिति साहित्यस्योपयुज्यमानता । एतेषा यद्यपि प्रत्येक स्वविषये प्राधान्यमन्येषा गुणीभावस्तथापि सकलवाक्परिस्पन्दजीविताय[7]मानस्यास्य साहित्यलक्षणस्यैव कविव्यापारस्य[8] वस्तुत सर्वत्रा[9] तिशयित्वम् । यस्मादेतदमुख्यतयापि यत्र वाक्यसन्दर्भान्तरे स्वपरिमलमात्रेणैव सस्कारमारभते[10] तस्यैतदधिवास[11]शून्यतामात्रेणैव रामणीयकविरह पर्यवस्यति । तस्मादुपादेयताया परिहाणिरुत्पद्यते । तथा च स्वप्रवृत्तिवैयर्थ्य[12]प्रसङ्ग[13] । शास्त्रातिरिक्तप्रयोजनत्व शास्त्राभिधेयचतुर्वर्गाधिकफलत्व चास्य पूर्वमेव प्रतिपादितम् (१।३,५) ।

---

(1) ०तद्विदाह्लादैकनिबन्धनम् A (2) यथावाक्य A (3) क missing in A (4) ०अर्थ wanting in A (5) सहृदयाह्लादकारितां A (6) प्रति० lost in A (7) ०विताय० lost in A (8) Omitted in B (9) सर्वा० B (10) ०रमारभ० lost in A (11) ०वासना B (12) वैयर्थ्य omitted in A (13) A reads here (शास्त्रा)तिरिक्तप्रयोजनप्रसङ्ग ।

अपर्यालोचितेऽप्यर्थे बन्धसौन्दर्यसम्पदा ।
गीतवद्धृदयाह्लाद तद्विदा विदधाति यत् ।।३७।।

वाच्यावबोधनिष्पत्तौ पदवाक्यार्थवर्जितम् ।
यत्किमप्यर्पयत्यन्त पानकास्वादवत्सताम् ।।३८।।

शरीर जीवितेनेव स्फुरितेनेव जीवितम् ।
विना निर्जीवता येन वाक्य[1] याति विपश्चिताम् ।।३९।।

यस्मात्किमपि सौभाग्य[2] तद्विदामेव गोचरम् ।
सरस्वती समभ्येति[3] तदिदानी विचार्यते ।।४०।।

इत्यन्तरश्लोका ।

एव सहिताविति व्याख्याय कविव्यापारवक्रत्व व्याचष्टे—

कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः संभवन्ति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिनः ।।१८।।

कवीना व्यापार कविव्यापार काव्यक्रियालक्षणस्तस्य वक्रत्व वक्रभाव प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकि वैचित्र्य तस्य प्रकारा प्रभेदा षट् सभवन्ति। मुख्यतया तावन्त एव सभवन्तीत्यर्थ । तेषा प्रत्येक प्रकारा [4] बहवो भेदविशेषा । कीदृशा —विच्छित्तिशोभिन वैचित्र्य-भङ्गीभ्राजिष्णव । सभवन्तीति सबन्ध । तदेव दर्शयति—

वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वार्धवक्रता ।
वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः[5] ।।१९।।

वर्णाना विन्यासो वर्णविन्यास अक्षराणा विशिष्टन्यसन तस्य

(1) काव्य B (2) किमप्यसौभाग्य B (3) तमभ्येति A (4) प्रतिकार B (5) B reads कारिका's 19, 20 consecutively

वक्रत्व वक्रभाव प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणा वैचित्र्येणोपनिबद्ध सनिवेशविशेषविहितस्तद्विदाह्लादकारी शब्दशोभातिशय । यथा

प्रथममरुणच्छायस्तावत्तत कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युति ।
प्रसरति ततो ध्यान्तक्षोद[1]क्षम क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छन [2] ॥४१॥

अत्र वर्णविन्यासवक्रतामात्र[3]विहित शब्दशोभातिशय सुतरा समुन्मीलित । एतदेव वर्णविन्यासवक्रत्व चिरन्तनेष्वनुप्रास इति प्रसिद्धम् । अत्र च प्रभेदस्वरूपनिरूपण लक्षणावसरे करिष्यते (२।१) ।

पदपूर्वार्धवक्रता—पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा यत्पूर्वार्धं प्रातिपदिकलक्षण धातुलक्षण वा तस्य वक्रता वक्रभावो विन्यासवैचित्र्यम् । तत्र च बहव प्रकारा सभवन्ति । यत्र रूढिशब्दस्यैव प्रस्तावसमुचितत्वेन वाच्यप्रसिद्धधर्मान्तरा[4]ध्यारोपगर्भत्वेन निबन्ध स पदपूर्वार्धवक्रताया प्रथम प्रकार । यथा

रामोऽस्मि सर्वं सहे[5] ॥ ४२ ॥

द्वितीय—यत्र सज्ञाशब्दस्य वाक्य[6]प्रसिद्धस्य धर्मस्य लोकोत्तरातिशयाध्यारोप गर्भीकृत्योपनिबन्ध । यथा

---

(1) ध्वस (for क्षोद) in B (2) सुभाषितावली no 2004 (anon) =काव्यप्रकाश p 260 (anon) =सरस्वतीकण्ठाभरण *ad* i 87 (anon) = सदुक्तिकर्णामृत i 396=अलङ्कारतिलक (वाग्भट) p 45 (anon)= अलङ्कारशेखर *ad* viii 1 (anon) The चन्द्रिका commentary on मम्मट says that this verse occurs in मालतीमाधव as a description of morning But this is probably a mistake, as it does not occur in any MS of the drama (3) मात्र wanting in A (4) ०प्रसिद्धान्तरधर्मा A (5) महानाटक v 7=ध्वन्यालोक p 61 (anon) =प्रतिहारेन्दुराज p 86=मुकुलभट्ट p 11=काव्यप्रकाश p 188 (anon) (6) वाच्यधर्म A

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणै प्राप्त प्रसिद्धि परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि पर देवो न जानाति तम्[1] ।
वन्दीवैष[2] यशासि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहृति-
श्रेणीभूतविशालताल[3]विवरोद्‌गीर्णै स्वरै सप्तभि[4]।।४३।।

अत्र राम-शब्दो लोकोत्तरशौर्यादिधर्मातिशयाध्यारोपपरत्वेनोपात्तो वक्रता प्रथयति ।

पर्यायवक्रत्व प्रकारान्तर पदपूर्वार्धवक्रताया[5]—यत्रानेकशब्दाभिधेयत्वे वस्तुन किमपि पर्यायपद प्रस्तुतानुगुणत्वेन प्रयुज्यते । यथा—

वाम कज्जलवद्विलोचनमुरो रोहद्विसारिस्तन
मध्य क्षाममकाण्ड एव विपुलाभोगा नितम्बस्थली ।
सद्य प्रोद्‌गतविस्मयैरिति गणैरालोक्यमान मुहु
पायाद्व प्रथम वपु स्मररिपोर्मिश्रीभवत्कान्तया ।।४४।।

अत्र 'स्मररिपो' इति पर्याय कामपि वक्रतामुन्मीलयति । यस्मात्कामशत्रो कान्तया मिश्रीभाव शरीरस्य न कथचिदपि[6] सभाव्यत[7] इति गणाना सद्य प्रोद्‌गतविस्मयत्वमुपपन्नम् । सोऽपि पुन पुन परिशीलने-

---

(1) ताम् B (2) चैष B (3) ०साल A (4) सप्तमै A This verse is quoted anonymously by the काव्यप्रकाश (pp 182, 246) The commentators on मम्मट attribute it to the lost राघवानन्दनाटक माणिक्यचन्द्र says that it forms the speech of कुम्भकर्ण in that drama, while ०चन्द्रिका says that it is addressed by विभीषण to रावण in the same play It is atrributed to विशाखदत्त in सदुक्तिकर्णामृत (see Dhruva's edition of मुद्राराक्षस, introd p xii) Also quoted anonymously in the सरस्वतीकण्ठाभरण (p 341) (5) ०वक्रता० lost in A (6) कथञ्चित् A. (7) सभाव्य A

नाश्चर्यकारीति 'प्रथम'-पदस्य[1] जीवितम्। एतच्च पर्यायवक्रत्व वाच्यासभविधमन्तिर[2]गर्भीकारेणापि दृश्यते। यथा

अङ्गराज सेनापते राजवल्लभ रक्षैन भीमाद्दुशासनम्[3] इति ॥४५॥

अत्र त्रयाणामपि पर्यायाणा[4]मसभाव्यमानतत्परित्राणपात्रत्वलक्षण-मकिंचित्करत्व गर्भीकृत्योपहस्यते—रक्षैनमिति।

पदपूर्वार्धवक्रताया उपचारवक्रत्व नाम प्रकारान्तर विद्यते—यत्रामूर्तस्य वस्तुनो मूर्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानमुपचारात्। यथा—निष्कारण निकारकणिकापि मनस्विना मानसमायासयति। यथा—हस्तापचेय यश। 'कणिका'-शब्दो[5] मूर्तवस्तुस्तोकार्थाभि-धायी[6] स्तोकत्वसामान्योपचारादमूर्तस्यापि निकारस्य स्तोकाभिधान-परत्वेन[7] प्रयुक्तस्तद्विदाह्लादकारित्वाद्वक्रता पुष्णाति। 'हस्तापचेयम्' इति मूर्तपुष्पादिवस्तु[8]सभविसहतत्वसामान्योपचारादमूर्तस्यापि यशसो हस्तापचेयमित्यभिधान वक्रत्वमावहति। द्रवरूपस्य[9] वस्तुनो वाचकशब्दस्तरङ्गितत्वादिधर्म[10]निबन्धन किमपि सादृश्यमात्रमव-लम्ब्य सहतस्यापि वाचकत्वेन प्रयुज्यमान कविप्रवाहे प्रसिद्ध। यथा

श्वासो[11]त्कम्पतरङ्गिणि स्तनतटे[12] इति ॥४६॥

क्वचिदमूर्तस्यापि द्रवरूपार्थाभिधायी वाचकत्वेन प्रयुज्यते। यथा

---

(1) शब्दस्य B, for पदस्य (2) ०सम्भव० only, A (3) वेणीसहार, *ad* iii 47, p 46=व्यक्तिविवेक p 45 (4) अपि पर्यायाणा dropped in B (5) The whole passage from मूर्तद्रव्याभिधायिना up to this word is dropped in A समुद्रबन्ध (p 9) substantially quotes this passage (6) मूर्तद्रव्याभिधायी only in A (7) सूचकोभिधान० B (8) वस्तु missing in A (9) द्रव्य० A (10) धर्म wanting in A (12) कवीन्द्र-वचनसमुच्चय no 450 (anon) This verse is quoted in full below

एका कामपि कालविप्रुषममी शौर्योष्मकण्डूव्यय-
व्यग्रा स्युश्चिरविस्मृतामरचमूडिम्बाहवा[1] बाहव ।।४७।।

एतयोस्तरगिणीति विप्रुषमिति च वक्रतामावहत ।

विशेषणवक्रत्व नाम पदपूर्वार्धवक्रतया प्रकारो विद्यते—यत्र विशेषणमाहात्म्यादेव तद्विदाह्लादकारित्वलक्षण वक्रत्वमभिव्यज्यते । यथा—

दाहोऽम्भ प्रसृतिपच प्रचयवान् बाष्प प्रणालोचित
श्वासा प्रेङ्खितदीप्रदीपलतिका [2] पाण्डिम्नि मग्न वपु ।
किचान्यत्कथयामि रात्रिमखिला त्वन्मार्ग[3]वातायने
हस्तच्छत्त्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्या स्थितिर्वर्तते[4] ।।४८।।

अत्र दाहो बाष्प श्वासा वपुरिति न किचिद्वैचित्र्यमुन्मीलितम् । प्रत्येक विशेषणमाहात्म्यात्पुन काचिदेव वक्रताप्रतीति । यथा च

व्रीडायोगा[5]न्नतवदनया सनिधाने गुरूणा
बद्धोत्कम्पस्तनकलशया[6] मन्युमन्तर्नियम्य
तिष्ठेत्युक्त किमिव न तया यत्समुत्सृज्य बाष्प
मय्यासक्तश्चकित[7]हरिणीहारिनेत्रत्रिभाग [8] ।।४९।।

अत्र चकितहरिणीहारीति क्रियाविशेषण नेत्रत्रिभागासङ्गस्य गुरुसनिधानविहिताप्रगल्भत्वरमणीयस्य कामपि कमनीयतामावहति[9] चकितहरिणीहारिविलोचनसाम्येन ।

(1) ०डिम्बाहवा lost in A This verse is quoted in full in ch iii
(2) दीपदीप्तकलिका A (3) त्वद्वक्त्र० A (4) विद्धशालभञ्जिका ii 21=सुभाषितावली no 1411=कवीन्द्रवचन० no. 276=रुय्यक p 68 (anon)=Jayaratha p 41 (anon)=अलङ्कारशेखर p 68 (anon) =चित्रमीमासा p 103 (anon) (5) व्रीडालोका० A (6) वेधोत्कम्पस्तनकलशयो B (7) ०श्चकित० lost in A (8) शार्ङ्गधरपद्धति no. 3464 (नेत्रत्रिभागब्रह्मयशस्विन)=सुभाषितावली no, 1335 (यश-स्वामिन)=ध्वन्यालोक p 132 (anon) (9) पुष्णाति (for आवहति) B

अयमपर पदपूर्वार्धवक्रताया प्रकारो यदिद सवृतिवक्रत्व नाम—यत्र पदार्थस्वरूप प्रस्तावानुगुण्येन[1] केनापि निकर्षेणोत्कर्षेण वा युक्त व्यक्ततया साक्षादभिधातुमशक्य सवृतिसामर्थ्योपयोगिना शब्देनाभिधीयते। यथा

सोऽय दम्भधृतव्रत प्रियतमे कर्तु किमप्युद्यत[2] ॥५०॥

अत्र वत्सराजो वासवदत्ताविपत्ति[3]विधुरहृदयस्तत्प्राप्तिप्रलोभनवशेन पद्मावती परिणेतुमीह[4]मानस्तदेवाकरणीयमित्यवगच्छन् तस्य वस्तुनो महापातकस्येवाकीर्तनीयता ख्यापयति किमपीत्यनेन सवरणसमर्थेन सर्वनामपदेन। यथा च

निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराया[5]
नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि।
अद्यापि मे वरतनोर्मधुराणि[6] तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति[7] ॥५१॥

---

(1) ०वानुगुणेन A (2) This forms the last line of the verse चक्षुर्यस्य तवाननादपगतम् from तापसवत्सराजचरित Kuntaka quotes this verse in full in ch iv See below, abstract of that chapter for reference (3) ०विवर्त्ति A (4) ०णेतुमपी B (5) ०मन्थराणि B (6) गदितानि B, for मधुराणि (7) चौरपञ्चाशिका (ed Solf, no 36) This verse does not occur in Bohlen's edition (Berlin 1833) Since this verse is quoted (anonymously) in ०अवलोक on दशरूपक (ed Parab, *ad* iv 23) and in ०*Locana*, p 60, विह्लण's authorship of the verse appears doubtful In सुभाषितावली (no 1280) and जह्लणकृत सूक्तिमुक्तावली (74a), this श्लोक is attributed to कलशक Quoted also anonymously in Hemacandra p 89 and Samudrabandha p 9 (समुद्रबन्ध probably quotes it from the वक्रोक्तिजीवित itself)

अत्र किमपीति तदाकर्णनविहितायाश्चित्तचमत्कृतेरनुभवैकगोचरत्व-लक्षणमव्यपदेश्यत्व प्रतिपाद्यते[1]। तानीति[2] तथाविधानुभवविशिष्ट-तया स्मर्यमाणानि। नाप्यर्थवन्तीति स्वसवेद्यत्वेन व्यपदेशाविषयत्व प्रकाश्यते। तेषा च न च यानि निरर्थकानीत्यलौकिकचमत्कार-कारित्वादपार्थकत्व निवार्यते। त्रिष्वप्येतेषु विशेषणवक्रत्व प्रतीयते।

इदमपर पदपूर्वार्धवक्रताया प्रकारान्तर सभवति वृत्तिवैचित्र्य-वक्रत्व नाम—यत्र समासादितवृत्तीना कासाचिद् विचित्राणामेव कविभि परिग्रह क्रियते। यथा

मध्येऽङ्कुर पल्लवा [3] ॥५२॥

यथा च

पाण्डिम्नि मग्न वपु [4] ॥५३॥

यथा वा

सुधाविसरनिष्यन्दसमुल्लासविधायिनि।
हिमधामनि खण्डेऽपि न जनो नोन्मनायते ॥५४॥

अपर लिङ्गवैचित्र्य नाम पदपूर्वार्धवक्रताया प्रकारान्तर दृश्यते—यत्र भिन्नलिङ्गानामपि शब्दाना वैचित्र्याय सामानाधिकरण्योप-निबन्ध। यथा

इत्थ जडे जगति को नु बृहत्प्रमाण-
कर्ण [5] करी ननु भवेद् ध्वनितस्य पात्रम् ॥५५॥

यथा च

मैथिली तस्य दारा [6] ॥ इति[7] ॥५६॥

---

(1) This passage is quoted by समुद्रबन्ध p 9 (2) तानि only, B (3) विद्धशालभञ्जिका i 23 (4) See above p 33, sl 48 (5) कण्ठ (for कर्ण) A Quoted in full in सुभाषितावली no 628 (भट्टवासुदेवस्य) The verse is given in full below, ch. ii (6) बालरामायण iii 27, p 64 (7) इति omitted in A

अन्यदपि लिङ्गवैचित्र्यवक्रत्वम्---यत्रानेकलिङ्गसभवेऽपि सौकुमार्यात् कविभि स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुज्यते, 'नामैव स्त्रीति पेशलम्' (२।२२) इति कृत्वा । यथा[1]

एता पश्य पुरस्तटीम्[2] इति ॥५७॥

पदपूर्वार्धस्य धातो क्रियावैचित्र्यवक्रत्व नाम वक्रत्वप्रकारान्तर विद्यते---यत्र क्रियावैचित्र्यप्रतिपादनपरत्वेन[3] वैदग्ध्य[4]भङ्गीभणिति-रमणीयान् प्रयोगान् निबध्नन्ति कवय । तत्र[5] क्रियावैचित्र्य बहुविध विच्छित्तिविततव्यवहार दृश्यते । यथा

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स
रुद्दस्स तइअणअण पव्वइपरिचुम्बिअ जअइ[6] ॥५८॥

अत्र समानऽपि हि[7] स्थगनप्रयोजने साध्ये तुल्ये च लोचनत्वे, देव्या परिचुम्बनेन यस्य निरोध सपाद्यते तद्भगवतस्तृतीय[8] नयन जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति वाक्यार्थ । अत्र जयतीति क्रियापदस्य किमपि सहृदयहृदयसवेद्य वैचित्र्य[9] परिस्फुरदेव लक्ष्यते । यथा

स्वेच्छाकेसरिण स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दव ।
त्रायन्ता वो मधुरिपो प्रपन्नार्तिच्छिदो नखा [10] ॥५९॥

---

(1) Wantıng ın A (2) दशरूपकावलोक p 41 (anon)=Hemcandra p 297 (anon)=सरस्वतीकण्ठा० p 300 (anon), Thıs verse ıs quoted ın full below, at ıı 22 (3) ०पादनद्वारेण परत्वेन A (4) वैचित्र्य A (5) तच्च A

(6) रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।
रुद्रस्य तृतीयनयन पार्वतीपरिचुम्बित जयति ॥ इति छाया ।

गाथासप्तशतक (ed Weber) 455=काव्यप्रकाश p 168 (7) Wantıng ın B (8) तृतीय mıssıng A (9) ०वेद्य वै lost ın A (10) Thıs ıs मङ्गलश्लोक to the वृत्ति of the ध्वन्यालोक

अत्र नखाना[1] सकललोकप्रसिद्धच्छेदनव्यापारव्यतिरेकि किमप्यपूर्वमेव प्रपन्नार्तिच्छेदनलक्षण क्रियावैचित्र्यमुपनिबद्धम् । यथा च

स दहतु दुरित शाम्भवो व शराग्नि [2] ।।६०।'

अत्र च पूर्वदेव क्रियावैचित्र्यप्रतीति [3] । यथा च

कण्णुप्पलदलमिलिअलोअणेहि
हेलालोलणमाणिअणअणेहिं ।
लीलइ लीलावईहि णिरुद्धओ
सिढिलिअचाओ जअइ मअरद्धओ[4] ।।६१।।

अत्र लोचनैर्लीलया लीलावतीभिर्निरुद्ध स्वव्यापारपराङ्मुखीकृत सन्[5] शिथिलीकृतचाप कन्दर्पो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति किमुच्यते, यतस्तास्तथाविधविजयावाप्तौ सत्या जयन्तीति वक्तव्यम् । तदयमत्राभिप्राय —यत्त[6]ल्लोचनविलासानामेवविध जैत्रताप्रौढभाव पर्यालोच्य चेतनत्वेन स स्वचापारोपणायासमुपसहृतवान् । यतस्तेनैव त्रिभुवनविजयावाँप्ति परिसमाप्यते । ममेति मन्यमानस्य तस्य सहायत्वो[7]त्कर्षातिशयो जयतीति क्रियापदेन[8] कर्तृताया कारणत्वेन

(1) नखा lost in A (2) अमरुशतक, श्लो० 2 (3) ०वैचित्र्यप्रसिद्धि A (4) A reads ०सलोणेहि in the first line, ०लोलणो and णअणीहि in the second line , लीलाए and लीलावलीहि in the third, सिहिलिअचाओ in the last line B reads ०सलोणिहि in the first line , हेलालोलवमालिहि in the second line , निरद्धउ in the third line, ०चाउ and मअरद्धउ in the last line The conjectural छाया of the verse would be

कर्णोत्पलदलमिलितलोचनैर्हेलालोलनमानितनयनाभि ।
लीलया लीलावतीभिर्निरुद्ध शिथिलीकृतचापो जयति मकरध्वज ।।

If we read ०सलोणेहि in the first line with MS A, then would it mean ०सलावण्यै , qualifying णअणेहि, which would be नयनै , in second line ? (5) स A (6) यदेत B (7) सहृदयत्वो० B (8) ०पद B

कवेश्चेतसि परिस्फुरित । तेन किमपि क्रियावैचित्र्यमत्र तद्विदाह्लाद-कारि प्रतीयते । यथा च

तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति[1] ।।६२।।

अत्र जल्पन्ति वदन्तीत्यादि न प्रयुक्तम्, यस्मात्ताणि कयापि विच्छित्त्या किमप्यनाख्येय समर्पयन्तीति कवेरभिप्रेतम् ।

वक्रताया परोऽप्यस्ति प्रकार प्रत्ययाश्रय [2] इति । वक्रभाव-स्यान्योऽपि प्रभेदो विद्यते । कीदृश —प्रत्ययाश्रय । प्रत्यय सुप्तिङ च यस्याश्रय स्थान स तथोक्त । तस्यापि बहव प्रकारा सभवन्ति—सख्यावैचित्र्यविहित , कारकवैचित्र्यविहित , पुरुषवैचित्र्यविहितश्च । तत्र, सख्यावैचित्र्यविहित —यस्मिन् वचनवैचित्र्य काव्यबन्धशोभायै[3] निबध्यते । यथा

मैथिली तस्य दारा [4] ।।इति ।।६३।।

यथा च

फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकरा [5] ।।६४।।

अत्र द्विवचनबहुवचनयो सामानाधिकरण्यमतीव चमत्कारकारि । कारकवैचित्र्यविहित —यत्राचेतनस्यापि पदार्थस्य चेतनत्वाध्या-रोपेण चेतनस्यैव क्रियासमावेशलक्षण रसादिपरिपोषणार्थं कर्तृत्वादि-कारक[6] निबध्यते । यथा

स्तनद्वन्द्व मन्द स्नपयति बलाद्बाष्पनिवहो
हठादन्त कण्ठ[7] लुठति सरस पञ्चमरव ।

---

(1) See above p 34 (2) This is part of कारिका 19, which is now taken up for comment, (3) काव्यशोभोपनिबन्धनाय B (4) See above p 35 (5) तापसवत्सराज० (Berlin MS, 1 68b) (6) कारकत्व A (7) कण्ठे B

शरज्ज्योत्स्नापाण्डु पतति च कपोल करतल
न जानीमस्तस्या क इव हि विकार[1]व्यतिकर ।।६५।।

अत्र बाष्पनिवहादीनामचेतनानामपि चेतनत्वाध्यारोपेण कविना कर्तृत्वमुपनिबद्धम्—यत्तस्या[2] विवशाया सत्यास्तेषामेवविधो व्यवहार, सा पुन स्वय न किंचिदप्याचरितु समर्थेत्यभिप्राय । अन्यच्च कपोलादीना तद[3]वयवानामेतदवस्थत्व प्रत्यक्षतया-स्मदादिगोचरतामापद्यते, तस्या पुनर्योऽसावन्तर्विकारव्यतिकरस्त[4] तदनुभवैकविषयत्वाद्वय न जानीम । यथा च

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेय
शस्त्रव्यस्त सदनमुदधिर्भूरिय हन्तकार ।
अस्त्येवेतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधा
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहास [5] ।।६६।।

अत्र चन्द्रहासो लज्जत इति पूर्ववत् कारकवैचित्र्यप्रतीति । पुरुषवैचित्र्यविहित वक्रत्व विद्यते—यत्र प्रत्यक्तापरभावविपर्यास प्रयुञ्जते कवय, काव्यवैचित्र्यार्थं युष्मद्यस्मदि वा प्रयोक्तव्ये प्रातिपदिकमात्र निबध्नन्ति । यथा

अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि पर देवो न जानाति तम्[6] ।।६७।।

अत्र त्व न जानासीति वक्तव्ये वैचित्र्याय देवो न जानातीत्युक्तम् । एव[7] युष्मदादिविपर्यास क्रियापद विना प्रातिपदिकमात्रेऽपि दृश्यते । यथा

अय जन प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्य प्रतिवक्तुमर्हसि[8] ।।६८।।

---

(1) विकारस्य B (2) यदि तस्या B (3) A omits तद० (4) A omits त (5) बालरामायण ii 37 (p 42)=काव्यप्रकाश pp 323, 3?4 व्यक्तिविवेक pp 45, 66 (6) See above p 31 (7) एष हि A. (8) कुमारसम्भव v 40

अत्राह प्रष्टुकाम इति वक्तव्ये ताटस्थ्यप्रतीत्यर्थमय जन इत्युक्तम् यथा वा।

सोऽय दम्भधृतव्रत [1] इति ॥६८॥

अत्र सोऽहमिति वक्तव्ये पूर्ववद् 'अयम्' इति वैचित्र्यप्रतीति । एते च मुख्यतया वक्रताप्रकारा कतिचिन्निदर्शनार्थं प्रदर्शिता । शिष्टाश्च सहस्रश सभवन्तीति महाकविप्रवाहे सहृदयै स्वयमेवोत्प्रेक्षणीया ।

एव वाक्यावयवाना पदाना[2] प्रत्येक वर्णाद्यवयवद्वारेण यथासभव वक्रभाव व्याख्यायेदानी पदसमुदायभूतस्य वाक्यस्य वक्रता व्याख्यायते—

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा।
यत्रालंकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति[3] ॥ २० ॥

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्य । वाक्यस्य पदसमुदायभूतस्य । आख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यमिति यस्य प्रतीतिस्तस्य श्लोकादेर्वक्रभावो भङ्गीभणितिवैचित्र्यम् अन्य पूर्वोक्तवक्रताव्यतिरेकी समुदायवैचित्र्यनिबन्ध कोऽपि सभवति । यथा

उपस्थिता पूर्वमपास्य लक्ष्मी
वन मया सार्धमसि प्रपन्न ।
त्वामाश्रय प्राप्य तया नु कोपा-
त्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती[4] ॥७०॥

एतत्सीतया तथाविधकरुणाक्रान्तान्त करणया वल्लभ प्रति सदिश्यते —यदुपस्थिता सेवासमापन्ना लक्ष्मीमपास्य श्रिय परित्यज्य पूर्व यस्त्व

(1) See above p. 34 (2) A omits this word (3) This कारिका is quoted by समुद्रबन्ध p 9 (4) रघुवश xiv 60

मया सार्धं वनं प्रपन्नो विपिनं प्रयातस्तस्य तव स्वप्नेऽप्येतन्न संभाव्यते । तया पुनस्तस्मादेव कोपात् स्त्रीस्वभावसमुचितसपत्नीविद्वेषात्त्वद्गृहे वसन्ती न सोढास्मि । तदिदमुक्तं भवति—यत्तस्मिन् विधुरदशाविसष्ठुलेऽपि समये तथाविधप्रसादास्पदतामध्यारोप्य यदिदानीं साम्राज्ये निष्कारणपरित्यागतिरस्कारपात्रतां नीतास्मीत्येतदुचितमनुचितं वा विदितव्यवहारपरंपरेण भवता स्वयमेव[1] विचार्यतामिति ।

स च वक्रभावस्तथाविधो यः सहस्रधा भिद्यते बहुप्रकारं भेदमासादयति । सहस्र-शब्दोऽत्र संख्याभूयस्त्वमात्रवाची, न नियतार्थ[2]-वृत्तिः, यथा—सहस्रदलमिति[3] । यस्मात् कविप्रतिभानामानन्त्यान्नियतत्वं न संभवति । योऽसौ वाक्यस्य वक्रभावो बहुप्रकारः, न जानीमस्तं कीदृशमित्याह—यत्रालंकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति । यत्र यस्मिन्नसावलंकारवर्गः कविप्रवाहप्रसिद्धप्रतीतिरुपमादिरलंकरणकलापः सर्वः सकलोऽप्यन्तर्भविष्यति[4] अन्तर्भावं व्रजिष्यति[5] पृथक्त्वेन नावस्थाप्यते[6] । तत्प्रकारभेदत्वेनैव[7] व्यपदेशमासादयिष्यतीत्यर्थः । स चालंकारवर्गः स्वलक्षणावसरे प्रतिपदमुदाहरिष्यते ।

एवं वाक्यवक्रतां व्याख्याय वाक्यसमूहरूपस्य प्रकरणस्य तत्समुदायात्मकस्य च प्रबन्धस्य वक्रता व्याख्यायते—

वक्रभावः प्रकरणे प्रबन्धे वास्ति[8] यादृशः ।
उच्यते सहजाहार्यसौकुमार्यमनोहरः ॥२१॥

वक्रभावो विन्यासवैचित्र्यं प्रबन्धैकदेशभूते प्रकरणे यादृशोऽस्ति यादृग् विद्यते प्रबन्धे वा नाटकादौ सोऽप्युच्यते कथ्यते[9] । कीदृशः—सहजाहार्यसौकुमार्यमनोहरः । सहजं स्वाभाविकमाहार्यं व्युत्पत्त्यु-

---

(1) स्व lost in A (2) नियता० lost in A (3) सहस्रसवव्यमिति B (4) अन्तर्भविष्यति omitted in B (5) अनुभविष्यति for व्रजिष्यति A. (6) नावस्थास्यते B (7) ०स्वभाव A, for भेद (8) अप्यस्ति A. (9) omitted in A

पार्जित यत्सौकुमार्य रामणीयक तेन मनोहरो हृदयहारी य स तथोक्त । तत्र प्रकरणे वक्रभावो यथा—रामायणे मारीचमायामयमाणिक्यमृगानुसारिणो रामस्य करुणाक्रन्दाकर्णनकातरान्तःकरणया जनकराजपुत्र्या तत्प्राणपरित्राणाय स्वजीवितपरिरक्षानिरपेक्षया[1] लक्ष्मणो निर्भर्त्स्य प्रेषित । तदेतदत्यत्तमनौचित्ययुक्तम्[2], यस्मादनुचरसनिधाने प्रधानस्य तथाविधव्यापारकरण[3]मसभावनीयम् । तस्य च सर्वातिशयचरितयुक्तत्वेन वर्ण्यमानस्य तेन कनीयसा प्राणपरित्राणसभावनेत्येतदत्यन्तमसमीचीनमिति पर्यालोच्य उदात्तराघवे[4] कविना वैदग्ध्यवशेन मारीचमृगमारणाय प्रयातस्य परित्राणार्थ लक्ष्मणस्य सीतया कातरत्वेन राम प्रेरित इत्युपनिबद्धम् । अत्र च तद्विदाह्लादकारित्वमेव वक्रत्वम् । यथा च किरातार्जुनीये किरातपुरुषोक्तिषु[5] वाच्यत्वेन स्वमार्गणमार्गणमात्र[6]मेवोपक्रान्तम् । वस्तुत पुनरर्जुनेन सह तात्पर्यार्थपर्यालोचनया विग्रहो वाक्यार्थतामुपनीत । तथा च तत्रैवोच्यते—

प्रयुज्य सामाचरित विलोभन
भय विभेदाय धिय प्रदर्शितम् '
तथाभियुक्त च शिलीमुखार्थिना
यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते[7] ।।७१।

प्रबन्धे वक्रभावो यथा—कुत्रचिन्महाकविविरचिते राम[8]कथोपनिबन्धे नाटकादौ पञ्चविधवक्रतासामग्रीसमुदायसुन्दर सहृदय-

---

(1) निरपेक्ष omitted in A, which reads ०परिरक्षायां only (2) ०युक्तमुक्तम् A (3) व्यापारण A (4) This lost drama is quoted in दशरूपकावलोक, by Hemacandra and in साहित्यदर्पण (5) B omits किरात, but A reads किरातपुरुषोक्तिरिति (6) स्वमार्गमार्गण० A , स्वमार्गणमात्र० B (7) किरात० xiv 7 (8) रामायण० A

हृदयहारि महापुरुषवर्णनमुपक्रमे प्रतिभासते। परमार्थतस्तु विधिनिषेधात्मकधर्मोपदेश पर्यवस्यति, रामवद्वर्तितव्य न रावणवदिति। यथा च, तापसवत्सराजे कुसुमसुकुमारचेतस सरसविनोदैकरसिकस्य नायकस्य चरितवर्णनमुपक्रान्तम्। वस्तुतस्तु व्यसनार्णवे निमज्जन्निजो राजा तथाविधनयव्यवहारनिपुणैरमात्यैस्तैस्तैरुपायैरुत्तारणीय इत्युपदिष्टम्। एतच्च स्वलक्षणव्याख्यानावसरे व्यक्ततामायास्यति।

एव कविव्यापारवक्रताषट्कमुद्देशमात्रेण व्याख्यातम्। विस्तरेण तु स्वलक्षणावसरे व्याख्यास्यते।

क्रमप्राप्तत्वेन बन्धोऽधुना व्याख्यास्यते—

वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः।
व्यापारशाली वाक्यस्य[1] विन्यासो बन्ध उच्यते॥२२॥

विन्यासो विशिष्ट न्यसन य सन्निवेश स एव व्यापारशाली बन्ध उच्यते। व्यापारोऽत्र प्रस्तुतकाव्यक्रियालक्षण। तेन शालते श्लाघते य स तथोक्त। कस्य—वाक्यस्य श्लोकादे। कीदृश—वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषक। वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि वाच्यस्याभिधेयस्य वाचकस्य च शब्दस्य वक्ष्यमाण सौभाग्यलावण्यलक्षण यद्गुणद्वय तस्य परिपोषक पुष्टतातिशयकारी। सौभाग्य प्रतिभासरम्भफलभूत चेतनचमत्कारित्वलक्षणम्, लावण्य सनिवेशसौन्दर्यम्, तयो परिपोषक। यथा

दत्त्वा वामकर नितम्बफलके लीलावलन्मध्यया
प्रोत्तुङ्गस्तनमसचुम्बिचिबुक कृत्वा तया मा प्रति

(1) The reading of the commentary is वाक्यस्य which is preferable, although the MS here reads काव्यस्य in the कारिका

प्रान्तप्रोतनवेन्द्रनीलमणिमन्मुक्तावलीविभ्रमा
सासूय प्रहिता स्मरज्वरमुचो द्वित्रा कटाक्षच्छटा [1] ।।७२।।

अत्र समग्रकविकौशलसपाद्यस्य चेतनचमत्कारित्वलक्षणस्य सौभाग्यस्य कियन्मात्रवर्णविन्यासविच्छित्तिविहितस्य पदसधानसम्पदुपार्जितस्य च लावण्यस्य पर परिपोषो विद्यते ।

एव च स्वरूपमभिधाय तद्विदाह्लादकारित्वमभिधत्ते—

वाच्यवाचकवक्रोक्तित्रितयातिशयोत्तरम् ।
तद्विदाह्लादकारित्वं किमप्यामोदसुन्दरम् ।।२३।।

तद्विदाह्लादकारित्व काव्यविदानन्दविधायित्वम् । कीदृशम्—वाच्यवाचकवक्रोक्तित्रितयातिशयोत्तरम् । वाच्यमभिधेय वाचक शब्दो वक्रोक्तिरलकरणम्, एतस्य त्रितयस्य योऽतिशय कोऽप्युत्कर्षस्तस्मादुत्तरमतिरिक्तम् । स्वरूपेणातिशयेन च स्वरूपेणान्यत् किमपि तत्त्वान्तरमेतदतिशयेनैतस्मात्त्रितयादपि लोकोत्तरमित्यर्थ । अन्यच्च कीदृशम्—किमप्यामोदसुन्दरम् । किमप्यव्यपदेश्य सहृदयहृदयसवेद्यम् आमोद सुकुमारवस्तुधर्मो रञ्जकत्व नाम, तेन सुन्दर रञ्जकत्वरमणीयम् । यथा

हसाना निनदेषु यै कवलितैरासज्यते कूजता-
मन्य कोऽपि कषायकण्ठलुठनादाघर्घरो विभ्रम ।
ते सप्रत्यकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिनो
निर्याता कमलाकरेषु बिसिनीकन्दाग्रिमग्रन्यय [2]।।७३।।

अत्र त्रितयेऽपि वाच्यवाचकवक्रोक्तिलक्षणे प्राधान्येन न कश्चिदपि क्व सरम्भो विभाव्यते। कितु प्रतिभावैचित्र्यवशेन किमपि तद्विदाह्लादकारित्वमुन्मीलितम् । यद्यपि सर्वेषामुदाहरणानामविकलकाव्यलक्षणपरिसमाप्ति सभवति तथापि यत्प्राधान्येनाभिधीयते

---

(1) कवीन्द्रवचन २१३ (anon)

(2) Quoted anonymously in ध्वन्यालोक ch iv, p 242

स एवाश प्रत्येकमुद्रिक्ततया तेषा परिस्फुरतीति सहृदयै स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् ।

एव काव्यसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषलक्षणविषयप्रदर्शनार्थं मार्गभेदनिबन्धन त्रैविध्यमभिधत्ते—

संप्रति तत्र ये मार्गा. कविप्रस्थानहेतवः ।
सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥२४॥

तत्र तस्मिन् काव्ये मार्गा पन्थानस्त्रय[1] सभवन्ति । न द्वौ चत्वार, स्वरादिसख्यावत्तावतामेव वस्तुतस्तज्ज्ञैरुपलम्भात् । ते च कीदृशा —कविप्रस्थानहेतव । कवीना प्रस्थान प्रवर्तन तस्य हेतव, काव्यकरणस्य कारणभूता । किमभिधाना —सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चेति । कीदृशो मध्यम —उभयात्मक । उभयमनन्तरोक्त मार्गद्वयमात्मा यस्येति विग्रह । छायाद्वयोपजीवीत्युक्त भवति । तेषा च स्वलक्षणावसरे स्वरूपमाख्यास्यते ।

अत्र च बहुविधा विप्रतिपत्तय सभवन्ति । यस्माच्चिरन्तनैर्विदर्भादिदेशविशेषसमाश्रयणेन वैदर्भीप्रभृतयो रीतयस्तिस्र समाम्नाता[2] । तासा चोत्तमाधममध्यमत्ववैचित्र्येण त्रैविध्यम् । अन्यैश्च[3] वैदर्भगौडीयलक्षण मार्गद्वितयमाख्यातम् । एतच्चोभयमप्ययुक्तियुक्तम् । यस्माद्देशभेदनिबन्धनत्वे रीतिभेदाना देशानामानन्त्यादसख्यत्व प्रसज्यते । न च विशिष्टरीतियुक्तत्वेन काव्यकरण मातुलेयभगिनीविवाहवद् देशधर्मतया व्यवस्थापयितु शक्यम् । देशधर्मो हि वृद्धव्यवहारपरपरामात्रशरण शक्यानुष्ठानता नातिवर्तते । तथाविधकाव्यकरण पुन शक्त्यादिकारणकलापसाकल्यमपेक्ष्यमाण न

---

(1) B adds सन्ति here
(2) वामन 1 2 9-13 (3) दण्डी 1 42

शक्यते यथाकथचिदनुष्ठातुम् । न च दाक्षिणात्यगीतविषयसुस्वरतादि-ध्वनिरामणीयकवत्तस्य स्वाभाविकत्व वक्तु पार्यते । तस्मिन् सति तथाविधकाव्यकरण सर्वस्य स्यात् । किच शक्तौ विद्यमानाया-मपि व्युत्पत्त्यादिराहार्यकारणसम्पत्प्रतिनियतदेशविषयतया न व्यव-तिष्ठते, नियमनिबन्धनाभावात् तत्रादर्शनाद् अन्यत्र च दर्शनात् । न च रीतीनामुत्तमाधममध्यमत्वभेदेन त्रैविध्य व्यवस्थापयितु न्याय्यम् । यस्मात् सहृदयाह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्तावे वैदर्भी-सदृशसौन्दर्यासभवान्मध्यमाधमयोरुपदेशवैयर्थ्यमायाति । परिहार्यत्वे-नाप्युपदेशो न युक्ततामालम्बते, तैरेवानम्युपगतत्वात् । न चागतिक-गतिन्यायेन यथाशक्ति दरिद्रदानादिवत् काव्य करणीयतामर्हता-मर्हति । तदेव निर्वचनसमाख्यामात्रकरणकारणत्वे देशविशेषाश्र-यणस्य वय न विवदामहे । मार्गद्वितयवादिनामप्येतान्येव दूषणानि । तदलमनेन नि सारवस्तुपरिमलनव्यसनेन '

कविस्वभावभेदनिबन्धनत्वेन काव्यप्रस्थानभेद समञ्जसता गाहते । सुकुमारस्वभावस्य कवेस्तथाविधैव सहजा शक्ति समुद्भवति, शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् । तया च तथाविधसौकुमार्यरमणीया व्युत्पत्तिमा-बध्नाति । ताभ्या च सुकुमारवर्त्मनाभ्यसतत्पर क्रियते । तथैव चैत-स्माद् विचित्र स्वभावो यस्य कवे[1]स्तद्विदाह्लादकारिकाव्यलक्षण-करणप्रस्तावात् सौकुमार्यव्यतिरेकिणा वैचित्र्येण रमणीय एव, तस्य च काचिद्विचित्रैव तदनुरूपा शक्ति समुल्लसति । तया च तथाविधवैदग्ध्य-बन्धुरा व्युत्पत्तिमाबध्नाति । ताभ्या च वैचित्र्यवासनाधिवासित-मानसो विचित्रवर्त्मनाभ्यासभाग् भवति । एवमेतदुभयकविनिबन्धन-सवलितस्वभावस्य कवेस्तदुचितैव शबलशोभातिशयशालिनी शक्ति समुदेति । तया च तदुभयपरिस्पन्दसुन्दरव्युत्पत्त्युपार्जनमाचरति । ततस्तच्छायाद्वितयपरिपोषपेशलाभ्यासपरवश सपद्यते ।

---

(1) B reads क only.

तदेवमेते कवय सकलकाव्यकरणकलापकाष्ठाधिरूढिरमणीय किमपि काव्यमारभन्ते, सुकुमार विचित्रमुभयात्मक च। त एव तत्प्रवर्तननिमित्तभूता मार्गा इत्युच्यन्ते। यद्यपि कविस्वभावभेद-निबन्धनत्वादनन्तभेदभिन्नत्वमनिवार्यं तथापि परिसंख्यातुमशक्यत्वात् सामान्येन त्रैविध्यमेवोपपद्यते। तथा च रमणीयकाव्यपरिग्रहप्रस्तावे स्वभावसुकुमारस्तावदेको राशि, तद्व्यतिरिक्तस्यारमणीयस्यानुपादेय-त्वात्। तद्व्यतिरेकी रामणीयकविशिष्टो विचित्र इत्युच्यते। तदेतयो-र्द्वयोरपि रमणीयत्वादेतदीयच्छायाद्वितयोजीविनोऽस्य रमणीयत्वमेव न्यायोपपन्न पर्यवस्यति। तस्मादेषा प्रत्येकमस्खलितस्वपरिस्पन्द-महिम्ना तद्विदाह्लादकारित्वपरिसमाप्तेर्न कस्यचिन्न्यूनता।

ननु च शक्त्योरान्तरतम्यात् स्वाभाविकत्व वक्तु युज्यते, व्युत्पत्त्य-भ्यासयो पुनराहार्ययो कथमेतद् घटते? नैष दोष, यस्मादास्ता तावत् काव्यकरणम्, विषयान्तरेऽपि सर्वस्य कस्यचिदनादिवासना-भ्यासाधिवासितचेतस स्वभावानुसारिणावेव व्युत्पत्त्यभ्यासौ प्रवर्तेते। तौ च स्वभावाभिव्यञ्जनेनैव साफल्य भजत। स्वभावस्य तयोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थानात् स्वभावस्तावदारभते, तौ च तत्परिपोषमातनुत। तथा चाचेतनानामपि भाव स्वभावसवादि-भावान्तरसनिधानमाहात्म्यादभिव्यक्तिमासादयति, यथा चन्द्रकान्त-मणयश्चन्द्रमस करपरामार्शवशेन स्पन्दमानसहजरसप्रसरा सपद्यन्ते।

तदेव मार्गानुद्दिश्य तानेव क्रमेण लक्षयति—

अम्लानप्रतिभोद्भिन्ननवशब्दार्थबन्धुरः।
अयत्नविहितस्वल्पमनोहारिविभूषणः ॥२५॥
भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशलः।
रसादिपरमार्थज्ञमनःसंवादसुन्दरः ॥२६॥

अविभावितसंस्थानरामणीयकरञ्जकः।
विधिवैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपमः ॥२७॥

यत् किंचनापि वैचित्र्यं[1] तत्सर्वं प्रतिभोद्भवम्।
सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि यत्र विराजते ॥२८॥

सुकुमाराभिधः सोऽयं येन सत्कवयो गताः।
मार्गेणोत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदाः ॥२९॥

सुकुमाराभिध सोऽयम्, सोऽय पूर्वोक्तलक्षण सुकुमारशब्दाभिधान । येन मार्गेण सत्कवय कालिदासप्रभृतयो गता प्रयाता, तदाश्रयेण काव्यानि कृतवन्त । कथम्——उत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदा । उत्फुल्लानि विकसितानि कुसुमानि पुष्पाणि यस्मिन् कानने वने तेन षट्पदा इव भ्रमरा यथा। विकसितकुसुमकाननसाम्येन तस्य कुसुमसौकुमार्यसदृशमाभिजात्य द्योत्यते। तेषा च भ्रमरसादृश्येन कुसुममकरन्दकल्पसारसग्रहव्यसनिता। स च कीदृश —— यत्र यस्मिन् किंचनापि कियन्मात्रमपि वैचित्र्य विचित्रभावो वक्रोक्तियुक्तत्वम्। तत्सर्वमलकारादिप्रतिभोद्भव कविशक्तिसमुल्लसतिमेव, न पुनराहार्य यथाकथचित्प्रयत्नेन निष्पाद्यम्। कीदृशम्——सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि। सौकुमार्यमाभिजात्य तस्य परिस्पन्दस्तद्विदाह्लादकारित्वलक्षण रामणीयक तेन स्यन्दते रसमय सपद्यते यत्तथोक्तम्। यत्र विराजते शोभातिशय पुष्णातीति सबन्ध । यथा

प्रवृत्ततापो दिवसोऽतिमात्र-
मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी।

---

(1) The MS B reads वैदग्ध्य here, but in the commentary the word वैचित्र्य is explained

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
जायापती सानुशयाविवास्ताम्[1] ।।७४।।

अत्र श्लेषच्छायाच्छुरित कविशक्तिमात्रसमुल्लसितमलकरणमना-हार्य कामपि कमनीयता पुष्णाति । तथा च 'प्रवृत्तताप' 'तन्वी' इति वाचकौ सुन्दरस्वभावमात्रसमर्पणपरत्वेन वर्तमानावर्थान्तरप्रतीत्यनुरोधपरत्वेन प्रवृत्ति न समन्येते, कविव्यक्तकौशलमुल्लससितस्य पुन प्रकारान्तरस्य प्रतीतावानुगुण्यमात्रेण तद्विदाह्लादकारिता प्रतिपद्येते । कि तत्प्रकारान्तर नाम?—विरोधविभिन्नयो शब्दयोरर्थान्तरप्रतीतिकारिणोरुपनिबन्ध । तथा चोपमेययो सहानवस्थानलक्षणो विरोध, स्वभावभेदलक्षण च विभिन्नत्वम् । उपमानयो पुनरीर्ष्याकिलहलक्षणो विरोध, कोपात् पृथगवस्थानलक्षण विभिन्नत्वम् । 'अतिमात्रम्' 'अत्यर्थं' चेति विशेषणद्वितय पक्षद्वयेऽपि सातिशयताप्रतीतिकारित्वेनातितरा रमणीयम् । श्लेषच्छायोत्क्लेश सपाद्याप्ययत्नघटितत्वेनात्र मनोहारिणी ।

पश्च कीदृश —अम्लानप्रतिभोद्भिन्ननवशब्दार्थबन्धुर । अम्लाना यासावदोषोपहता प्राक्तनाद्यतनसस्कारपरिपाकप्रौढा प्रतिभा काचिदेव कविशक्ति, तत उद्भिन्नौ नूतनाङ्कुरन्यायेन स्वयमेव समुल्लसितौ, न पुन कदर्थनाकृष्टौ नवौ प्रत्यग्रौ तद्विदाह्लादकारित्वसामर्थ्ययुक्तौ शब्दार्थावभिधानाभिधेयौ ताभ्या बन्धुरो हृदयहारी । अन्यच्च कीदृश —अयत्नविहितस्वल्पमनोहारिविभुषण । अयत्नेनाक्लेशेन विहित कृत यत् स्वल्प मनाङ्मात्र मनोहारि हृदयाह्लादक विभूषणमलकरण यत्र स तथोक्त । 'स्वल्प'-शब्दोऽत्र प्रकरणाद्यपेक्ष, न वाक्यमात्रपर । उदाहरण यथा—

बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्
बभु पलाशान्यतिलोहितानि ।

---

(1) रघु० XVI 45

सद्यो वसन्तेन समागताना
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्[1] ।।७५।।

अत्र 'बालेन्दुवक्राणि' 'अतिलोहितानि' 'सद्यो वसन्तेन समागतानाम्' इति पदानि सौकुमार्यात् स्वभाववर्णनामात्रपरत्वेनोपात्तान्यपि 'नखक्षतानीव' इत्यलङ्करणस्य मनोहारिण क्लेश विना स्वभावोद्भिन्नत्वेन योजना भजमानानि चमत्कारितामापद्यन्ते ।

यश्चान्यच्च कीदृश –भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशल । भावा पदार्थास्तेषा स्वभावस्तत्त्व तस्य प्राधान्य मुख्यभावस्तेन न्यक्कृत तिरस्कृतमाहार्य व्युत्पत्तिविहित कौशल नैपुण्य यत्र स तथोक्त । तदयमभिप्राय —पदार्थपरमार्थमहिमैव कविशक्तिसमुन्मीलित, तथाविधो यत्र विजृम्भते। येन विविधमपि व्युत्पत्तिविलसित काव्यान्तरगत तिरस्कारास्पद सपद्यते। अत्रोदाहरण रघुवशे मृगयावर्णनपर प्रकरणम्, यथा

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमन पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुख मृगाणा
यूथ तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्[2] ।।७६।।

यथा च कुमारसम्भवे (३।३५)

द्वन्द्वानि भाव क्रियया विवव्रु ।।७७।।

इत पर प्राणिधर्मवर्णनम्, यथा

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षी
मृगीमकण्डूयत कृष्णसार[3] ।।७८।।

---

(1) कुमार० III. 29　(2) रघु IX. 55　(3) कुमार० III 35

अन्यच्च कीदृश ——रसादिपरमार्थज्ञमन सवादसुन्दर । रसा श्रृङ्गारादय । तदादिग्रहणेन रत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तेषा परमार्थ- परमरहस्य तज्जानन्तीति तज्ज्ञास्तद्विदस्तेषा मन सवादो हृदय- सवेदन स्वानुभवगोचरतया प्रतिभास, तेन सुन्दर सुकुमार सहृदय- हृदयाह्लादकारी वाक्यस्योपनिबन्ध इत्यर्थ । अत्रोदाहरणानि रघौ[1] रावण निहत्य पुष्पकेनागच्छतो रामस्य सीतायास्तद्विरहविधुरहृदयेन मयास्मिन्नस्मिन् समुद्देशे किमप्येवविध वैशसमनुभूतमिति वणयत सर्वाण्येव वाक्यानि । यथा

पुर्वानुभ्त स्मरता च रात्रौ[2]
कम्पोत्तर भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि
मया कथचिद् घनगर्जितानि[3] ॥७६॥

अत्र रात्रिद्वयकरणस्यायमभिप्रायो यद् विभावादिरूपेण रसाङ्ग- भूता शकुनिरुततरुसलिलकुसुमसमयप्रभृतय पदार्था सातिशय- स्वभाववर्णनप्राधान्येनैव रसाङ्गता प्रतिपद्यन्ते । तद्व्यतिरिक्ता सुरगन्धर्वप्रभृतय सोत्कर्षचेतनायोगिन श्रृङ्गारादिरसनिर्भरतया वर्ण्यमाना सरसहृदयाह्लादकारितामायातीति कविभिरभ्युपगतम् । तथाविधमेव लक्ष्ये दृश्यते ।

अन्यच्च कीदृश ——अविभावितसस्थानरामणीयकरञ्जक । अवि- भावितमनालोचित सस्थान सस्थितिर्यत्र तेन रामणीयकेन रमणीय- त्वेन रञ्जक सहृदयाह्लादक । तेनायमर्थ ——यदि तथाविध कवि- कौशलमत्र सभवति तद् व्यपदेष्टुमियत्तया न कथचिदपि पार्यते, केवल सर्वातिशायितया चेतसि परिस्फुरति । यश्च कीदृश ——विधि- वैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपम । विधिर्विधाता तस्य वैदग्ध्य

(1) रघू० canto xiii (2) The usual reading is स्मरता च यस्मिन्. (3) रघु० xiii 28

कौशल तेन निष्पन्न परिसमाप्तो योऽसौ निर्माणातिशय सुन्दर सर्गोल्लेखो रमणीयरमणीलावण्यादि स उपमा निदर्शन यस्य स तथोक्त । तेन विधातुरिव कवे कौशल यत्र विवेक्तुमशक्यम् । यथा

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य
विनि श्वसद्वक्त्रपरपरेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन
दशाननेनोषितमा प्रसादात्[1] ।।८०।।

अत्र व्यपदेशप्रकारान्तरनिरपेक्ष कविशक्तिपरिणाम पर परिपाक-मधिरूढ ।

एतस्मिन् कुलके—प्रथमश्लोके प्राधान्येन शब्दालकरणयो सौन्दर्य प्रतिपादितम् । द्वितीये वर्णनीयस्य वस्तुन सौकुमार्यम् । तृतीये प्रकारान्तरनिरपेक्षस्य सनिवेशस्य सौकुमार्यम् । चतुर्थे वैचित्र्यमपि सौकुमार्याविसवादि विधेयमित्युक्तम् । पञ्चमो विषय-विषयिसौकुमार्यप्रतिपादनपर ।

एव सुकुमाराभिधानस्य मार्गस्य लक्षण विधाय तस्यैव गुणान् लक्षयति—

असमस्तमनोहारिपदविन्यासजीवितम् ।
माधुर्य सुकुमारस्य मार्गस्य प्रथमो गुणः ।।३०।।

असमस्तानि समासवर्जितानि मनोहारीणि हृदयाह्लादकानि श्रुतिरम्यत्वेनार्थरमणीयत्वेन च यानि पदानि सुप्तिङन्तानि तेषा विन्यास सनिवेशवैचित्र्य जीवित सर्वस्व यस्य तत्तथोक्त माधुर्य नाम सुकुमारलक्षणस्य मार्गस्य प्रथम प्रधानभूतो गुण । असमस्त-शब्दोऽत्र प्राचुर्यार्थे, न समासाभावनियमार्थ । उदाहरण यथा

(1) रघु० vi 40

क्रीडारसेन रहसि स्मितपूर्वमिन्दो-
र्लेखा विकृष्य विनिबध्य च मूर्ध्नि गौर्या ।
किं शोभिताहमनयेति शशाङ्कमौले
पृष्टस्य पातु परिचुम्बनमुत्तरं वः[1] ॥८१॥

अत्र पदानामसमस्तत्वं शब्दार्थरमणीयता विन्यासवैचित्र्यं च त्रितय-मपि चकास्ति ।

तदेव माधुर्यमभिधाय प्रसादमभिधत्ते—

अक्लेशव्यञ्जिताकूतं झगित्यर्थसमर्पणम् ।
रसवक्रोक्तिविषयं यत्प्रसादः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

झगिति प्रथमतरमेवार्थसमर्पणं वस्तुप्रतिपादनम् । कीदृशम्—अक्लेशव्यञ्जिताकूतम् अकदर्थनाप्रकटिताभिप्रायम् । किंविषयम्—रसवक्रोक्तिविषयम् । रसाः शृङ्गारादयः, वक्रोक्तिः सकलालंकार-सामान्यं विषयो गोचरो यस्य तत्तथोक्तम् । स एव प्रसादाख्यो गुणो कथ्यते भण्यते । अत्र पदानामसमस्तत्वं प्रसिद्धाभिधानत्वम् अव्यव-हितसंबन्धत्वं समाससद्भावेऽपि गमकसमासयुक्तता च परमार्थः । 'आकूत'-शब्दस्तात्पर्यविच्छित्तौ च वर्तते । उदाहरणं यथा

हिमव्यपायाद्विशदाधराणा-
मापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु[2] ॥८२॥

अत्रासमस्तत्वादि[3]सामग्री विद्यते । यदपि विविधपत्रविशेषकवैचित्र्य-विहितं किमपि वदनसौन्दर्यं मुक्ताकणाकारस्वेदलवोबृंहितं तदपि सुव्यक्तमेव । यथा वा

(1) The last two lines of this verse are quoted again below, ii 84
(2) कुमार० iii. 33 (3) अत्र समत्वादि B

अनेन सार्धं विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु ताडीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतस्वेदलवा मरुद्भि[1] ॥८३॥

अलकारव्यक्तिर्यथा

बालेन्दुवक्राणि[2] इति ॥८४॥

एव प्रसादमभिधाय लावण्य लक्षयति—

वर्णविन्यासविच्छित्तिपदसंधानसंपदा ।
स्वल्पया बन्धसौन्दर्यं लावण्यमभिधीयते ॥३२॥

बन्धो वाक्यविन्यासस्तस्य सौन्दर्यं रामणीयक लावण्यमभिधीयते लावण्यमित्युच्यते । कीदृशम्—वर्णानामक्षराणा विन्यासो विचित्र न्यसन तस्य विच्छित्ति शोभा वैदग्ध्यभङ्गी तया लक्षित पदाना सुप्तिङन्ताना सधान सयोजन तस्य सम्पत्, सापि शोभैव, तया लक्षितम् । कीदृश्या—उभयरूपयापि स्वल्पया मनाङ्मात्रया नातिनिर्बन्धनिर्मितया । तदयमत्रार्थ —शब्दार्थसौकुमार्यसुभग सनिवेशमहिमा लावण्याख्यो गुण कथ्यते । यथा

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवास
विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्य
केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम्[3] ॥८५।

अत्र सन्निवेशसौन्दर्यमहिमा सहृदयसवेद्यो न व्यपदेष्टु पार्यते । यथा वा

---

(1) रघु० vi, 53 (2) Already quoted above p 49 (3) रघु० xvi. 50, शार्ङ्गधरपद्धति no 3289

चकार बाणैरसुराङ्गनाना
गण्डस्थली प्रोषितपत्रलेखा [1] ।।८६।।

अत्रापि वर्णविन्यासविच्छित्ति पदसधानसम्पच्च सनिवेशसौन्दर्य-निबन्धनस्फुटावभासैव ।

एव लावण्यमभिधाय आभिजात्यमभिधत्ते—

श्रुतिपेशलताशालि सुस्पर्शमिव चेतसा ।
स्वभावमसृणच्छायमाभिजात्यं प्रचक्षते ।। ३३ ।।

एवविध वस्तु आभिजात्य प्रचक्षते आभिजात्याभिधान गुण वर्णयन्ति । श्रुति श्रवणेन्द्रिय तत्र पेशलता रामणीयक तेन शालते श्लाघते यत्तथोक्तम् । सुस्पर्शमिव चेतसा मनसा सुस्पर्शमिव । सुखेन स्पृश्यत इवेत्यतिशयोक्तिरियम् । यस्मादुभयमपि स्पर्शयोग्यत्वे सति सौकुमार्यात् किमपि चेतसि स्पर्शसुखमर्पयतीव । यत स्वभावमसृणच्छायम् अहार्यश्लक्ष्णकान्ति यत्तद् आभिजात्य कथयन्तीत्यर्थ । यथा

ज्योतिर्लेखावलयि गलित यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रीत्या कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति[2] ।।८७।।

अत्र श्रुतिपेशलतादि स्वभावमसृणच्छायत्व किमपि सहृदयसवेद्य परिस्फुरति ।

ननु च लावण्यमाभिजात्य च लोकोत्तरतरुणीरूपलक्षणवस्तुधर्मतया यत् प्रसिद्ध तत् कथ काव्यस्य भवितुमर्हतीति चेत्तन्न । यस्मादनेन न्यायेन पूर्वप्रसिद्धयोरपि माधुर्यप्रसादयो काव्यधर्मत्व विघटते । माधुर्य हि गुडादिमधुरद्रव्यधर्मतया प्रसिद्ध तथाविधाह्लादकारित्वसामान्योपचारात् काव्ये व्यपदिश्यते । तथैव च प्रसाद स्वच्छसलिलस्फटिकादिधर्मतया प्रसिद्ध स्फुटावभासित्वसामान्योपचाराज् झगिति-

(1) रघु० vi 72 (2) मेघदूत 44

प्रतीतिपेशलता प्रतिपद्यते। तद्वदेव च काव्ये कविशक्तिकौशलोल्लिखितकान्तिकमनीय बन्धसौन्दर्य चेतनचमत्कारकारित्वसामान्योपचारात्लावण्यशब्दव्यतिरेकेण शब्दान्तराभिधेयता नोत्सहते। तथैव च काव्ये स्वभावमसृणच्छायत्वमाभिजात्यशब्देनाभिधीयते।

ननु च कैश्चित्प्रतीयमान वस्तु ललनालावण्यसाम्याल्लावण्यमित्युत्पादितप्रतीति——

प्रतीयमान पुनरन्यदेव
वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्त-
माभाति लावण्यमिवाङ्गनासु[1] ॥८८॥'

तत्कथ बन्धसौन्दर्यमात्र लावण्यमित्यभिधीयते? नैष दोष, यस्मादनेन दृष्टान्तेन वाच्यवाचकलक्षणप्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तत्वेनास्तित्वमात्र साध्यते प्रतीयमानस्य, न पुन सकललोकलोचनसवेद्यस्य ललनालावण्यस्य। सहृदयहृदयानामेव सवेद्य सत् प्रतीयमान समीकर्तु पार्यते। तस्य बन्धसौन्दर्यमेवाव्युत्पन्नपदपदार्थानामपि श्रवणमात्रेणैव हृदयहारित्वस्पर्धया व्यपदिश्यते। प्रतीयमान पुन काव्यपरमार्थज्ञानामेवानुभवगोचरता प्रतिपद्यते। यथा कामिनीना किमपि सौभाग्य तदुपभोगोचिताना नायकानामेव सवेद्यतामर्हति, लावण्य पुनस्तासामेव सत्कविगिरामिव सौन्दर्य सकललोकगोचरतामायातीत्युक्तमेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन।

एव सुकुमारस्य लक्षणमभिधाय विचित्र लक्षयति——

प्रतिभाप्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्रता।
शब्दाभिधेययोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते॥ ३४॥

---

(1) ध्वन्यालोक 1 4

अलंकारस्य कवयो यत्रालंकरणान्तरम् ।
असंतुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवत् ॥३५॥

रत्नरश्मिच्छटोत्सेकभासुरैर्भूषणैर्यथा ।
कान्ताशरीरमाच्छाद्य भूषायै परिकल्प्यते ॥३६॥

यत्र तद्वदलंकारैर्भ्राजमानैर्निजात्मना ।
स्वशोभातिशयान्तःस्थमलंकार्यं प्रकाश्यते ॥३७॥

यदप्यनूतनोल्लेखं वस्तु यत्र तदप्यलम् ।
उक्तिवैचित्र्यमात्रेण काष्ठां कामपि नीयते ॥३८॥

यत्रान्यथाभवत् सर्वमन्यथैव यथारुचि ।
भाव्यते प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवेः ॥ ३९॥

प्रतीयमानता यत्र वाक्यार्थस्य निबध्यते ।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां व्यतिरिक्तस्य कस्यचित् ॥ ४०॥

स्वभावः सरसाकूतो भावानां यत्र बध्यते ।
केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहितः ॥४१॥

विचित्रो यत्र वक्रोक्तिवैचित्र्यं जीवितायते[1] ।
परिस्फुरति यस्यान्तः सा काप्यतिशयाभिधा ॥४२॥

सोऽतिदुःसंचरो येन विदग्धकवयो गताः ।
खड्गधारापथेनेव सुभटानां मनोरथाः ॥४३॥

---

(1) Jayaratha (p 8) quotes this line in connexion with his exposition of the वक्रोक्तिजीवितकार's views

स विचित्राभिधान पन्था कीदृक्—अतिदु सचर, यत्रातिदु खेन सचरते। कि बहुना, येन विदग्धकवय केचिदेव व्युत्पन्ना केवल गता प्रयाता, तदाश्रयेण काव्यानि चक्रुरित्यर्थ। कथम्—खड्ग-धारापथेनेव सुभटाना मनोरथा। निस्त्रिशधारामार्गेण यथा सुभटाना महावीराणा मनोरथा सकल्पविशेषा। तदयमत्राभिप्राय—यदसि-धारामार्गगमने मनोरथानामौचित्यानुसारण यथारुचि प्रवर्तमानाना मनाङ्मात्रमपि म्लानता न सभाव्यते। साक्षात्समरसमर्दसमाचरणे पुन कदाचित् किमपि म्लानत्वमपि सभाव्येत। तदनेन मार्गस्य दुर्गमत्व तत्प्रस्थिताना च विहरणप्रौढि प्रतिपाद्यते। कीदृक् स मार्ग—यत्र यस्मिन शब्दाभिधेययोरभिधानाभिधीयमानयोरन्त स्वरूपानुप्रवेशिनी वक्रता भणितिविच्छित्ति स्फुरतीव प्रस्पन्दमानेव विभाव्यते लक्ष्यते। कदा—प्रतिभाप्रथमोद्भेदसमये। प्रतिभाया कविशक्तेरचरमोल्लेखा-वसरे। तदयमत्र परमार्थ—यत् कविप्रयत्ननिरपेक्षयोरेव शब्दार्थयो स्वाभाविक कोऽपि वक्रताप्रकार परिस्फुरन् परिदृश्यते। यथा

कोऽय भाति प्रकारस्तव पवन पद लोकपादाहतीना
तेजस्विव्रातसेव्ये नभसि नयसि यत्पासुपूर प्रतिष्ठाम्।
यस्मिन्नुत्थाप्यमाने जननयनपथोपद्रवस्तावदास्ता
केनोपायेन सह्यो वपुषि कलुषतादोष एष त्वयैव[1] ॥८६॥

अत्राप्रस्तुतप्रशसालक्षणोऽलकार प्राधान्येन वाक्यार्थ। प्रतीयमान-पदार्थान्तरत्वेन प्रयुक्तत्वात्तत्र विचित्रकविशक्तिसमुल्लिखितवक्र-शब्दार्थोपनिबन्धमाहात्म्यात् प्रतीयमानमप्यभिधेयतामिव प्रापितम्। प्रक्रम एव प्रतिभासमानत्वान्न चार्थान्तरप्रतीतिकारित्वेऽपि पदाना श्लेषव्यपदेश शक्यते कर्तुम्, वाच्यस्य समप्रधानभावेनानवस्थानात्।

---

(1) सुभाषितावली no 1032 (भागवतामृवदत्तस्य)

अर्थान्तरप्रतीतिकारित्व च प्रतीयमानार्थस्फुटत्वावभासनार्थमुपनिबध्य-मानमतीवचमत्कारकारिता प्रतिपद्यते ।

तमव विचित्र प्रकारान्तरेण लक्षयति—अलकारस्येत्यादि । यत्र यस्मिन्मार्गे कवयो निबध्नन्ति विरचयन्ति, अलकारस्य विभूषण-स्यालकरणान्तर विभूषणान्तरम् असतुष्टा सन्त । कथम्—हारादेर्मणिबन्धवत् । मुक्ताकलापप्रभृतेर्यथा पदकादिमणिबन्ध रत्न-विशेषविन्यास वैकटिका. । यथा

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसा कि विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृश पर परहिताधाने गृहीतव्रत ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायक यन्मरो [1] ।।६०।।

अत्रात्यन्तगर्हणीयचरित पदार्थान्तर प्रतीयमानतया चेतसि निधाय तथाविधविलसित सलिलनिधिर्वाच्यतयोपक्रान्त । तदेतावदेवा-लङ्कृतेरप्रस्तुतप्रशसाया [2] स्वरूपम्—गर्हणीयप्रतीयमानपदार्थान्तर-पर्यवसानमपि वाक्य [व]स्तुन्युपक्रमरमणीयतयोपनिबध्यमान तद्वि-दाह्लादकारितामायाति । तदेतद् व्याजस्तुतिप्रतिरूपकप्रायमल-करणान्तरमप्रस्तुतप्रशसाया भूषणत्वेनोपात्तम् । न चात्र सकरालकार-व्यवहारो भवितुमर्हति[3], पृथगतिपरिस्फुटत्वेनावभासनात् । न चापि ससृष्टिसभव समप्रधानभावेनानवस्थितै । न च द्वयोरपि वाच्यालकारत्वम्, विभिन्नविषयत्वात् । यथा वा

नामाप्यन्यतरोर्निमीलितमभूत्तत्तावदुन्मीलित
प्रस्थाने स्खलत स्ववर्त्मनि विधेरन्यद् गृहीत कर ।

(1) Quoted anonymously in काव्यप्रकाश x, p 671=पुञ्जराज on वाक्यपदीय (ii 249)=Hemacandra (comm), p 28 (anon)=Ruyyaka p 113 (2) ०प्रशसयो B (3) ०मर्हतीति B

लोकश्चायमदृष्टदर्शनकृता[1] दृग्वैशसादुद्धृतो
युक्त काष्ठिक लूनवान् यदसि तामाम्रालिमाकालिकीम्[2] ॥६१॥

अत्रायमेव न्यायोऽनुसधेय । यथा च

किं तारुण्यतरोरिय रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी
लीलाप्रोच्छलितस्य कि लहरिका लावण्यवारानिध ॥
उद्गाढोत्कलिकावता स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिण
कि साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिण[3] ॥६२॥

अत्र रूपकलक्षणो योऽय[4] वाक्यालकार तस्य सन्देहोक्तिरिय छायान्तरातिशयोत्पादनायोपनिबद्धा चेतनचमत्कारितामावहति । शिष्ट पूर्वोदाहरणद्वयोक्तमनुसर्तव्यम् ।

अन्यच्च कीदृक्——रत्नेत्यादि । युगलकम् । यत्र यस्मिन्नलकारैर्भ्राजमानैर्निजात्मना स्वजीवितेन भासमानैर्भूषायै परिकल्प्यते शोभायै भूष्यते । कथम्——यथा भूषणै, कङ्कणादिभि । कीदृशै —— रत्नरश्मिच्छटोत्सेकभासुरै मणिमयूखोल्लासभ्राजिष्णुभि । कि कृत्वा——कान्ताशरीरमाच्छाद्य कामिनीबपु स्वप्रभाप्रसरतिरोहित विधाय । भूषायै कल्प्यते तद्वदेवालकरणैरुपमादिभिर्यत्र कल्प्यते । एतच्चैतेषा भूषायै कल्पनम्—यदेतै स्वशोभातिशयान्त स्थ निजकान्तिकमनीयान्तर्गतमलकार्यम[5]लकरणीय प्रकाश्यते द्योत्यते । तदिदमत्र तात्पर्यम्——तदलकारमहिमैव तथाविधो[6]ऽत्र भ्राजते, तस्यात्यन्तोद्रिक्तवृत्ते स्वशोभातिशयान्तर्गतमलकार्य प्रकाश्यते[7] । यथा

---

(1) ०कृत्ता B (2) ०मामूालिकामालिकीम् B भल्लटशतक 86= सुभाषितावली no 1017 (3) सुभाषितावली 1471 (बन्धो)=anonymous in Ruyyaka p 43 (4) ०लक्षणयोरय B (5) The whole passage from प्रतिभासते on p 43, line 1, up to this word (inclusive) is dropped entirely in A The above text is given by B alone (6) तादृशो A (7) प्रकाशते B

आर्यस्याजिमहोत्सवव्यतिकरे नासविभक्तोऽत्र व
कश्चित् काप्यवशिष्यते त्यजत रे नक्तञ्चरा सभ्रमम् ।
भूयिष्ठेष्वपि का भवत्सु[1] गणनात्यर्थं[2] किमुत्ताम्यते
तस्योदारभुजोष्मणोऽनवसिता नाचारसपत्तय ॥६३॥

अत्राजेर्महोत्सवव्यतिकरत्वेन तथाविध रूपण विहित[3] यत्रालकार्यम् "आर्य स्वशौर्येण युष्मान् सर्वानेव मारयति" इत्यलकारशोभातिशयान्तर्गतत्वेन भ्राजते। तथा च कश्चित् सामान्योऽपि क्वापि दवीयस्यपि[4] देशे नासविभक्तो युष्माकमवशिष्यते। तस्मात् समरमहोत्सवसविभागलम्पटतया प्रत्येक यूय सभ्रम त्यजत। गणनया वय भूयिष्ठा इत्य[5]शक्यानुष्ठानता यदि मन्यध्वे तदप्ययुक्तम्। यस्मादसख्यसविभागाशक्यता[6] कदाचिदसपत्त्या कार्पण्येन वा सभाव्यते। तदेतदुभयमपि नास्तीत्युक्तम्––तस्योदारभुजोष्मणोऽनवसिता नाचाररसपत्तय [इति]। यथा च

कतम प्रविजृम्भितविरहव्यथ शून्यता नीतो देश [7] ॥६४॥

इति। यथा च

कानि च[8] पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्यामक्षराणि[9] ॥६५॥

इति। अत्र कस्मादागता स्थ, कि चास्य नाम इत्यलकार्यमप्रस्तुतप्रशसालक्षणालकारच्छायाच्छुरितत्वेनैतदीयशोभान्तर्गतत्वेन[10] सहृदयहृदयाह्लादकारिता प्रापितम्[11]। एतच्च व्याजस्तुतिपर्यायोक्तप्रभृतीना भूयसा विभाव्यते। ननु च रूपकादीना स्वलक्षणावसर एव स्वरूप निर्णेष्यते तत् कि प्रयोजनमेतेषामिहोदाहरणस्य ? सत्यमेतत्, किन्त्वेतदेव विचित्रस्य वैचित्र्य नाम यदलौकिकच्छायातिशययोगित्वेन भूषणोपनिबन्ध कामपि वाक्यवक्रतामुन्मीलयति।

---

(1) का भव० lost in A (2) गणना व्यर्थं A (3) विहि० lost in A (4) दवी० lost in A (5) इत्य lost in A (6) ०शक्तता A (7) हर्षचरित १, प ४०, ४१ (8) न A (9) हर्षचरिते, तत्रैव (10) तदीयशोभान्तर्गतत्वेन wanting in B (11) आपन्नम् प्रापितम् in B

विचित्रमेव रूपान्तरेण लक्षयति—यदपीत्यादि। यदपि वस्तु वाच्यमनूतनोल्लेखमनभिनवत्वेनोल्लिखित तदपि यत्र यस्मिन्नल कामपि काष्ठा नीयते लोकोत्तरातिशयकोटिमधिरोप्यते ॥ कथम्[1]—उक्तिवैचित्र्यमात्रेण, भणितिवैदग्ध्येनैवेत्यर्थ । यथा

अण्ण लडहत्तणअ अण्ण च्चिअ काइ वत्तणच्छाआ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होइ[2] ॥९६॥

यथा वा

उद्देशोऽय सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी[3]
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितहरिणीविभ्रमो[4] नर्मदाया ।
कि चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तवन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभू[5] ॥९७॥

भणितिवैचित्र्यमात्रमेवात्र काव्यार्थ, न तु नूतनोल्लेखशालि वाच्यविजृम्भितम्। एतच्च भणितिवैचित्र्य सहस्रप्रकार सभवतीति स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम्।

पुनर्विचित्रमेव प्रकारान्तरेण लक्षयति—यत्रान्यथेत्यादि[6]। यत्र यस्मिन्नन्यथाभवदन्येन प्रकारेण सत् सर्वमेव पदार्थजातम् अन्यथैव प्रकारान्तरेणैव भाव्यते। कथम्—यथारुचि। स्वप्रतिभासानुरूपेणोत्पद्यते। केन—प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवे, प्रतिभासोन्मेषातिशयत्वेन सत्कवे[7]। यत्किल वर्ण्यमानस्य वस्तुन प्रस्तावसमुचित किमपि सहृदयहृदयहारि रूपान्तर निर्मिमीते कवि । यथा

---

(1) Omitted in A (2) गाथासप्तशतक 969=काव्यप्रकाश p 630 (anon)=Ruyyaka p 67 (anon) The छाया would be—

अन्यद् लटभत्वमन्यैव च कापि वर्तनच्छाया।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति ॥

(3) विटपि for कदली in B (4) रमणी for हरिणी in B (5) काव्यप्रकाश p 76 (anon) (6) यत्रेति A (7) सत्क० lost in A

ताप स्वात्मनि सश्रितद्रुमलताशोषोऽध्वगैर्वर्जन[1]
सख्य[2] दु शमया तृषा तव मरो कोऽसावनर्थो न य[3] ।
एकोऽर्थस्तु महानय जललवस्वाम्यस्मयोद्गर्जिन
सनह्यन्ति न यत्तवोपकृतये[4] धाराधरा प्राकृता[5] ।।६८।।

यथा वा

विशति यदि नो कचित्काल किलाम्बुनिधि विधे
कृतिषु सकलास्वेको लोके प्रकाशकता गत ।
कथमितरथा धाम्ना धाता तमासि निशाकर
स्फुरदिदमियत्ताराचक्र प्रकाशयति[6] स्फुटम् ।।६९।।

अत्र जगद्गर्हितस्यापि मरो कविप्रतिभोल्लिखितेन लोकोत्तरौदार्य-धुराधिरोपणेन[7] तादृक् स्वरूपान्तरमुन्मीलित[8] यत्प्रतीयमानत्वेनो[9]-दारचरितस्य कस्यापि सत्स्वप्युचितपरिस्पन्दसुन्दरेषु पदार्थसहस्रेषु तदेव व्यपदेशपात्रतामर्हतीति तात्पर्यम् । अवयवार्थस्तु—दु शमयेति 'तृड्'-विशेषणेन प्रतीयमानस्य त्रैलोक्यराज्येनाप्यपरितोष पर्यवस्यति । अध्वगैर्वर्जनमित्यौदार्येऽपि तस्य समुचितसविभागासभवादर्थिभिर्लज्ज-मानैरपि स्वयमेवानभिसरण प्रतीयते । सश्रितद्रुमलताशोष इति तदाश्रिताना तथाविधेऽपि सङ्कटे तदेकनिष्ठताप्रतिपत्ति । तस्य च पूर्वोक्तस्वपरिकरपरितोषाक्षमतया ताप स्वात्मनि न भोगलवलौल्ये-नेति प्रतिपद्यते । उत्तरार्धेन—तादृशे दुर्विलसितेऽपि परोपकार-विषयत्वेन श्लाघास्पदत्वमुन्मीलितम् । अपरत्रापि विधिविहितसमु-चितसमयसभव सलिलनिधिनिमज्जन निजोदयन्यक्कृतनिखिल-स्वपरपक्ष प्रजापतिप्रणीतसकलपदार्थप्रकाशनव्रताभ्युपगमनिर्वहणाय

---

(1) शोषोऽ० lost in A (2) सत्य A (3) ०वनर्थोदय A (4) न यत् lost in A (5) सुभाषितावली no 948 (ईश्वरसूनोर्लोटकस्य) (6) प्रकाशयतु B (7) ०तराधिरोपणेन B (8) ०न्तरमुत्पादित A (9) ०प्रतीयमानवृत्तेरुदार० A.

विवस्वान् स्वयमेव समाचरतीत्यन्यथा कदाचिदपि शशाङ्कतम[1]स्तारादीनामभिव्यक्तिर्मनागपि न सभवतीति कविना नूतनत्वेन यदुल्लिखित तदतीवप्रतीयमानमहत्त्वव्यक्तिपरत्वेन चमत्कारकारितामापद्यते[2] ।

विचित्रमेव प्रकारान्तरेणोन्मीलयति—प्रतीयमानतेत्यादि । यत्र यस्मिन् प्रतीयमानता गम्यमानता काव्यार्थस्य मुख्यतया विवक्षितस्य वस्तुन कस्यचिदनाख्येयस्य[3] निबध्यते । कया युक्त्या[4]—वाच्यवाचकवृत्तिभ्या शब्दार्थशक्तिभ्याम्[5] । व्यतिरिक्तस्य[6] तदतिरिक्तवृत्तेरन्यस्य व्यग्यभूतस्याभिव्यक्ति क्रियते । 'वृत्ति'-शब्दोऽत्र शब्दार्थयोस्तत्प्रकाशनसामर्थ्यमभिधत्ते । एष च 'प्रतीयमान'-व्यवहारो वाक्यवक्रताव्याख्यानावसरे सुतरा समुन्मीलयते । अनन्तरोक्तमुदाहरणद्वयमत्र योजनीयम्[7] । यथा वा

वक्त्रन्दोर्न[8] हरन्ति बाष्पपयसा धारा मनोज्ञा श्रिय
निश्वासा न कदर्थयन्ति मधुरा बिम्बाधरस्य द्युतिम् ।
तस्यास्त्वद्विरहे विपक्वलवलीलावण्यसवादिनी
च्छाया कापि[9] कपोलयोरनुदिन तन्व्या पर पुष्यति[10] ॥१००॥

अत्र त्वद्विरहवैधुर्यसवरणकदर्थनामनुभवन्त्यास्तस्यास्तथाविधे महति गुरुसङ्कटे वर्तमानाया —कि बहुना—बाष्प[11]निश्वासमोक्षावसरोऽपि न सभवति । केवल परिणतलवलीलावण्यसवादसुभगा कापि कपोलयो कान्तिरशक्यसवरणा प्रतिदिन[12] पर परिपोषमासादयतीति वाच्य-

---

(1) ०मत A (2) प्रतिपद्यते for आपद्यते in A. (3) ०नाख्येयवस्तुनो A (4) वृत्त्या A (5) omitted in A (6) omitted in B (7) प्रयोजनीयम् B (8) वक्त्रेन्दो lost in A (9) छाया कापि lost in A. (10) कवीन्द्रवचन० 275 (धर्मकीर्ते)=सदुक्तिकर्णामृत ii 141 (धर्मकीर्ते)=सुभाषितावली p 47 (introd) (11) ना बाष्प lost in A (12) ०दिन lost in A

व्यतिरिक्तवृत्ति दूत्युक्तितात्पर्य[1] प्रतीयते। उक्तप्रकारकान्तिमत्त्व-कथन च कान्तकौतुकोत्कलिकाकारणता प्रतिपद्यते।

विचित्रमेव रूपान्तरेण प्रतिपादयति—स्वभाव इत्यादि। यत्र यस्मिन् भावाना स्वभाव स्वपरिस्पन्द सरसाकूतो[2] रसनिर्भराभिप्राय पदार्थाना निबध्यते निवेश्यते। कीदृश —केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहित, लोकोत्तरेण हृदयहारिणा वैदग्ध्येनोत्तेजित। 'भाव'शब्देनात्र सर्वपदार्थोऽभिधीयते, न रत्यादिरेव। उदाहरणम्

क्रीडासु बालकुसुमायुधसगताया
यत्तत् स्मित न खलु तत् स्मितमात्रमेव।
आलोक्यते स्मितपटान्तरित मृगाक्ष्या-
स्तस्या परिस्फुरदिवापरमेव किंचित् ॥१०१॥

अत्र न खलु तत् स्मितमात्रमेवेति प्रथमार्धे[3]ऽभिलाषसुभग सरसाभिप्रायत्वमुक्तम्[4]। अपरार्धे तु[5]—हसितांशुकतिरोहितमन्यदेव[6] किमपि परिस्फुरदालोक्यत इति कमनीयवैचित्र्यविच्छित्ति।

इदानी विचित्रमेवोपसहरति—विचित्रो यत्रेत्यादि। एवविधो विचित्रो मार्गो[7] यत्र यस्मिन् वक्रोक्तिवैचित्र्यम् अलकारविचित्रभावो जीवितायते जीवितवदाचरति। वैचित्र्यादेव विचित्रे 'विचित्र'-शब्द [8] प्रवर्तते। तस्मात्तदेव तस्य जीवितम्। किं तद्वैचित्र्य नामेत्याह—परिस्फुरति यस्यान्त सा काप्यतिशयाभिधा। यस्यान्त स्वरूपानुप्रवेशेन सा काप्यलौकिकातिशयोक्ति परिस्फुरति भ्राजते। यथा—

---

(1) प्रत्युक्ति for दूत्युक्ति in A (2) सरसाकूत A (3) अर्धे omitted in A In B, the last two lines of the verse are missing After reading the first-half of the verse, it goes on इति प्रथमार्धे (4) ०प्रायसुक्तम् A (5) च A (6) स्मितांशुक० A (7) विचित्र पन्था A (8) विचित्रेऽपि चित्रशब्द A.

यत्सेनारजसामुदञ्चति चये द्वाभ्या दवीयोऽन्तरान्
पाणिभ्या युगपद्विलोचनपुटानष्टाक्षमो रक्षितुम् ।
एकैक दलमुन्नमय्य गमयन् वासाम्बुज कोशता
धाता सवरणाकुलश्चिरमभूत् स्वाध्यायबद्धानन [1] ।।१०२।।

एव वैचित्र्य सभावनानमानप्रवृत्ताया [2] प्रतीयमानत्वमुत्प्रेक्षाया । तच्च धारा[3]धिरोहणरमणीयतयातिशयोक्तिपरिस्पन्दस्यन्दि सदृश्यते ।

तदेव वैचित्र्य व्याख्याय तस्यैव गुणान् व्याचष्टे—

वैदग्ध्यस्यन्दि माधुर्य पदानामत्र बध्यते ।
याति यत्त्यक्तशैथिल्यं बन्धबन्धुरताङ्गताम् ।।४४।।

अत्रास्मिन् माधुर्य वैदग्ध्यस्यन्दि वैचित्र्यसमर्पक पदाना बध्यते वाक्यैकदेशाना[4] निवेश्यते । यत्त्यक्तशैथिल्यमुज्झितकोमलभाव भवद्बन्धबन्धुरताङ्गता याति सनिवेशसौन्दर्योपकरणता गच्छति । यथा

कि तारुण्यतरो इत्यत्र[5] पूर्वार्धे[6] ।।१०३।।

एव माधुर्यमभिधाय[7] प्रसादमभिधत्ते—

असमस्तपदन्यासः प्रसिद्धः कविवर्त्मनि ।
किंचिदोजः स्पृशन् प्रायः प्रसादोऽप्यत्र दृश्यते ।।४५।।

असमस्ताना समासरहिताना[8] पदाना न्यासो निबन्ध कविवर्त्मनि विपश्चिन्मार्गे य प्रसिद्ध प्रख्यात सोऽप्यस्मिन् विचित्राख्ये प्रसादाभिधानो गुण किंचित् कियन्मात्रमोज [9] स्पृशन्नुत्तानतया व्यवस्थित प्रायो दृश्यते प्राचुर्येण लक्ष्यते । बन्धसौन्दर्यनिबन्धनत्वात् । तथाविधस्यौजस समासवती वृत्ति -'ओज '-शब्देन चिरन्तनैरुच्यते[10] ।

---

(1) बालरामायण vii 66 (p 203). (2) सम्भावनानुप्रवृ० A (3) धारा lost in A (4) देशाना lost in A (5) ०रोरित्यत्र lost in A (6) See above p. 60. (7) ०मभिधा० lost in A (8) ०सरहि० lost in A (9) ०त् कियन्मा० lost in A. (10) दण्डी i 80 , वामन iii 1 5

तदयमत्र परमार्थ —पूर्वस्मिन् प्रसादलक्षणे सत्योज ससपर्शमात्रमिह विधीयते। यथा

अपाङ्गगततारका स्तिमितपक्ष्मपालीभृत
स्फुरत्सुभगकान्तय स्मितसमुद्गतिद्योतिता ।।
विलासभरमन्थरास्तरलकल्पितैकभ्रुंवो [1]
जयन्ति रमणेऽर्पिता [2] समदसुन्दरीदृष्टय ।।१०४।।

प्रसादमेव प्रकारान्तरेण प्रकटयति—

गमकानि निबध्यन्ते वाक्ये वाक्यान्तराण्यपि ।
पदानीवात्र कोऽप्येष प्रसादस्यापरः क्रमः ।।४६।।

अत्रास्मिन् विचित्रे यद्वाक्य पदसमुदायस्तस्मिन् गमकानि समर्पकाण्यन्यानि वाक्यान्तराणि निबध्यन्ते निवेश्यन्ते[3]। कथम्—पदानीव पदवत्, परस्परान्वितानीत्यर्थ [4]। एष[5] कोऽप्यपूर्व प्रसादस्यापर क्रम बन्धच्छायाप्रकार । यथा

नामाप्यन्यतरो [6] इति ।।१०५।।

प्रसादमभिधाय लावण्य लक्षयति—

अत्रालुप्तविसर्गान्तैः पदैः प्रोतैः[7] परस्परम् ।
ह्रस्वैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते ।।४७।।

अत्रास्मिन्नेवविधै पदैर्लावण्यमतिरिच्यते परिपोष प्राप्नोति । कीदृशै —परस्परमन्योन्य प्रोतै सश्लेष नीतै । अन्यच्च[8] कीदृशै —अलुप्तविसर्गान्तै, अलुप्तविसर्गा [9] श्रूयमाणविसर्जनीया अन्ता येषा तानि तथोक्तानि तै । ह्रस्वैश्च लघुभि । सयोगेभ्य [10] पूर्वै ।

---

(1) मन्थरा सरल B (2) रमणार्पिता B. (3) omitted in B (4) परस्परा द्विथावित्यर्थ A (5) अय A (6) See above p 59 (7) प्रोक्तै A. (8) अन्यथा A (9) ०विसर्जनीयै A (10) सयोग only in A

अतिरिच्यते इति सबन्ध । तदिदमत्र तात्पर्यम्—पूर्वोक्तलक्षण लावण्य विद्य[1]मानमनेनातिरिक्तता[2] नीयते । यथा

श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि स्तनतटे धौताञ्जनश्यामला
कीर्यन्ते कणश कृशाङ्गि किममी बाष्पाम्भसा बिन्दव ।
किचाकुञ्चितकण्ठरोधकुटिला कर्णामृतस्यन्दिनो
हूकारा कलपञ्चमप्रणयिनस्त्रुटचन्ति निर्यान्ति च[3] ॥१०६॥

यथा वा

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्त हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षम[4] लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुल कुम्भाभयाभ्यर्थना[5]-
दीन त्वामनुनाथते कुचयुग[6] पत्राशुकैर्मा पिधा[7] ॥१०७॥

यथा वा

हसाना निनदषु[8] इति ॥१०८॥

एव लावण्यमभिधायाभिजात्यमभिधीयते—

यन्नातिकोमलच्छायं नातिकाठिन्यमुद्वहत् ।
आभिजात्यं मनोहारि तदत्र प्रौढिनिर्मितम् ॥४८॥

अत्रास्मिन् तदाभिजात्य यन्नातिकोमलच्छाय नात्यन्त[9]मसृणकान्ति नातिकाठिन्यमुद्वहन्नातिकठोरता धारयत् तत् प्रौढिमिर्मित सकल[10]-कविकौशलसपादित सन्मनोहारि हृदयरञ्जक भवतीत्यर्थ[11] । यथा

अधिकरतलतल्प कल्पितस्वापलीला-
परिमलन[12]निमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली

(1) विद्योत A (2) ०मनेन व्यतिरिक्तता A (3) कवीन्द्रवचन० no 450 (anon) See above p 32 (4) कर lost in A. (5) ०भयाभ्यर्थना B (6) ०नाथति स्तन० B (7) सदुक्तिकर्णामृत ii. 376 (वल्लनस्य) = काव्यप्रकाश p. 269 (anon) (8) See above p. 44 A omits निनदेषु (9) नात्यन्त lost in A (10) सत् for सकल A (11) भवती lost in A (12) परिमिलन A

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिकेलीयौवराज्याभिषेकम्[1] ॥१०९।

एव सुकुमारविहितानामेव गुणाना विचित्रे कश्चिदतिशय सपाद्यत इति बोद्धव्यम् ।

आभिजात्यप्रभृतय पूर्वमार्गोदिता गुणा ।
अत्रातिशयमायान्ति जनिताहार्य[2]सपद ॥११०॥

इत्यन्तरश्लोक[3] ।

एव विचित्रमभिधाय मध्यममुपक्रमते[4]—

वैचित्र्यं सौकुमार्यं च यत्र संकीर्णतां गते ।
भ्राजेते सहजाहार्यशोभातिशयशालिनी ॥४९॥
माधुर्यादिगुणग्रामो वृत्तिमाश्रित्य मध्यमाम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति बन्धच्छायातिरिक्तताम् ॥५०॥
मार्गोऽसौ मध्यमो नाम नानारुचिमनोहरः ।
स्पर्धया यत्र वर्तन्ते मार्गद्वितयसंपदः ॥५१॥
अत्रारोचकिनः केचिच्छायावैचित्र्यरञ्जके ।
विदग्धनेपथ्यविधौ भुजङ्गा इव सादराः[5] ॥५२॥

मार्गोऽसौ मध्यमो नाम मध्यमाभिधानोऽसौ पन्था । कीदृश —नानाविधा रुचय प्रतिभासा येषा ते तथोक्तास्तेषा[6] सुकुमारविचित्रमध्यमव्यसनिना[7] सर्वेषामेव मनोहरो हृदयहारी । यस्मिन्

---

(1) ०भिषेकम् lost in A Quoted in काव्यप्रकाश p 342 (2) ०ताश्चर्य A. (3) Omitted in B (4) ०मभिधीयते A (5) This कारिका is omitted here in B, but given later (6) तेषा omitted in A. (7) ०स्थानिकाना for ०व्यसनिना in A

स्पर्धया मार्गद्वितयसपद सुकुमारविचित्रशोभा साम्येन वर्तन्ते व्यवतिष्ठन्ते, न न्यूनातिरिक्तत्वेन। यत्र वैचित्र्य विचित्रत्व सौकुमार्य सुकुमारत्व सकीर्णता गते तस्मिन् मिश्रता प्राप्ते सती भ्राजेते शोभेते। कीदृशे[1]—सहजाहार्यशोभातिशयशालिनी, शक्तिव्युत्पत्तिसभवो य [2] शोभातिशय कान्त्युत्कर्षस्तेन शालेते श्लाघेते ये ते तथोक्ते।

माधुर्येत्यादि। यत्र च माधुर्यादिगुणग्रामो माधुर्यप्रभृतिगुण-समूहो मध्यमामुभयच्छायाच्छुरिता वृत्ति स्वस्पन्दगतिमाश्रित्य काम-प्यपूर्वा बन्धच्छायातिरिक्तता सनिवेशकान्त्यधिकता पुष्णाति पुष्यती-त्यर्थ।

तत्र गुणानामुदाहरणानि। तत्र माधुर्यस्य यथा—

वेलानिलैर्मृदुभिराकुलितालकान्ता
गायन्ति यस्य चरितान्यपरान्तकान्ता।
लीलानता समवलम्ब्य लतास्तरूणा
हिन्तालमालिषु तटेषु महार्णवस्य[3] ॥१११॥

प्रसादस्य यथा

तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन[4] इत्यादि ॥११२॥

लावण्यस्य यथा

सक्रान्ताङ्गुलिपर्वसूचितकरस्वापा कपोलस्थली
नेत्रे निर्भरमुक्तबाष्पकलुषे निश्वासतान्तोऽधर।
बद्धोद्भेदविसष्ठुलालकलता निर्वेदशून्य मन
कष्ट दुर्नयवेदिभि कुसचिवैर्वत्सा दृढ खेद्यते[5] ॥११३॥

आभिजात्यस्य यथा

आलम्ब्य लम्बा सरसाग्रवल्ली
पिबन्ति यस्य स्तनभारनम्रा।

---

(1) Omitted in A (2) सम्भवोदय- B (3) पादताडितकभाण, श्लो० 55.
(4) See above p 13 (5) तापसवत्सराज (Berlin MS iii 76 b)

स्रोतश्च्युत शीकरकूणिताक्ष्यो
मन्दाकिनीनिर्झरमश्वमुख्य ।।११४।।

एव मध्यम व्याख्याय तमेवोपसहरति—अत्रेति[1]। अत्रैतस्मिन् केचित् कतिपये सादरास्तदाश्रयेण काव्यानि कुर्वन्ति। यस्मात्[2] अरोचकिन कमनीयवस्तुव्यसनिन[3]। कीदृशे चास्मिन्—छाया-वैचित्र्यरञ्जके कान्तिविचित्रभावाह्लादके। कथम्—विदग्धनेपथ्य-विधौ भुजङ्गा इव, अग्राम्याकल्पकल्पने नागरा यथा। सोऽपि छाया-वैचित्र्यरञ्जक एव।

अत्र गुणोदाहरणानि[4] परिमितत्वात्प्रदर्शितानि, प्रतिपद पुन-श्छायावैचित्र्य सहृदयै स्वयमेवानुसर्तव्यम्[5]। अनुसरणदिक्प्रदर्शन पुन क्रियते। यथा—मातृगुप्त[6]मायुराज[7]मञ्जीरप्रभृतीना सौकु-मार्यवैचित्र्य[8]सवलितपरिस्पन्दस्यन्दीनि काव्यानि सभवन्ति। तत्र मध्यममार्गसवलित[9] स्वरूप विचारणीयम्। एव सहजसौकुमार्य-सुभगानि[10] कालिदाससर्वसेनादीना काव्यानि दृश्यन्ते। तत्र सुकुमारमार्गस्वरूप चर्चनीयम्। तथैव च विचित्रवक्रत्वविजृम्भित हर्ष-चरिते[11] प्राचुर्येण भट्टबाणस्य विभाव्यते[12], भवभूतिराजशेखर-विरचितेषु बन्धसौन्दर्यसुभगेषु मुक्तकेषु परिदृश्यते। तस्मात् सहृदयै सर्वत्र सर्वमनुसर्तव्यम्[13]। एव मार्गत्रितयलक्षण दिङ्-मात्रमेव प्रदर्शितम्। न पुन साकल्येन सत्कविकौशलप्रकाराणा केनचिदपि स्वरूपमभिधातु पार्यते। मार्गेषु गुणाना समुदाय-धर्मता। यथा न केवल शब्दादिधर्मत्व तथा तल्लक्षणव्याख्याना-वसर एव प्रतिपादितम्।

---

(1) B here inserts कारिका 52 (2) कस्मात् A (3) omitted in A (4) ०हरणा lost in A (5) स्वयमनुवक्तव्यम् A (6) मन्त्रिगुप्त B (7) ०युराज lost in A (8) वैदग्ध्य for वैचित्र्य in B (9) मार्गसम्भक्ति संवलित B (10) ०र्यसुभगा० lost in A (11) हर्षचर्ये A (12) स्य and वि lost in A (13) सम० for सर्वम० in A

एव प्रत्येक प्रतिनियतगुणग्रामरमणीय, मार्गत्रितय व्याख्याय साधारणगुणस्वरूपव्याख्यानार्थमाह––

आञ्जसेन स्वभावस्य महत्त्व येन पोष्यते ।
प्रकारेण तदौचित्यमुचिताख्यानजीवितम् ॥५३॥

तदौचित्य नाम गुण । कीदृक्––आञ्जसेन सुस्पष्टेन[1] स्वभावस्य पदार्थस्य महत्त्वमुत्कर्षो येन पोष्यते परिपोष प्राप्यते[2] । प्रकारेणेति प्रस्तुतत्वादभिधावैचित्र्यमत्र 'प्रकार'-शब्देनोच्यते । कीदृशम्–– उचिताख्यानमुदाराभिधान जीवित परमार्थो यस्य तत्तथोक्तम् । एतदानुगुण्येनैव विभूषणविन्यासो विच्छित्तिमावहति । यथा

करतलकलिताक्षमालयो
समुदितसाध्वससन्नहस्तयो ।
कृतरुचिरजटानिवेशयो-
रपर इवेश्वरयो समागम[3] ॥११५॥

यथा वा

उपगिरि पुरुहूतस्यष सेनानिवेश-
स्तटमपरमितो[4]ऽद्रेस्त्वद्बलान्यावसन्तु ।
ध्रुवमिह करिणस्ते दुर्धरा सनिकर्षे
सुरगजमदलेखासौरभ न क्षमन्ते ॥११६॥

यथा च

हे नागराज बहुधास्य नितम्बभाग
भोगेन गाढमभिवेष्ट्य मन्दराद्रे ।

---

(1) सुपुष्टेन A (2) परिपोष भाप्यते omitted in A (3) तापसवत्सराज Berlin MS iv 84b The word समागम repeated in B. (4) परिमितो A

सोढाविषह्यवृषवाहनयोगलीला
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभार[1] ॥११७॥

अत्र पूर्वत्रोदाहरणयो[2]र्भूषणगुणेनैव तद्गुणपरितोष, इतरत्र च स्वभावौदार्याभिधानेन[3]।

औचित्यस्यैव छायान्तरेण स्वरूपमुन्मीलयति—

यत्र वक्तुः प्रमातुर्वा वाच्यं शोभातिशायिना ।
आच्छाद्यते स्वभावेन तदप्यौचित्यमुच्यते ॥५४॥

यत्र यस्मिन् वक्तुरभिधातु प्रमातुर्वा श्रोतुर्वा स्वभावेन स्वपरिस्पन्देन वाच्यमभिधेय वस्तु शोभातिशायिना रामणीयकमनोहरेण आच्छाद्यते सव्रियते[4] तदप्यौचित्यमेवोच्यते । यथा

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धि ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूति स्तम्बेन नीवार इवावशिष्ट[5] ॥११८॥

अत्र श्लाघ्यतया तथाविध[6]महाराजपरिस्पन्दे वर्ण्यमाने मुनिना स्वानुभवसिद्धव्यवहारानुसारेणालकरणयोजनमौचित्यपरिपोषमावहति अत्र[7] वक्तु स्वभावेन च वाच्यपरिस्पन्द सवृतप्रायो लक्ष्यते । प्रमातुर्यथा ।

निपीयमानस्तबका शिलीमुखै[8]-
रशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।
विडम्बयन्ती ददृशे वधूजनै-
रमन्ददष्टौष्ठकरावधूननम्[9] ॥११९॥

---

(1) Quoted anonymously in काव्यमीमासा p 88=सरस्वतीकण्ठाभरण p 65=Hemacandra, वृत्ति, p 15 (2) पूर्वोदाहरणे B (3) औदार्याभिधानेन lost in A (4) सध्रियते B (5) रघु० v 15 (6) Omitted in A. (7) Omitted in B (8) ०का शिली० lost in A (9) ०रानन्ददष्टौ० A किरात० viii 6

अत्र वधूजनैर्निजानुभववासनानुसारेण[1] तथाविधशोभाभिरामतानुभूतिरौचित्यपरितोष[2]मावहति । यथा वा

वापीतडे कुडुगा पिअसहि ह्लाउ गएहि दीसति ।
ण वरति करेण भणति ण त्ति वलिउ पुण ण देति[3] ॥१२०॥

अत्र कस्याश्चित्प्रमातृभूताया सातिशयमौग्ध्यपरिस्पन्दसुन्दरेण स्वभावेन वाच्य[4]माच्छादितमौचित्यपरिपोषमावहति[5] ।

एवमौचित्यमभिधाय सौभाग्यमभिधत्ते[6]—

इत्युपादेयवर्गेऽस्मिन् यदर्थं प्रतिभा कवेः ।
सम्यक् संरभते तस्य गुणः सौभाग्यमुच्यते ॥५५॥

इत्येवविधेऽस्मिन्नुपादेयवर्गे शब्दाद्युपेयसमूहे[7] यदर्थं यन्निमित्त कवे सबन्धिनी प्रतिभा शक्ति सम्यक् सावधानतया सरभते व्यवस्यति तस्य वस्तुन प्रस्तुतत्वात् काव्याभिधानस्य यो गुण स सौभाग्यमित्युच्यते भण्यते ॥

तच्च न[8] प्रतिभासरम्भमात्रसाध्यम्, किन्तु तद्विहितसमस्तसामग्रीसपाद्यमित्याह[9] —

सर्वसंपत्परिस्पन्दसंपाद्यं सरसात्मनाम् ।
अलौकिकचमत्कारकारि काव्यैकजीवितम् ॥५६॥

सर्वसपत्परिस्पन्दसपाद्य सर्वस्योपादेयराशेर्या सपत्तिरनवद्यताकाष्ठा तस्या परिस्पन्द स्फुरितत्व तेन सपाद्य निष्पादनीयम् ।

---

(1) ०सारेण lost in A (2) परिपोष omitted in B (3) This verse is obscure in sense B reads तावी० for वापी० , while in A the last line reads ण धरति करेण भ लीलाप्पुण ण देत्ति (4) बाल्य A (5) B omits परिपोष । (6) ०मभिधीयते A (7) उपादेय for उपेय in A (8) Omitted in A (9) A reads ०ज॰य for ०सम्पाद्य , B omits समस्त before सामग्री

अन्यच्च कीदृशम्—सरसात्मनामार्द्रचेतसामलोकिकचमत्कारकारि लोकोत्तराह्लादविधायि। कि बहुना, तच्च काव्यैकजीवित काव्यस्य पर परमार्थ इत्यर्थ [1]। यथा

दोर्मूलावधि[2]सूत्रितस्तनमुर स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ।
किंचित्ताण्डवपण्डिते स्मितसुधासिक्तोक्तिषु भ्रूलते।
चेत कन्दलित स्मरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्वृत[3]
तन्वङ्ग्यास्तरुणिम्नि सर्पति शनैरन्येव काचिल्लिपि[4] ॥१२१॥

तन्व्या [5] प्रथमतरतारुण्येऽवतीर्णे,आकारस्य[6]चेतसश्चेष्टायाश्च वैचित्र्यमत्र[7] वर्णितम्। तत्र[8] सूत्रितस्तनमुरो लावण्यमङ्गैर्वृतमित्याकारस्य, स्मरव्यतिकरै कन्दलितमिति चेतस, स्निह्यत्कटाक्षे दृशाविति किंचित्ताण्डवपण्डिते स्मितसुधासिक्तोक्तिषु भ्रूलते इति चेष्टायाश्च। सूत्रित[9]-सिक्त-ताण्डव-पण्डित-कन्दलितानामुपचारवक्रत्व लक्ष्यते, स्निह्यदित्येतस्य कालविशेषावेदक [10] प्रत्ययवक्रभाव, अन्यैव काचिदवर्णनीयेति सवृतिवक्रताविच्छित्ति, अङ्गैर्वृतमिति[11] कारकवक्रत्वम्। विचित्रमार्गविषयो लावण्यगुणातिरेक। तदेवमेतस्मिन्[12] प्रतिभासरम्भजनितसकलसामग्रीसमुन्मीलित सरसहृदयाह्लादकारि किमपि सौभाग्य समुद्भासते।

अनन्तरोक्तस्य गुणद्वयस्य विषय प्रदर्शयति—

एतत्त्रिष्वपि मार्गेषु गुणद्वितयमुज्ज्वलम्।
पदवाक्याप्रबन्धानां व्यापकत्वेन वर्तते ॥५७॥

---

(1) Omitted in A (2) ०मूलादधि A, (3) धृत for वृत in A (4) Quoted by Hemacandra p 302 B reads काचिद्युति (5) तस्या A (6) ०तारुण्यावतीर्णमाकारस्य A (7) एव for अत्र in A (8) Omitted in B (9) अधिसूत्रित A (10) कालविच्छेदावशेषक A (11) धृत for वृत in A (12) तदेतस्मिन् A

एतद् गुणद्वितीयमौचित्यसौभाग्याभिधानम् उज्ज्वलमतीवभ्राजिष्णु[1]पदवाक्यप्रबन्धाना त्रयाणामपि[2] व्यापकत्वेन वर्तते सकलावयवव्याप्त्यावतिष्ठते। क्वेत्याह—त्रिष्वपि मार्गेषु सुकुमारविचित्रमध्यमाख्येषु। तत्र पदस्य तावदौचित्य बहुविधभेदभिन्नो वक्रभाव। स्वभावस्याञ्जसेन प्रकारेण परिपोषणमेव वक्रताया पर रहस्यम्[3]। उचिताभिधान[4]जीवितत्वाद् वाक्यस्याप्येकदेशे[5]ऽप्यौचित्यविरहात्तद्विदाह्लादकारित्वहानि। यथा रघुवशे

पुर निषादाधिपतेस्तदेत-
द्यस्मिन्मया मौलिमणि विहाय
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्र
कैकयि कामा फलितास्तवेति[6] ।।१२२।।

अत्र रघुपतेरनर्घमहापुरुषसपदुपेतवेन वर्ण्यमानस्य 'कैकेयि कामा फलितास्तव' इत्येववविधतुच्छतरपदार्थसस्मरण तदभिधान चात्यन्त[7]मनौचित्यमावहति। प्रबन्धस्यापि क्वचित्प्रकरणैकदेशेऽप्यौचित्यविरहादेकदेशदाहदूषितदग्धपटप्रायता प्रसज्यते। यथा—रघुवशे एव[8] दिलीप-सिह-सवादावसरे

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्[9]-
गुरो कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि।
शक्योऽस्य मन्युर्भवतापि जेतु
गा कोटिश स्पर्शयता घटोध्नी [10] ।।१२३।।

इति सिहस्याभिधातुमुचितमेव, राजोपहासपरत्वेनाभिधीयमानत्वात्।

---

(1) उज्ज्वलमतीवभ्राजिष्णु omitted in A (2) त्रया० lost in A (3) रहस्याभिधानम A (4) उचितवक्र A (5) अप्येक lost in A (6) रघु xiii 59 (7) यत्तत् for च in A, (8) Omitted in A (9) दण्डा B (10) रघु ii 49

राज्ञ पुनरस्य[1] निजयश परिरक्षणपरत्वेन तणवल्लघुवृत्तय प्राणा प्रतिभासन्ते । तस्यैवत्पूर्वपक्षोत्तरत्वेन

कथ च शक्यानुनयो महर्षि[2]-
र्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् ।
इमा तनुजा सुरभेरवेहि
रुद्रौजमा तु प्रहृत त्वयास्याम्[3] ।।१२४।।

इत्यन्यासा गवा तत्प्रतिवस्तुप्रदानयोग्यता यदि कदाचित्सभवति ततस्तस्य मुनेर्मम चोभयोरप्येतज्जीवितपरिरक्षणनैरपेक्ष्य[4]मुपपन्नमिति तात्पर्यपर्यवसानादत्यन्तमनौचित्ययुक्तेयमुक्ति । यथा च कुमारसभवे त्रैलोक्याक्रान्तिप्रवणपराक्रमस्य तारकाख्यस्य रिपोर्जिगीषावसरे सुरपतिर्मन्मथेनाभिधीयते

कामेकपत्नी व्रतदु खशीला
लोल मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि[5] मुक्तलज्जा
कण्ठे स्वयग्राहनिषक्तबाहुम्[6] ।।१२५।।

इत्यविनयानुष्ठाननिष्ट त्रिविष्टपाधिपत्यप्रतिष्ठितस्यापि तथाविधाभिप्रायानुवर्तनपरत्वेनाभिधीयमानममौचित्यमावहति । एतच्चैतस्यैव कवे सहजसौकुमार्यमुद्रित[7]सूक्तिपरिस्पन्दसौन्दर्यस्य पर्यालोच्यते, न पुनरन्येषामाहार्यमात्रकाव्यकरणकौशलश्लाघिनाम् । सौभाग्यमपि पदवाक्यप्रकरणप्रबन्धाना प्रत्येकमनेकाकारकमनीय[8]कारणकलापकलितरामणीयकाना किमपि सहृदयहृदयसवेद्य काव्यैकजीवितम-

---

(1) पुनर्यस्य B (2) शक्योऽनुनयो महर्षे B (3) रघु II 54 (4) परिरक्षणैरत्नर्यापेक्ष्य A (5) विलम्बिनी० A (6) कुमार III 7 (7) ०मुदित A (8) रमणीय for कमनीय in A.

लौकिकचमत्कारकारि सवलितयानेकरसास्वादसुन्दर[1] सकलावयव-व्यापकत्वेन काव्यस्य गुणान्तर परिस्फुरतीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इदानीमेतदुपसहृत्यान्यदवतारयति—

मार्गाणां त्रितयं तदेतदसकृत्प्राप्तव्यपर्युत्सुकैः
क्षुण्णं कैरपि यत्र कामपि भुवं प्राप्य प्रसिद्धिं गताः ।
सर्वे स्वैरविहारहारि कवयो यास्यन्ति[2] येनाधुना
तस्मिन् कोऽपि स साधु सुन्दरपदन्यासक्रमः कथ्यते ।।५८।।

मार्गाणा सुकुमारादीनामेतत्त्रितय कैरपि महाकविभिरेव, न सामान्यै[3], प्राप्तव्यपर्युत्सुकै प्राप्योत्कण्ठितैरसकृत् बहुवारमभ्यासेन क्षुण्ण परिगमितम् । यत्र यस्मिन् मार्गत्रये कामपि भुव प्राप्य प्रसिद्धि गता[4] लोकोत्तरा भूमिमासाद्य प्रतीति प्राप्ता । इदानी सर्वे कवयस्तस्मिन्मार्गत्रितये येन यास्यन्ति गमिष्यन्ति स्वैरविहारहारि स्वेच्छाविहरण रमणीय स[5] कोऽपि अलौकिक साधु शोभन कृत्वा सुन्दरपदन्यास-क्रम कथ्यते सुभगसुप्तिङन्तसमर्पणपरिपाटीविन्यासो वर्ण्यते । मार्ग-स्वैरविहार-पद-प्रभृतय शब्दा श्लेषच्छायाविशिष्टत्वेन व्याख्येया ।

इति श्रीराजानक[6]कुन्तकविरचिते[7]वक्रोक्तिजीविते काव्यालकारे
प्रथम उन्मेष ।

---

(1) A reads पानकरसा० for सवलितयानेकरसा० (2) लास्यन्ति A (3) ०रेव न सा० lost in A (4) This word is lost in A (5) Lost in A (6) Omitted in B (7) ०कुन्तलक० in A

द्वितीयोन्मेषः

सर्वत्रैव सामान्यलक्षणे विहिते विशेषलक्षण विधातव्यमिति काव्यस्य "शब्दार्थौ सहितौ" इत्यादि (१।७) सामान्यलक्षण विधाय तदवयवभूतयो शब्दार्थयो साहित्यस्य प्रथमोन्मेष एव विशेषलक्षण विहितम्। इदानी प्रथमोद्दिष्टस्य वर्णविन्यासवक्रत्वस्य विशेषलक्षणमुपक्रमते—

एको द्वौ बहवो वर्णा बध्यमानाः पुनः पुनः।
स्वल्पान्तरास्त्रिधा सोक्ता वर्णविन्यासवक्रता ॥१

वर्णशब्दोऽत्र व्यञ्जनपर्याय, तथा प्रसिद्धत्वात्। तेन सा वर्णविन्यासवक्रता व्यञ्जनविन्यासविच्छित्ति त्रिधा त्रिभि प्रकारैरुक्ता वर्णिता। के पुनस्ते त्रय प्रकारा इत्युच्यते[1]—एक केवल एव कदाचिद् द्वौ बहवो वा वर्णा पुन पुनर्बध्यमाना योज्यमाना। कीदृशा —स्वल्पान्तरा। स्वल्प स्तोकमन्तर व्यवधान येषा ते तथोक्ता। त एव त्रय प्रकारा इत्युच्यन्ते। अत्र वीप्सया[2] पुन पुनरित्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन नियम, नान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन। तस्मात्पुन पुनर्बध्यमाना एव, न तु पुन पुनरेव बध्यमाना इति। तत्रैकव्यञ्जननिबद्धोदाहरण यथा

धम्मिल्लो विनिवेशिताल्पकुसुम सौन्दर्यधुर्य स्मित
विन्यासो वचसा विदग्धमधुर कण्ठे कल पञ्चम।
लीलामन्थरतारके च नयने यात विलासालस
कोऽप्येव हरिणीदृश स्मरशरापातावदात क्रम ॥१॥

---

(1) उच्यन्ते for इत्युच्यते in A, which omits the next two or three lines (from एक so इत्युच्यते) (2) वीप्साया A

एकस्य द्वयोर्बहूना चोदाहरण यथा

भग्नैलावल्लरीकास्तरलितकदलीस्तम्बताम्बूलजम्बू-
जम्बीरास्तालतालीसरलतरलतालासिका[1] यस्य जह्नु ।
वेल्लत्कल्लोलहेला बिसकलनजडा कूलकच्छेषु सिन्धो
सेनासीमन्तिनीनामनवरतरताभ्यासतान्ति[2] समीरा. ॥२॥

एतामेव वक्रता विच्छित्त्यन्तरेण विविनक्ति—

वर्गान्तयोगिनः स्पर्शा द्विरुक्तास्त-ल-नादयः ।
शिष्टाश्च रादिसंयुक्ताः[3] प्रस्तुतौचित्यशोभिनः ॥ २

इयमपरा वर्णविन्यासवक्रता त्रिधा त्रिभि प्रकारैरुक्तेति 'च'-शब्दे-नाभिसबन्ध. । के पुनरस्यास्त्रय प्रकारा इत्याह—वर्गान्तयोगिन स्पर्शा । स्पर्शा[4] कादयो मकारपर्यन्ता वर्गास्तदन्तै[5] ङकारादिभि-र्योग सयोगो येषा ते तथोक्ता , पुन पुनर्बध्यमाना —प्रथम प्रकार । त-ल-नादय तकार-लकार-नकार-प्रभृतयो द्विरुक्ता द्विरुच्चारिता द्विगुणा सन्त , पुन पुनर्बध्यमाना —द्वितीय । तद्व्यतिरिक्ता शिष्टाश्च व्यञ्जनसज्ञा ये वर्णास्ते रेफप्रभृतिभि[6] सयुक्ता पुन पुनर्बध्यमाना —तृतीय । स्वल्पन्तरा परिमितव्यवहिता इति सर्वेषामभिसबन्ध[7] । ते च कीदृशा —प्रस्तुतौचित्यशोभिन । प्रस्तुत वर्ण्यमान वस्तु तस्य यदौचित्यमुचितभावस्तेन शोभन्ते ये ते तथोक्ता । न पुनर्वर्णसावर्ण्यव्यसनितामात्रेणोपनिबद्धा प्रस्तुतौ-चित्यम्लानकारिण[8] । प्रस्तुतौचित्यशोभित्वात् कुत्रचित्परुषरस-प्रस्तावे[9] तादृशानेवाभ्यनुजानाति । अथ प्रथमप्रकारोदाहरण यथा

---

(1) ०तरलतरलता० A , ०लासका B (2) तन्द्री for तान्ति in A (3) रेफादिभिश्च सयुक्ता A (4) Omitted in B (5) वर्गान्तै only in A (6) प्रभृतिभि lost in A (7) ०भिसम्बध्यते B. (8) ०रिण lost in A (9) रस omitted in A

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गुञ्जन्ति मञ्जु मधुपा कमलाकरेषु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदा[1]भमुदयाचलचुम्बिबिम्बम्[2] ॥३॥

यथा च

कदलीस्तम्बताम्बूलजम्बूजम्बीरा [3] इति ॥४॥

यथा वा

सरस्वतीहृदयारविन्दमकरन्दबिन्दुसन्दोहसुन्दराणाम्[4] इति ॥५॥

द्वितीयप्रकारोदाहरण

प्रथममरुणच्छाय [5] ॥६॥

इत्यस्य द्वितीयचतुर्थौ पादौ । तृतीयप्रकारोदाहरणमस्यैव तृतीय पाद । यथा वा

सौन्दर्यधुर्य स्मितम्[6] ॥७॥

यथा च 'कह्लार'-शब्दसाहचर्येण 'ह्लाद'-शब्दप्रयोग । परुषरस[7]-प्रस्तावे तथाविधसयोगोदाहरण यथा

उत्ताम्यत्तालवश्च[8] प्रतपति तरणावांशवी तापतन्द्री-
मद्रिद्रोणीकुटीरे कुहरिणि हरिणारातयो यापयन्ति[9] ॥८॥

एतामेव वैचित्र्यान्तरेण[10] व्याचष्टे—

क्वचिद्व्यवधानेऽपि मनोहारिनिबन्धना ।
सा स्वराणामसारूप्यात् परां पुष्णाति वक्रताम् ॥३॥

---

(1) ०च्छटा० A (2) शार्ङ्गधरपद्धति no 3736 (anon)=काव्य-प्रकाश p 192 (anon) (3) See above p 80. (4) See above p 26, 1 19 (5) See above p 30 (6) See above p 79 (7) रस omitted in A (8) ०तालपत्र A (9) हरिणा रात्रयो पाययन्ति in A कवीन्द्रवचन० no 93 (anon), where the readings are corrupt. (10) एतस्यैव वैचित्र्यान्तर A

क्वचिदनियतप्रायवाक्यैकदेशे कस्मिश्चिदव्यवधानेऽपि व्यवधानाभावे[1]ऽप्येकस्य द्वयो समुदितयोश्च बहूना वा पुन पुनर्बध्यमानानामेषा मनोहारिनिबन्धना हृदयावर्जकविन्यासा भवति। काचिदेव सपद्यत इत्यर्थ । यमकव्यवहारोऽत्र न प्रवर्तते[2], तस्य नियतस्थानतया व्यवस्थानात् । स्वरैरव्यवधानमत्र न विवक्षितम्, तस्यानुपपत्ते । तत्रैकस्याव्यवधानोदाहरण यथा

वाम कज्जलवद्विलोचनमुरो रोहद्विसारिस्तनम्[3] ॥९।

द्वयोर्यथा

ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुतलस्रस्तरे[4] सानुगाभि
पाय पाय कलाचीकृतकदलदल नारिकेलीफलाम्भ ।
सेव्यन्ता व्योमयात्राश्रमजलजयिन सैन्यसीमन्तिनीभि-
र्दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ता [5] ॥१०॥

यथा वा

अयि पिबत चकोरा कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठान्
क्रमुकबलनचञ्चच्चञ्चवश्चद्रिकाम्भ ।
विरहविधुरिताना जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्र [6] ॥११॥

बहूना यथा

सरलतरलतालासिका[7] इति ॥१२॥

'अपि'-शब्दात् क्वचिद् व्यवधानेऽपि । द्वयोर्यथा

स्वस्था' सन्तु वसन्त ते रतिपतेरग्रेसरा वासरा ॥१३॥

---

(1) कस्मिश्चिदव्यवधानाभावे B (2) वर्तते B (3) See above p 31 (4) ०तरुलताप्रस्तरे A (5) बालरामायण i. 63 (p 28)=quoted in सुवृत्ततिलक ii 41 (6) बालरामायण v 73 (p 143)=विद्धशालभञ्जिका iii 15=कवीन्द्रवचन० no 493 (7) See above p 80 The same readings here as there.

बहूना व्यवधानेऽपि यथा

चकितचातकमेचकितवियति वर्षात्यये ।।१४।।

सा स्वराणामसारूप्यात् सेयमनन्तरोक्ता स्वरानामकारादीनामसारूप्यादसादृश्यात् क्वचित्कस्मिश्चिदावर्तमानसमुदायैकदेशे परामन्या वक्रता कामपि पुष्णाति पुष्यतीत्यर्थः[1] । यथा

राजीवजीवितेश्वरे ।।१५।।

यथा वा

धूसरसरिति[2] इति।।१६।।

यथा च[3]

स्वस्था सन्तु वसन्त इति[4] ।।१७।।

यथा वा

तालताली इति[5] ।।१८।।

सोऽयमुभयप्रकारोऽपि वर्णविन्यासवक्रताविशिष्टवाक्यविन्यासो[6] यमकाभास सनिवेशविशेषो[7] मुक्ताकलापमध्यप्रोतमणिमयपदकबन्धबन्धुर सुतरा सहृदयहृदयहारिता प्रतिपद्यते । तदिदमुक्तम्—

अलकारस्य कवयो यत्रालकरणान्तरम् ।

असन्तुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवत्[8] ।।१९।। इति ।

एतामेव विविधप्रकारा[9] वक्रता विशिनष्टि, यदेवविधवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टा[10] विधातव्येति—

नातिनिर्बन्धविहिता नाप्यपेशलभूषिता ।
पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला ।।४।।

---

(1) पुष्णाति only in B (2) Sarvānanda on *Amara-kosa* (1 5. 13) quotes from *Jānakīharana* a similar line महिषधूसरित सरितस्तट (2-3) इति यथा च lost in A. (4) See above p 82 (5) See above p 80. (6) ०विन्यस्तो A (7) A marks a lacuna here. (8) This is कारिका 1 35 (9) एतामेवविधप्रकारा A. (10) ०वर्ज्यमानविशेष। A

नातिनिर्बन्धविहिता[1]—'निर्बन्ध'-शब्दोऽत्र व्यसनितायां वर्तते। तेनातिनिर्बन्धेन पुनः पुनरावर्तनव्यसनितया न विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः। व्यसनितया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतौचित्यपरिहाणे[2]-र्वाच्यवाचकयोः परस्परस्पर्धित्वलक्षणसाहित्यविरहः पर्यवस्यति। यथा

भण तरुणि[3] इति ॥२०॥

नाप्यपेशलभूषिता न चाप्यपेशलैरसुकुमारैरक्षरैरलङ्कृता। यथा

शीर्णघ्राणाङ्घ्रि[4] इति ॥२१॥

तदेव कीदृशी तर्हि कर्तव्येत्याह—पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला पूर्वमावृत्तानां पुनः पुनर्विरचितानां परित्यागेन प्रहाणेन नूतनानामभिनवानां वर्णानामावर्तनेन पुनः पुनः परिग्रहेण च तदेवमुभाभ्यां प्रकाराभ्यामुज्ज्वला भ्राजिष्णुः। यथा

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम्[5] ॥२२॥'

यथा वा

हंसानां निनदेषु[6] इति ॥२३॥

(1) Omitted in A (2) परिहानि in A. (3) See above p 7 (4) मयूरशतक śl 6=काव्यप्रकाश p 418=Hemacandra p 170 B reads प्राण for घ्राण, A has only शीर्णघ्राण इति The entire verse runs thus

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम्॥

(5) Quoted anonymously in अभिनवभारती ch xvi=दशरूपकावलोक p. 41=सरस्वतीकण्ठा० p. 300=Hemacandra p 297 (6) See above p. 44.

यथा च

एतन्मन्दविपक्व[1] इत्यादौ ॥२४॥

यथा वा

णमह् दसाणणसरहसकरतुलिअबलन्तसेलभअविहल[2] ।
वेबतथोरथणहरहरकअकठग्गह गोरि ॥२५॥

एवमेता वर्णविन्यासवक्रता व्याख्याय तामेवोपसहरति—

वर्णच्छायानुसारेण गुणमार्गानुवर्तिनी ।
वृत्तिवैचित्र्ययुक्तेति सैव प्रोक्ता चिरन्तनैः ॥५॥

वर्णानामक्षराणा या छाया कान्ति श्रव्यतादिगुणसपत्तया हेतुभूतया यदनुसरणमनुसार प्राप्यस्वरूपानुप्रवेशस्तेन । गुणान् माधुर्यादीन् मार्गाश्च सुकुमारप्रभृतीननुवर्तते या सा तथोक्ता । तत्र गुणानामान्तरतम्यात् प्रथममुपन्यसनम्, गुणद्वारेणैव मार्गानुसरणोपपत्ते । तदयमत्रार्थ —यद्येषा वर्णविन्यासवक्रता व्यञ्जनच्छायानुसारेणैव, तथापि[3] प्रतिनियतगुणविशिष्टाना मार्गाणामनुवर्तनद्वारेण[4] यथा स्वरूपानुप्रवेश विदधाति तथा विधातव्येति । तत एव च तस्यास्तन्निबन्धना प्रवितता [5] प्रकारा समुल्लसन्ति । चिरन्तनै पुन सैव स्वातन्त्र्येण वृत्तिवैचित्र्ययुक्तेति प्रोक्ता । वृत्तीनामुपनागरिकादीना यद् वैचित्र्य विचित्रभाव स्वनिष्ठसख्याभेदभिन्नत्व तेन युक्ता समन्वितेति चिरन्तनै पूर्वसूरिभिरभिहिता । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यदस्या. सकलगुणस्वरूपानुसरणसमन्वयेन सुकुमारादिमार्गानुवर्तना-

---

(1) See above p 68 (2) चलक्क for बलन्त in A The छाया of the verse would be

नमत दशाननसरभसकस्तुलितबलच्छैलभयविह्वलाम् ।
वेपमानस्थूलस्तनभरहरकृतकण्ठग्रहा गौरीम् ॥

(3) Omitted in B (4) ०मनुसरणद्वारेण A (5) Omitted in A.

यत्तवृत्ते पारतन्त्र्यमपरिगणितप्रकारत्व चैतदुभयमप्यवश्यभावि तस्मादपारतन्त्र्य परिमितप्रकारत्व चेति[1] नातिचतुरस्रम् । ननु च प्रथममेको द्वावित्यादिना प्रकारेण[2] परिमितान् प्रकारान् स्वतन्त्रत्व[3] च स्वयमेव व्याख्याय किमेतदुक्तमिति चेन्नैष दोष , यस्माल्लक्षण-कारैर्यस्य कस्यचित्पदार्थस्य[4] समुदायपरायत्तवृत्ते परव्युत्पत्तये प्रथममपोद्धारबुद्ध्या स्वतन्त्रतया स्वरूपमुल्लिख्यते, तत समुदायान्त-र्भावो[5] भविष्यतीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

येय वर्णविन्यासवक्रता नाम[6] वाचकालङ्कृति स्थाननियमाभावात् सकलवाक्यस्य विषयत्वेन समाम्नाता, सैव प्रकारान्तरविशिष्टा नियत-स्थानतयोपनिबध्यमाना किमपि वैचित्र्यान्तरमाबध्नातीत्याह—

समानवर्णमन्यार्थं प्रसादि श्रुतिपेशलम् ।
औचित्ययुक्तमाद्यादिनियतस्थानशोभि यत् ॥६॥
यमकं नाम सोऽप्यस्याः प्रकारः परिदृश्यते ।
स तु शोभान्तराभावादिह नाति प्रतन्यते ॥७॥

कोऽप्यस्या प्रकार परिदृश्यते, अस्या पूर्वोक्ताया , कोऽप्यपूर्व प्रभेदो विभाव्यते । कोऽसावित्याह—यमक नाम । यमकमिति यस्य प्रसिद्धि । तच्च कीदृशम्—समानवर्णम् । समाना स्वरूपा सदृशश्रुतयो वर्णा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । एवमेकस्य द्वयोर्बहूना सदृश-श्रुतीना व्यवहितमव्यवहित वा यदुपनिबन्धन तदेव यमकमित्युच्यते । तदेवमेकरूपे सस्थानद्वये सत्यपि–अन्यार्थं भिन्नाभिधेयम् । अन्यच्च

(1) A omits all words from चैतदुभय० to चेति (2) प्रकरणेन A (3) स्वातन्त्र्य A. (4) अर्थस्य for पदार्थस्य in A (5) A reads ततस्त after which some letters (i e त्समुदा० possibly) are lost After this, A reads यान्तर्भावो (6) Omitted in A.

कीदृशम्—प्रसादि प्रसादगुणयुक्त झगिति वाक्यसमर्पकम्[1], अकदर्थना-बोध्यमिति यावत् । श्रुतिपेशलमित्येतदेव विशिष्यते—श्रुति श्रवणेन्द्रिय तत्र पेशल रञ्जकम्, अकठोरशब्दविरचितम् । कीदृशम्[2]—औचित्ययुक्तम् । औचित्य वस्तुन स्वभावोत्कर्षस्तेन युक्त समन्वितम् । यत्र यमकोपनिबन्धनव्यसनित्वेनाप्यौचित्यमपरिम्लानमित्यर्थ । तदेव विशेषणान्तरेण विशिनष्टि—आद्यादिनियतस्थानशोभि यत् । आदिरादिर्येषा ते तथोक्ता प्रथममध्यान्तास्तान्येव नियतानि स्थानानि विशिष्टा सनिवेशास्तै शोभते भ्राजते यत्तथोक्तम् । अत्राद्यादय[3] सबन्धिशब्दा पदादिभिर्विशेषणीया । स तु प्रकार प्रोक्तलक्षण-सपदुपेतोऽपि भवन् इह नाति प्रतन्यते ग्रन्थेऽस्मिन्नाति विस्तार्यते । कुत –शोभान्तराभावात् । स्थाननियमव्यतिरिक्तस्यान्यस्य शोभान्तरस्य छायान्तरस्यासभवादित्यर्थ । अस्य च वर्णविन्यासवैचित्र्य-व्यतिरेकेणान्यत्किचिदपि जीवितान्तर न परिदृश्यते[4] । तेनानन्तरोक्तालकृतिप्रकारतैव युक्ता । उदाहरणान्यत्र शिशुपालवधे चतुर्थे सर्गे समर्पकाणि कानिचिदेव[5] यमकानि, रघुवशे वा वसन्तवर्णने ।

एव पदावयवाना वर्णाना विन्यासवक्रभावे विचारिते वर्णसमुदायात्मकस्य पदस्य च वक्रभावविचार[6] प्राप्तावसर । तत्र पदपूर्वार्धस्य तावद्वक्रताप्रकारा कियन्त सभवन्तीति प्रक्रमते—

यत्र रूढेरसंभाव्यधर्माध्यारोपगर्भता ।
सद्धर्मातिशयारोपगर्भत्वं वा प्रतीयते ॥८॥
लोकोत्तरतिरस्कारश्लाघ्योत्कर्षाभिधित्सया ।
वाच्यस्य सोच्यते कापि रूढिवैचित्र्यवक्रता ॥९॥

---

(1) A omits वाक्य (2) Omitted in A (3) अत्रादय A. (4) दृश्यते A. (5) कतिचिदेव B (6) वक्रभाव omitted in B

यत्र रूढेरसभाव्यधर्माध्यारोपगर्भता प्रतीयते । शब्दस्य नियतवृत्तिता नाम धर्मो रूढिरुच्यते[1], रोहण रूढिरिति कृत्वा । सा च द्विप्रकारा सभवति—नियतसामान्यवृत्तिता नियतविशेषवृत्तिता । तेन रूढिशब्देनात्र रूढिप्रधान शब्दोऽभिधीयते[2], धर्मधर्मिणोरभेदोपचारदर्शनात् । यत्र यस्मिन् विषये[3] रूढिशब्दस्य असभाव्य सभावयितुमशक्यो यो धर्म कश्चित्परिस्पन्दस्तस्याध्यारोप समर्पण गर्भोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता सा प्रतीयते प्रतिपद्यते । यत्रेति सबन्ध । सद्धर्मातिशयारोपगर्भत्व वा । सश्चासौ धर्मश्च सद्धर्म विद्यमान पदार्थस्य परिस्पन्दस्तस्मिन् यस्य कस्यचिदपूर्वस्यातिशयस्याद्भुतरूपस्य महिम्न आरोप समर्पण गर्भोऽभिप्रायो[4] यस्य स तथोक्तस्य भावस्तत्त्वम् । तच्च वा यस्मिन् प्रतीयते । केन हेतुना—लोकोत्तरतिरस्कारश्लाघ्योत्कर्षाभिधित्सया । लोकोत्तर सर्वातिशायी यस्तिरस्कार खलीकरण श्लाघ्यश्च स्पृहणीयो य उत्कर्ष सातिशयत्व तयोरभिधित्सा अभिधातुमिच्छा वक्तुकामता तया । कस्य—वाच्यस्य । रूढिशब्दस्य वाच्यो योऽभिधेयोऽर्थस्तस्य । सोच्यते कथ्यते काप्यलौकिकी रूढिवैचित्र्यवक्रता । रूढिशब्दस्यैवविधेन वैचित्र्येण विचित्रभावेन वक्रता वक्रभाव । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत्सामान्यमात्रसस्पर्शिना शब्दानामनुमानवन्नियतविशेषालिङ्गन यद्यपि स्वभावादेव न किंचिदपि सभवति, तथाप्यनया युक्त्या कविविवक्षितनियतविशेषनिष्ठता नीयमाना [5] कामपि चमत्कारकारिता प्रतिपद्यन्ते[6] ।

यथा

ताला जाअति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होंति कमलाइ कमलाइ[7] ।।२६।।

---

(1) रुढिरुच्य lost in A (2) अभिधीयते lost in A (3) विषयीभूते A (4) अभिप्रायो omitted in A (5) ०विशेषनिश्चितोन्नीयमाना A. (6) प्रतिपद्यते A (7) Quoted in ध्वन्यालोक (p 62) from Ānandavardhana's own lost Prakrit poem विषमबाणलीला=

प्रतीयते इति क्रियापद[1]वैचित्र्यस्यायमभिप्रायो यदेवविधे विषये शब्दाना वाचकत्वेन न व्यापार, अपि तु वस्त्वन्तरवत्प्रतीतिकारित्वमात्रेणेति युक्तियुक्तमप्येतदिह नाति प्रतन्यते। यस्माद्[2] ध्वनिकारेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽत्र सुतरा समर्थितस्तत् कि पौनरुक्त्येन।

सा च रूढिवैचित्र्यवक्रता[3] मुख्यतया द्विप्रकारा सभवति--यत्र रूढिवाच्योऽर्थ स्वयमेव आत्मन्युत्कर्ष निकर्ष वा समारोपयितुकामकविनोपनिबध्यते, तस्यान्यो वा कश्चिद्वक्तेति। यथा

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कला[4]।
काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्व सहे[5]।
वैदेही तु कथ भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव[6] ॥२७॥

अत्र 'राम'-शब्देन 'दृढ कठोरहृदय' 'सर्व सहे'[7] इति यदुभाभ्या प्रतिपादयितु न पार्यते, तदेवविधविविधोद्दीपनविभावविभवसहनसामर्थ्यकारण द्रु सहजनकसुताविरहव्यथाविसष्ठुलेऽपि समये निरपत्रपप्राणपरिरक्षावैचक्षण्यलक्षण सज्ञापदनिबन्धन[8] किमप्यसभाव्यमसाधारण क्रौर्य प्रतीयते। वैदेहीत्यनेन जलधरसमयसुन्दरपदार्थसदर्शनासहत्व-

---

काव्यप्रकाश p 430 (anon)=Ruyyaka p 23 (anon) The छाया would be

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥

(1) पद omitted in A (2) यथा A (3) रुढिशब्दस्य वक्रता A (4) ०केकाकला B (5) सर्वमहा B (6) महानाटक v 7=ध्वन्यालोक p 61 (anon)=प्रतिहारेन्दुराज on उद्भट p 86 (anon)=काव्यप्रकाश p 188 (anon)=मुकुलभट्ट p. 11 (anon) (7) सर्वसहा B (8) ०रक्षावैलक्ष्य० A; लक्षणमसविज्ञानपद० B.

समर्पक[1] सहजसौकुमार्यसुलभ किमपि कातरत्व तस्या समर्थ्यते । तदेव च पूर्वस्माद्विशेषाभिधायिन 'तु'-शब्दस्य जीवितम् ।

विद्यमानधर्मातिशयवाच्याध्यारोपगर्भत्व यथा

तत प्रहस्याह पुन पुरदर
व्यपेतभीर्भूमिपुरदरात्मज[2] ।
गृहाण शस्त्र[3] यदि सर्ग[4] एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान्[5] ॥२८॥

'रघु'-शब्देनात्र सर्वत्राप्रतिहतप्रभावस्यापि[6] सुरपतेस्तथाविधाध्यवसाय-व्याघातसामर्थ्यनिबन्धन कोऽपि स्वपौरुषातिशय[7] प्रतीयते । प्रहस्येत्यनेनैतदेवोपबृ हितम् ।

अन्यो वक्ता यत्र तत्रोदाहरण यथा

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नव
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पद लङ्केति दिव्या पुरी ।
सभूतिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावण क्व नु पुन सर्वत्र सर्वे गुणा[8] ॥२९॥

'रावण'-शब्देनात्र सकललोकप्रसिद्धदशाननदुर्विलासव्यतिरिक्तमभि[9]-जनविवेकसदाचारप्रभावसभोगसुखसमृद्धिलक्षणाया[10] समस्तवरगुण-

(1) समर्थक B (2) This is the reading of the MSS क and ग in Nandargikar's edition of रघु० (3) lost in A. (4) गर्व B (5) रघु० iii 51 (6) ताप for प्रभाव in B (7) स्वगौरवातिशय A (8) बालरामायण i 36 (p 17)=काव्यप्रकाश p 400 (9) प्रसिद्ध-दुर्विलासदशाननव्यक्तमभि० A (10) A reads सुप्रभाव for प्रभाव and adds शसोत्पन्ना after सम्भोग and before सुखसमृद्धि०

सामग्रीसपदस्तिरस्कारकारण किमप्यनुपादेयतानिमित्तभूतमौपहत्य प्रतीयते ।

अत्रैव विद्यमानगुणातिशयाध्यारोपगर्भत्व यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणै प्राप्त प्रसिद्धि पराम्[1] ।।३०।।

अत्र 'राम'-शब्देन सकलत्रिभुवनातिशायी रावणानुचरविस्मयास्पद शौर्यातिशय प्रतीयते[2] ।

एषा च रूढिवैचित्र्यवक्रता प्रतीयमानधमबाहुल्याद् बहुप्रकारा भिद्यते । तच्च[3] स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् । यथा

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघो सकाशादनवाप्य कामम्[4] ।
गतो वदान्यान्तरमित्यय मे
मा भूत्परीवादनवावतार[5] ।।३१।।

'रघु'-शव्देनात्र त्रिभुवनातिशय्यौदार्यातिरेक[6] प्रतीयते । एतस्या वक्रतायामयमेव परमार्थो यत् सामान्यमात्रनिष्ठतामपाकृत्य कविविवक्षितविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यलक्षण शोभातिशय समुल्लास्यते । सज्ञाशब्दाना नियतार्थनिष्ठत्वात् सामान्यविशेषभावो न कश्चित् सभवतीति न वक्तव्यम् । यस्मात्तेषामप्यवस्थासहस्रसाधारणवृत्तेर्वाच्यस्य नियतदशाविशेषवृत्तिनिष्ठता सत्कविविवक्षिता सभवत्येव, स्वरश्रुतिन्यायेन लग्नाशुकन्यायेन चेति ।

एव रूढिवक्रता विवेच्य क्रमप्राप्तसमन्वया पर्यायवक्रता विविनक्ति—

अभिधेयान्तरतमस्तस्यातिशयपोषकः ।
रम्यच्छायान्तरस्पर्शात्तदलंकर्तुमीश्वरः ।।१०।।

---

(1) See above p 31. (2) A reads ०त्रिभुवनातिशायि, शौर्यादय and प्रतीयन्ते (3) ते तु B (4) ०दनवाप्तकाम B (5) रघु० v. 24 (6) अतिशय for अतिरेक in A.

स्वयं विशेषणेनापि स्वच्छायोत्कर्षपेशलः ।
असंभाव्यार्थपात्रत्वगर्भं यश्चाभिधीयते[1] ॥११॥
अलंकारोपसंस्कारमनोहारिनिबन्धनः ।
पर्यायस्तेन वैचित्र्यं परा पर्यायवक्रता ॥१२॥

पूर्वोक्तविशेषणविशिष्ट काव्यविषये पर्यायस्तेन हेतुना[2] यद्वैचित्र्य विचित्रभावो विच्छित्तिविशेष सा परा प्रकृष्टा काचिदव पर्यायवक्रते-त्युच्यते । पर्यायप्रधान शब्द पर्यायोऽभिधीयते । तस्य चैतदेव पर्यायप्राधान्य यत् स कदाचिद्विवक्षिते[3] वस्तुनि वाचकतया प्रवर्तते, कदाचिद्वाचकान्तरमिति । तेन पूर्वोक्तनीत्या बहुप्रकार पर्यायोऽ-भिहित [4], तत् किमियन्तोऽस्य[5] प्रकारा [6] सन्तीत्याह—अभिधेयान्तर-तम । अभिधेय वाच्य वस्तु तस्यान्तरतम प्रत्यासन्नतम [7] । यस्मात् पर्यायशब्दत्वे सत्यप्यन्तरङ्गत्वात् स यथा विवक्षित वस्तु व्यनक्ति[8] तथा नान्य कश्चिदिति । यथा

नाभियोक्तुमनृत त्वमिष्यसे
कस्तपस्विविशिखेषु चादर ।
सन्ति भूभृति हि न शरा परे
ये पराक्रमवसूनि वज्रिण [9] ॥३२॥

अत्र महेन्द्रवाचकेष्वसख्येषु[10] सभवत्सु पर्यायशब्देषु 'वज्रिण' इति प्रयुक्त पर्यायवक्रता पुष्णाति । यस्मात् सततसनिहितवज्रस्यापि[11]

---

(1) A omits these two lines of the कारिका here (2) A reads एवविध पर्यायस्तेन वैचित्र्य परा पर्यायवक्रता (apparently repeating partly the last line of the कारिका 12) पूर्वोक्तविशेषण-विशिष्टा कापि । तेन पर्यायविषयहेतुना (3) चिद्वि lost in A (4) पर्यायो विहित A. (5) कियन्तस्तस्य A. (6) Lost in A (7) प्रसन्नतम A (8) ०त वस्तु व्यन० lost in A. (9) किरात० xiii 58 (10) इन्द्रवाचकेष्व० A (11) वज्र is omitted in B

सुरपतेर्ये पराक्रमवसूनि विक्रमधनानीति सायकाना लोकोत्तरत्व-प्रतीति । 'तपस्वि'-शब्दोऽप्यतितरा रमणीय । यस्मात् सुभटसायकानामादरो[1] बहुमान कदाचिदुपपद्यते, तापसमार्गणेषु पुनरकिञ्चित्करेषु क सरम्भ इति । यथा वा

कस्त्व ज्ञास्यसि मा स्मर[2] स्मरसि मा दिष्टचा किमभ्यागत-
स्त्वामुन्मादयितु कथ ननु बलात् कि ते बल पश्य तत्[3] ।
पश्यामीत्यभिधाय पावकमुचा यो लोचनेनैव त
कान्ताकण्ठनिपक्तबाहुमदहत्तस्मै नम शूलिने ।।३३।।

अत्र परमेश्वरे पर्यायसहस्रेष्वपि सभवत्सु 'शूलिने' इति यत्प्रयुक्त तत्रायमभिप्रायो यत्तस्मै भगवते नमस्कारव्यतिरेकेण किमन्यदभिधीयते[4] । यत्ततथाविधोत्सेकपरित्यक्तविनयवृत्ते स्मरस्य कुपितेनापि तदभिमतावलोकव्यतिरेकेण[5] तेन[6] सततसनिहितशूलेनापि कोपसमुचितमायुधग्रहण नाचरितम् । लोचनपातमात्रेणैव कोपकार्यकरणाद्भगवत प्रभावातिशय परिपोषित । अतएव तस्मै नमोऽस्त्विवति युक्तियुक्तता प्रतिपद्यते ।

अयमपर पदपूर्वार्धवक्रताहेतु पर्याय —यस्तस्यातिशयपोषक [7] । तस्याभिधेयस्यार्थस्यातिशयमुत्कर्ष पुष्णाति य स तथोक्त । यस्मात् सहजसौकुमार्यसुभगोऽपि पदार्थस्तेन परिपोषितातिशय सुतरा सहृदयहृदयहारिता प्रतिपद्यते । यथा

सबन्धी रघुभूभुजा मनसिजव्यापारदीक्षागुरु-
गौं राङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवल्लभ ।
सद्योमार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युति-
श्चन्द्र सुन्दरि दृश्यतामयमितश्चण्डीशचूडामणि [8] ।।३४।।

---

(1) भट for सुभट in A (2) स्मर A (3) यत् B (4) ०भिधीयताम् B (5) ०व्यतिकरे A. (6) Omitted in B (7) B omits य (8) बालरामायण x 41 (p 293)=औचित्यविचार श्लो० 12

अत्र पर्याय सहजसौन्दर्यसपदुपेतस्यापि चन्द्रमस सहृदयहृदयाह्लादकारण कमप्यतिशयमुत्पादयन्त पदपूर्वार्धवक्रता पुष्णन्ति । तथा च रामेण रावण निहत्य पुष्पकेन गच्छता सीताया सविस्रम्भ स्वैरकथास्वेतदभिधीयते यच्चन्द्र सुन्दरि दृश्यतामिति, रामणीयकमनोहारिणि सकललोकलोचनोत्सवश्चन्द्रमा विचार्यतामिति । यस्मात्तथाविधानामेव तादृश समुचितो विचारगोचर[1] । सबन्धी रघुभूभुजामित्यनेन चास्माक नापूर्वो बन्धुरयमित्यवलोकनेन समान्यतामिति प्रकारान्तरेणापि तद्विषयो बहुमान प्रतीयते । शिष्टाश्च[2] तदतिशयाधानप्रवणत्वमेवात्मन प्रथयन्ति । तत एव च प्रस्तुतमर्थ प्रति प्रत्येक पृथक्त्वनोत्कर्षप्रकटनात्पर्यायाणा बहूनामप्यपौनरुक्त्यम्[3] । तृतीये पादे विशेषणवक्रता विद्यते, न पर्यायवक्रत्वम् ।

अयमपर पर्यायप्रकार पदपूर्वार्धवक्रतानिबन्धन —यस्तदलकर्त्तुमीश्वर । तदभिधेयलक्षण[4] वस्तु विभूषयितु य प्रभवतीत्यर्थ । कस्मात्—रम्यच्छायान्तरस्पर्शात् । रम्य रमणीय यच्छायान्तर विच्छित्त्यन्तर श्लिष्टत्वादि[5] तस्य स्पर्शात्, शोभान्तरप्रतीतेरित्यर्थ । कथम्—स्वय विशेषणेनापि । स्वयमात्मनैव, स्वविशेषणभूतेन पदान्तरेण वा । तत्र स्वय यथा

इत्थ जडे जगति को नु बृहत्प्रमाण-
कर्ण करी ननु भवेद्[6] ध्वनितस्य पात्रम् ।
इत्यागत[7] झटिति योऽलिनमुन्ममाथ
मातङ्ग एव किमत परमुच्यतेऽसौ[8] ॥३५॥

---

(1) ०चर lost in A (2) lost in A (3) अपि lost in A (4) तत् omitted in A (5) श्लेषश्लिष्टत्वादि A (6) भाव B (7) इत्याह त A. (8) सुभाषितावली no 628 (भट्टवासुदेवस्य) See above p 35.

अत्र 'मातङ्ग'-शब्द प्रस्तुते वारणमात्रे प्रवर्तते । शिष्टया वृत्त्या चण्डाल[1]लक्षणस्याप्रस्तुतस्य वस्तुन प्रतीतिमुत्पादयन् रूपकालकार-च्छायासस्पर्शाद् गौर्वाहीक इत्यनेन न्यायेन सादृश्यनिबन्धन-स्योपचारस्य सभवात् प्रस्तुतस्य वस्तुनस्तत्त्वमध्यारोपयन् पर्यायवक्रता पुष्णाति। यस्मादेवविधे विषये प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन सबन्धोपनिबन्धो रूपकालकार[2]द्वारेण कदाचिदुपमामुखेन वा। यथा स एवाय स इवायमिति[3] वा। एष एव च[4] शब्दशक्ति-मूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य पदध्वनेर्विषय, बहुषु चैवविधेषु सत्सु वाक्यध्वनेर्वा । यथा

कुसुमसमययुगमुपसहरन्नुत्फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो[5] व्यजृम्भत ग्रीष्माभिधानो महाकाल [6] ॥३६॥

यथा

वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्व शेष [7] इति ॥३७॥

अत्र युगादय शब्दा प्रस्तुताभिधानपरत्वेन प्रयुज्यमाना सन्तोऽप्य-प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिकारितया कामपि काव्यच्छाया समुन्मीलयन्त-प्रतीयमानालकारव्यपदेशभाजन भवन्ति[8] ॥ विशेषणेन यथा

सुस्निग्धमुग्धधवलोरुदृश[9] विदग्ध-
मालोक्य यन्मधुरमद्य[10] विलासदिग्धम् [11] ।
भस्मीचकार मदन ननु काष्ठमेव
तन्नूनमीश इति वेत्ति[12] पुरन्ध्रिलोक ॥३८॥

अत्र काष्ठमिति विशेषणपद[13] वर्ण्यमानपदार्थापेक्षया[14] मन्मथस्य

---

(1) चास्थान A (2) A repeats here च्छायासस्पर्शाद् गोवाहीक इत्यनेन न्यायेन सादृश्यनिबन्धनस्योपचारस्य सम्भव॰ from above (3) स वायमिति B (4) एव च omitted in A (5) धवल omitted in A (6) हर्षचरित ii (p 72)=ध्वन्यालोक p 99 (anon) (7) हर्षचरित ii, loc cit=ध्वन्यालोक p 127 (8) ॰व्यपदेशिता जनयन्ति B (9) ॰दुग्ध॰ B (10) मुग्ध for ॰मद्य in B (11) ॰दिग्ध B (12) lost in A (13) ॰पर A. (14) ॰क्षेपया B

नीरसता प्रतिपादयद्[1] रम्यच्छायान्तरस्पर्शिश्लेषच्छायामनोज्ञ-विन्यासपरमस्मिन्[2] वस्तुन्यप्रस्तुते मदनाभिधानपादपलक्षणे प्रतीतिमुत्पादयद्[3] रूपकालकारच्छायासस्पर्शात् कामपि पर्याय-वक्रतामुन्मीलयति ।

अयमपर पर्यायप्रकार पदपूर्वार्धवक्रताया कारणम्— य स्वच्छायोत्कर्षपेशल । स्वस्यात्मनश्छाया कान्तिर्या सुकुमारता तदुत्कर्षेण तदतिशयेन य पेशलो हृदयहारी । तदिदमत्र तात्पर्यम्— यद्यपि वर्ण्यमानस्य वस्तुन प्रकारान्तरोल्लासकत्वेन[4] व्यवस्थितिस्तथापि परिस्पन्दसौन्दर्यसपदेव सहृदयहृदयहारिता प्रतिपद्यते । यथा

इत्थमुत्कयति ताण्डवलीला-
पण्डिताब्धिलहरीगुरुपादै [5] ।
उत्थित विषमकाण्डकुटुम्ब-
स्याशुभि स्मरवतीविरहो[5] माम् ॥३९॥

अत्रेन्दुपर्यायो 'विषमकाण्डकुटुम्ब'-शब्द कविनोपनिबद्ध । यस्मा-न्मृगाङ्कोदयद्वेषिणा[7] विरहविधुरहृदयेन केनचिदेतदुच्यते । यदयम-प्रसिद्धोऽप्यपरिम्लानसमन्वयतया प्रसिद्धतमतामुपनीतस्तेन प्रथमतरो-ल्लिखितत्वेन च[8] चेतनचमत्कारकारितामवगाहते । एष च स्वच्छायो-त्कर्षपेशल सहजसौकुमार्यसुभगत्वेन नूतनोल्लेखविलक्षणत्वेन च

(1) प्रतिपादयन् A (2) ०स्पर्शे A and ०विन्यासमपरस्मिन् B (3) ०मुत्पादयन् A (4) B has redundant न here (5) ०पातै A , गुरु lost in A In the first line, उत्कषति for उत्कयति in B (6) विरहे B (7) There is no मृगाङ्को० in A, which reads पूर्ण with a lacuna (apparently पूर्णचन्द्रो०). (8) च is omitted in A, which has a lacuna here, followed by समानश्चेतन० (apparently विभासमान-श्चेतन०)

कविभि पर्यायान्तरपरिहारपूर्वकमुपवर्ण्यते[1]। यथा कृष्णकुटिल-केशीति वक्तव्ये यमुनाकल्लोलवक्रालकेति[2]। यथा वा गौराङ्गीवदनो-पमापरिचित[3] इत्यत्र वनितादिवाचकसहस्रसद्भावेऽपि[4] गौराङ्गीत्य-भिधानमतीवरमणीयम्[5]।

अयमपर पर्यायप्रकार पदपूर्वार्धवक्रताभिधायी—असभाव्यार्थ-पात्रत्वगर्भ यश्चाभिधीयते। वर्ण्यमानस्यासभाव्य[6] सभावयितु-मशक्यो योऽर्थ कश्चित्परिस्पन्दस्तत्र पात्रत्व भाजनत्व गर्भोऽभि-प्रायो यत्राभिधाने तत्तथाविध कृत्वा यश्चाभिधीयते भण्यते[7]। यथा

अल महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात।
न पादपोन्मूलनशक्ति रह
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य[8] ॥४०॥

अत्र महीपालेति राज्ञ सकलपृथ्वीपरिरक्षणक्षमपौरुषस्यापि[9] तथा-विधप्रयत्नपरिपालनीयगुरुगोरूपजीवमात्रपरित्राणासामर्थ्य[10] स्वप्ने-ऽप्यसभावनीय यत्तत्पात्रत्वगर्भमामन्त्रणमुपनिबद्धम्[11]। यथा वा

भूतानुकम्पा तव चेदिय गौ-
रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते।
जीवन् पुन शश्वदुपप्लवेभ्य
प्रजा प्रजानाथ पितेव पासि[12] ॥४१॥

---

(1) ०हार० lost in A (2) ०लके इति A (3) See above p 93 (4) ०निता० lost in A (5) ०त्यतीवाग्राम्यतारमणीयम् B. (6) A has वस्तुन instead of असभाव्य (7) Omitted in B (8) रघु० ii 34 (9) क्षम omitted in B (10) जीव omitted in B (11) यत् omitted in B (12) रघ० ii 48

अत्र यदि[1] प्राणिकरुणाकारण निजप्राणपरित्यागमाचरसि तदप्य-युक्तम्। यस्मात्त्वदन्ते स्वस्तिमती भवेदियमेकैव गौरिति त्रितयमप्यनादरास्पदम्। जीवन् पुन शश्वत्सदैवोपप्लवेभ्योऽनर्थेभ्य प्रजा सकलभूतधात्रीवलयवर्तिनी प्रजानाथ पासि रक्षसि[2]। पितेवेत्यनादरातिशय प्रथते। तदेव यद्यपि सुस्पष्टसमन्वयोऽय वाक्यार्थस्तथापि तात्पर्यान्तरमत्र प्रतीयते। यस्मात् सर्वस्य कस्यचित्प्रजानाथत्वे सति सदैव[3] तत्परिरक्षणस्याकरणमसभाव्यम्। तत्पात्रत्वगर्भमेव तदभिहितम्[4]। यस्मात् प्रत्यक्षप्राणिमात्र-भक्ष्यमाण[5]गुरुहोमधेनुप्राणपरिरक्षणापेक्षा[6]निरपेक्षस्य सतो जीवतस्त-वानेन न्यायेन कदाचिदपि प्रजापरिरक्षण मनागपि न सभाव्यत इति प्रमाणोपपन्नम्। तदिदमुक्तम्

प्रमाणवत्त्वादायात [7] प्रवाह केन वार्यते ॥४२॥

इति। अत्राभिधानप्रतीतिगोचरीकृताना पदार्थाना[8] परस्परप्रति-योगित्व[9]मुदाहरणप्रत्युदाहरण[10]न्यायेनानुसधेयम्।

अयमपर पर्यायप्रकार [11] पदपूर्वार्धवक्रता विदधाति—अल-कारोपसस्कारमनोहारिनिबन्धन। अत्र 'अलकारोपसस्कार'-शब्दे तृतीयासमास षष्ठीसमासश्च करणीय [12]। तेनार्थद्वयमभिहित भवति। अलकारेण रूपकादिनोपसस्कार शोभान्तराधान यत्तेन मनोहारि हृदयरञ्जक निबन्धनमुपनिबन्धो यस्य स तथोक्त। अलकारस्योत्प्रेक्षादेरुपसस्कार शोभान्तराधान[13] चेति विगृह्य। तत्र तृतीयासमासपक्षोदाहरण यथा

---

(1) A adds वा after this (2) परिरक्षसि A (3) तदेव A (4) एव omitted in A, which also reads एतदभि० for तदभि० (5) भक्ष्यमाण omitted in B (6) रक्षणोपेक्षा० B (7) प्रमाणबन्धा यदायात B (8) Omitted in A (9) योगित्व only B (10) प्रत्युदाहरण omitted in B (11) Dropped in B (12) कार्य A (13) शोभा० lost in A

यो लीलातालवृन्तो[1] रहसि निरुपधिर्यश्च[2] केलीप्रदीप
कोपक्रीडासु योऽस्त्र दशनकृतरुजो योऽधरस्यैकसेक[3]
आकल्पे दर्पण य श्रमशयनविधौ यश्च गण्डोपधान
देव्या स व्यापद वो हरतु हरजटाकन्दलीपुष्पमिन्दु ॥४३।

अत्र तालवृन्तादिकार्यसामान्यादभेदोपचारनिबन्धनो[4] रूपकालकार-विन्यास सर्वेषामेव पर्यायाणा शोभातिशयकारित्वेनोपनिबद्ध । षष्ठी-समासपक्षोदाहरण यथा

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिन शोभातिरस्कारिणा
पश्याब्जानि[5] विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम्[6]॥४४॥

अत्र स्वरससप्रवृत्तसायसमयसमुचिता सरोरुहाणा[7] विच्छायताप्रति-पत्तिर्नायकेन[8] नागरकतया वल्लभोपलालनाप्रवृत्तेन तन्निदर्शनोपक्रम-रमणीयत्वमुखेन[9] निर्जितानीवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षालकारकारित्वेन[10] प्रतिपाद्यते । एतदेव च युक्तियुक्तम् । यस्मात्सर्वस्य कस्यचित्पङ्कजस्य शशाङ्कशोभातिरस्कारिता प्रतिपद्यते । त्वन्मुखपङ्कजेन पुन शशिन शोभातिरस्कारिणा न्यायतो निर्जितानि सन्ति विच्छायता गच्छन्ती-वेति[11] प्रतीयमानस्योत्प्रेक्षालक्षणस्यालकारस्य शोभातिशय समु-ल्लास्यते ।

एव पर्यायवक्रता विचार्य क्रमसमुचितावसरामुपचारवक्रता विचा-रयति—

यत्र दूरान्तरेऽन्यस्मात्सामान्यमुपचर्यते।
लेशेनापि भवत् कांचिद्वक्तुमुद्रिक्तवत्तिताम् ॥१३॥

---

(1) ०वन्त B (2) निरुपधे B (3) ०जो योऽ lost in A. (4) सामान्या० lost in A (5) वन्य for पश्य in A (6) रत्नावली i 25 (7) ०रुहा० lost in A (8) विच्छायापत्ति० A. (9) ०रमणीय त्वन्मुखेन B (10) ०परत्वेन for ०कारित्वेन in A. (11) प्रतिपद्यन्त इति A.

यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः।
उपचारप्रधानासौ वक्रता काचिदुच्यते[1] ॥१४॥

असौ काचिदपूर्वा वक्रतोच्यते वक्रभावोऽभिधीयते। कीदृशी—उपचारप्रधाना। उपचरणमुपचार स एव प्रधान यस्या सा तथोक्ता। किस्वरूपा च—यत्र यस्यामन्यस्मात्पदार्थान्तिरात् प्रस्तुतत्वाद्वर्ण्यमाने वस्तुनि सामान्यमुपचर्यते साधारणो धर्म कश्चिद्वक्तुमभिप्रेत समारोप्यते। कस्मिन् वर्ण्यमाने वस्तुनि—दूरान्तरे। दूरमनल्पमन्तर व्यवधान यस्य तत्तथोक्त तस्मिन्। ननु च व्यवधानममूर्त्तत्वाद्वर्ण्यमानस्य[2] वस्तुनो देशविहित तावन्न सभवति। कालविहितमपि नास्त्येव, तस्य क्रियाविषयत्वात्। क्रियास्वरूप कारकस्वरूप चेत्युभयात्मक यद्यपि वर्ण्यमान वस्तु, तथापि देशकालव्यवधानेनात्र न भवितव्यम्। यस्मात्पदार्थानामनुमानवत् सामान्यमात्रमेव शब्दैर्विषयीकर्तु पार्यते, न विशेष। तत्कथ दूरान्तरत्वमुपपद्यते? सत्यमेतत्, किन्तु 'दूरान्तर'-शब्दो मुख्तया देशकालविषये विप्रकर्षे प्रत्यासत्तिविरहे वर्तमानोऽप्युपचारात् स्वभावविप्रकर्षे वर्तते। सोऽय स्वभावविप्रकर्षो विरुद्धधर्माध्यासलक्षण पदार्थानाम्। यथा मूर्तिमत्त्वममूर्तत्वापेक्षया, द्रवत्व च घनत्वापेक्षया, चेतनत्वमचेतनत्वापेक्षयेति। कीदृक् तत्सामान्यम्—लेशेनापि भवत्। मनाङ्मात्रेणापि सत्। किमर्थम्—काश्चिदपूर्वामुद्रिक्तवृत्तिता वक्तु सातिशयपरिस्पन्दतामभिधातुम्। यथा

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत[3] ॥४५॥

---

(1) These two कारिकाs are cited by Jayaratha (p 8) in connexion with his exposition of the वक्रोक्तिजीवितकार views (2) ०वर्णस्य A (3) See above p. 89.

अत्र यथा बुद्धिपूर्वकारिण केचिच्चेतनवर्णच्छायातिशयोत्पादनेच्छया केनचिद्विद्यमानलेपनशक्तिना मूर्तेन नीलादिना रञ्जनद्रव्यविशेषेण किंचिदेव लेपनीय मूर्तिमद्वस्तु वस्त्रप्राय[1] लिम्पन्ति, तद्वदेव तत्कारित्व-सामान्य मनाड्‌मात्रेणापि विद्यमान कामप्युद्रिक्तवृत्तितामभिधातुमुप-चारात्[2] स्निग्धश्यामलया कान्त्या लिप्त वियद् द्यौरित्युपनिबद्धम् । 'स्निग्ध'-शब्दोऽप्युपचारवक्र एव । यथा मूर्त वस्तु दर्शनस्पर्शनसवेद्य-स्नेहनगुणयोगात्[3] स्निग्धमित्युच्यते[4], तथैव कान्तिरमूर्ताप्युपचारात् स्निग्धेत्युक्ता । यथा वा

गच्छन्तीना रमणवसति योषिता तत्र नक्त
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभि ।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वी
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ता [5] ।।४६।।

अत्रामूर्तानामपि तमसामतिबाहुल्याद् घनत्वान्मूर्तसमुचित सूचिभेद्य-त्वमुपचरितम् । यथा वा

गअण च मत्तमेह धारालुलिअज्जुणाइ अ वणाइ ।
णिरहकारमिअका हरति णीलाओ वि णिसाओ[6] ।।४७।।

अत्र मत्तत्व निरहकारत्व च चेतनधर्मसामान्यमुपचरितम् । सोऽय-मुपचारवक्रताप्रकार सत्कविप्रवाहे सहस्रश सभवतीति सहृदयै

---

(1) ०वस्तुप्राय A (2) ०मभि० lost in A (3) B has only स्पर्शसवेद्य (4) स्निग्धमि० lost in A (5) मेघदूत 37 (6) गौडवहो श्लो० 406= quoted in ध्वन्यालोक p 63 (anon)=व्यक्तिविवेक p 119 (anon)= Jayaratha p 8 (anon)=माणिक्यचन्द्र p 25 (anon). The छाया would be

गगन च मत्तमेघ धारालुलितार्जुनानि च वनानि ।
निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीला अपि निशा ।।

स्वयमेवोत्प्रेक्षणीय । अतएव च प्रत्यासन्नान्तरेऽस्मिन्नुपचारे न वक्रता-व्यवहार, यथा गौर्वाहीक इति ।

इदमपरमुपचारवक्रताया स्वरूपम्—यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलकृति । या मल यस्या सा तथोक्ता । रूपकमादिर्यस्या सा तथोक्ता । का सा —अलकृतिरलकरण रूपकप्रभृतिरलकार-विच्छित्तिरित्यर्थ [1] । कीदृशी—सरसोल्लेखा । सरस सास्वाद स-चमत्कृतिरुल्लेख समुन्मेषो यस्या सा तथोक्ता । समानाधिकरणयोरत्र हेतुहेतुमद्भाव, यथा

अतिगुरवो राजमाषा न भक्ष्या इति ॥४८॥

यन्मूला सती रूपकादिरलकृति सरसोल्लेखा । तेन रूपकादेरलकरण-कलापस्य सकलस्यैवोपचारवक्रता जीवितमित्यर्थ ।

ननु च पूर्वस्मादुपचारवक्रताप्रकारादेतस्य को भेद ? पूर्वस्मिन् स्वभावविप्रकर्षात् सामान्येन मनाङ्मात्रमेव साम्य समाश्रित्य सातिशयत्व प्रतिपादयितु तद्धर्ममात्राध्यारोप प्रवर्तते, एतस्मिन् पुनरदूर-विप्रकृष्टसादृश्यसमुद्भवप्रत्यासत्तिसमुचितत्वादभेदोपचारनिबन्धन[2] तत्त्वमेवाध्यारोप्यते । यथा

सत्स्वेव[3] कालश्रवणोत्पलेषु
सेनावनालीविषपल्लवेषु[4] ।
गाम्भीर्यपातालफणीश्वरेषु
खड्गेषु को वा भवता मुरारि[5] ॥४९॥

अत्र कालश्रवणोत्पलादिसादृश्यजनित[6]प्रत्यासत्तिविहितमभेदोपचार-निबन्धन[7] तत्त्वमध्यारोपितम् ।

---

(1) इत्यर्थ omitted in A (2) ०समुचित्वादुपचार० B. (3) सत्वेद B
(4) सनावमालीविष० B (5) भविता मुरारि A. (6) ०सादृश्य सजनित B
(7) ०विमित्त for ०निबन्धन A

'आदि'[1]-ग्रहणादप्रस्तुतप्रशसाप्रकारस्य कस्यचिदन्यापदेश-लक्षणस्योपचारवक्रतैव जीवितत्वेन लक्ष्यते ।

तथा च किमपि पदार्थान्तर प्राधान्येन प्रतीयमानतया चेतसि निधाय तथाविधलक्षणसाम्यसमन्वय समाश्रित्य पदार्थान्तरमभिधीय-मानता प्रापयन्त प्रायश [2] कवयो दृश्यन्ते । यथा

अनर्घ कोऽप्यस्तस्तव हरिण हेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनक ।
यदिन्दोर्मूर्तिस्ते दिवि विहरणारण्यवसुधा
सुधासारस्यन्दी किरणनिकर शष्पकवल [3] ॥५०॥

अत्र लोकोत्तरत्वलक्षणमुभयानुयायि सामान्य समाश्रित्य प्राधान्येन विवक्षितस्य वस्तुन प्रतीयमानवृत्तेरभेदोपचारनिबन्धन तत्त्वमध्या-रोपितम्[4] । तथा चैतयोर्द्वयोरप्यलकारयोस्तुल्येऽप्युपचारवक्रता-जीवितत्वे वाच्यत्वमेकत्र प्रतीयमानत्वमपरस्मिन् स्वरूपभेदस्य[5] निबन्धनम् । एतच्चोभयोरपि स्वलक्षणव्याख्यानावसरे समुन्मील्यते ।

एवमुपचारवक्रता विवेच्य समनन्तरप्राप्तावकाशा विशेषणवक्रता विविनक्ति——

विशेषणस्य माहात्म्यात् क्रियायाः कारकस्य वा[6] ।
यत्रोल्लसति लावण्यं[7] सा विशेषणवक्रता ॥१५॥

सा विशेषणवक्रता विशेषणवक्रत्वविच्छित्तिरभिधीयते । कीदृशी— यत्र यस्या लावण्यमुल्लसति रामणीयकमुद्भिद्यते । कस्य——क्रियाया कारकस्य[8] वा । क्रियालक्षणस्य वस्तुन कारकलक्षणस्य वा[9] ।

---

(1) i e in रूपकादि in the कारिका (2) Omitted in A (3) The first two lines are quoted anonymously in Amaracandra's काव्य-कल्पलता (p 51)=माणिक्यचन्द्र p 20 (4) ०पचारात्तन्निदन्धनतत्त्व-मध्यारोपितम् A (5) ०भेद only in A (6) च B (7) ०ल्लसति ला० lost in A (8) ०या कार० lost in A (9) च B.

कस्मात्—विशेषणस्य माहात्म्यात्। एतयो प्रत्येक यद्विशेषण भेदक[1] [तस्य माहात्म्यात्] पदार्थान्तरस्य सातिशयत्वात्। कि तत्सातिशयत्वम्[2]—भावस्वभावसौकुमार्यसमुल्लासकत्वमलकारच्छायातिशयपरिपोषकत्वम्[3] च। यथा

श्रमजलसेकजनितनवलिखितनखपददाहमूर्छिता
वल्लभरभसलुलितललितालकवलयचयार्धनिह्नुता[4]।
स्मररसविविधविहितसुरतक्रमपरिमलनत्रपालसा[5]
जयति निशात्यये युवतिदृक् तनुमधुमदविशदपाटला ।।५१।।

यथा वा

करान्तरालीनकपोलभित्ति-
र्बाष्पोच्छलत्कूणितपत्रलेखा[6]।
श्रोत्रान्तरे पिण्डितचित्तवृत्ति
शृणोति गीतध्वनिमत्र तन्वी ।।५२।।

यथा वा

शुचिशीतलचन्द्रिकाप्लुता-
श्चिरनि शब्दमनोहरा दिश।
प्रशमस्य मनोभवस्य वा
हृदि तस्याप्यथ हेतुता ययु[7] ।।५३।।

क्रियाविशेषणवक्रत्व यथा

सस्मार वारणपतिर्विनिमीलिताक्ष[8]
स्वेच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्[9] ।।५४।।

---

(1) तदेक A (2) तत्य for तत्० in B (3) पोषकत्व for परिपोषकत्व in A. (4) A reads वल्लभसरभस० and ०वलयचयार्थता B reads ०वलयधमार्धनिह्नुता (5) ०परिमल B (6) वाष्पोच्चल० A (7) कस्या in तस्य in B (8) ०लिताक्ष B. (9) Quoted anonymously by Samudrabandha p 9 S'isu° v. 50

अत्र सर्वत्रैव स्वभावसौन्दर्यसमुल्लासकत्व विशेषणानाम् । अलकार[1]-च्छायातिपरिपोषकत्व[2] विशेषणस्य यथा

शशिन शोभातिरस्कारिणा[3] ।।५५।।

एतदेव विशेषणवक्रत्व नाम प्रस्तुतौचित्यानुसारि सकलसत्काव्य-जीवितत्वेन लक्ष्यते, यस्मादनेनैव रस परा परिपोषपदवीमवतार्यते । यथा

करान्तरालीन[4] इति ।।५६।।

स्वमहिम्ना विधीयन्ते येन लोकोत्तरश्रिय ।
रसस्वभावालकारास्तद्विधेय विशेषणम् ।।५७।।

[इति] अन्तरश्लोक[5] ।।

एव विशेषणवक्रता विचार्य क्रमसमर्पितावसरा सवृतिवक्रता विचारयति—

यत्र[6] संव्रियते वस्तु वैचित्र्यस्य विवक्षया ।
सर्वनामादिभिः कैश्चित् सोक्ता संवृतिवक्रता ॥१६॥

सोक्ता सवृत्तिवक्रता—या किलैवविधा सा सवृत्तिवक्रतेत्युक्ता[7] कथिता । सवृत्त्या वक्रता सवृतिप्रधाना वेति समास । यत्र यस्या वस्तु पदार्थलक्षण सव्रियते समाच्छाद्यते । केन हेतुना—वैचित्र्यस्य विवक्षया विचित्रभावस्याभिधानेच्छया । यया[8] पदार्थो विचित्रभाव समासादयतीत्यर्थ.। केन सव्रियते—सर्वनामादिभि कैश्चित् । सर्वस्य नाम सर्वनाम तदादिर्येषा ते तथोक्तास्तै कैश्चिदपूर्वैर्वाचकै-रित्यर्थ ।

अत्र बहव प्रकारा सभवन्ति । यत्र किमपि सातिशय वस्तु वक्तु शक्यमपि साक्षादभिधानादियत्तापरिच्छिन्नतया परिमितप्राय

(1) अलङ्करण A (2) A drops ०परि० (3) See above p 99. (4) See above p 104 (5) Omitted in A (6) यत्त् A. (7) इत्युक्ता omitted in A (8) यथा A

मा प्रतिभासतामिति सामान्यवाचिना सर्वनाम्नाच्छाद्य तत्कार्याभि-धायिना तदतिशयाभिधानपरेण वाक्यान्तरेण प्रतीतिगोचरता नीयते । यथा

तत्पितर्यथ परिग्रहलिप्सौ
स व्यधत्त करणीयमणीय ।
पुष्पचापशिखरस्थकपोलो
मन्मथ किमपि येन निदध्यौ ।।५८।।

अत्र सदाचारप्रवणतया गुरुभक्तिभावितान्त करणो लोकोत्तरौदार्य-गुणयोगाद्विविधविषयोपभोगवितृष्णमना निजेन्द्रियनिग्रहमसभावनीय-मपि[1] शान्तनवो विहितवानित्यभिधातु शक्यमपि सामान्याभिधायिना सर्वनाम्नाच्छाद्योत्तरार्धेन कार्यान्तराभिधायिना[2] वाक्यान्तरेण प्रतीति-गोचरतामानीयमान काममपि[3] चमत्कारकारितामावहति ।

अयमपर प्रकारो यत्र स्वपरिस्पन्दकाष्ठाधिरूढे सातिशय वस्तु वचसामगोचर इति प्रथयितु सर्वनाम्ना समाच्छाद्य तत्कार्याभिधा-यिना[4] तदतिशयवाचिना वाक्यान्तरेण समुन्मील्यते । यथा

याते द्वारवती तदा मधुरिपौ तद्दत्तसपादना[5]
कालिन्दीजलकेलिवञ्जुललतामालम्ब्य सोत्कण्ठया ।
तद् गीत गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वर राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम्[6] ।।५९।।

---

(1) ०मसम्भाव० lost in A (2) कार्याभिधायिना A (3) ०यमान का० lost in A (4) ०न्कार्याभिधा० lost in A (5) दत्त सम्पानता B, दत्तसवादना A Hemacandra and वाग्भट read ०झम्पानता, while the readings in सदुक्तिकर्णामृत and लोचन p 25 are respectively तद्वस्त्रसव्यानया and तद्दत्तकम्पानता (6) Quoted anonymously by Hemacandra (p 73) =वाग्भट's अलङ्कारतिलक p 54=सदुक्तिकर्णामृत p 75 (ed Bibl Ind)

अत्र सर्वनाम्ना संवृतं वस्तु तत्कार्याभिधायिना वाक्यान्तरेण समुन्मील्य सहृदयहृदयहारितां[1] प्रापितम्। यथा वा

तह रुण्ण कण्ह विसाहीआए रोहग्गरगिराए।
जह कस्स वि जम्मसए वि कोइ मा वल्लहो होउ[2] ॥६०॥

अत्र पूर्वार्धे संवृतं वस्तु रोदनलक्षणं तदतिशयाभिधायिना वाक्यान्तरेण कामपि तद्विदाह्लादकारितां नीतम्।

इदमपरमत्र प्रकारान्तरं यत्र सातिशयसुकुमारं वस्तु कार्यातिशयाभिधानं विना संवृतिमात्ररमणीयतया कामपि काष्ठामधिरोप्यते। यथा

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः
कानि कानि न चकार लज्जया[3] ॥६१॥

अयमपरः प्रकारो यत्र स्वानुभवसंवेदनीयं वस्तु वचसा वक्तुमविषय इति ख्यापयितुं संव्रियते[4]। यथा

तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति[5] ॥६२॥

इति पूर्वमेव व्याख्यातम्।

इदमपि प्रकारान्तरं संभवति यत्र परानुभवसंवेद्यस्य वस्तुनो वक्तुरगोचरतां प्रतिपादयितुं संवृतिः क्रियते। यथा

---

(1) सहृदयहारितां B (2) The छाया would be

तथा रुदितं कृष्ण विशाखया रोधगद्गदगिरा।
यथा कस्यापि जन्मशतेऽपि कोऽपि मा वल्लभो भवतु॥

A reads विशाहिआलबोधगग्गअ० and होइ, while B reads विसाहिआइ वीगग्गर० (3) कुमार० VIII 11=शार्ङ्गधरपद्धति 3744 (4) संवृतिः क्रियते A (5) See above p 34, where add reference to लोचन p 60.

मन्मथ किमपि येन निदध्यौ[1] ।।६३।।

अत्र त्रिभुवनप्रथितप्रतापमहिमा तथाविधशक्तिव्याघातविषण्णचेता॰ काम किमपि स्वानुभवसमुचितमचिन्तयदिति ।

इदमपर प्रकारान्तरमत्र विद्यते—यत्र स्वभावेन कविविवक्षया वा केनचिदौपहत्येन युक्त वस्तु महापातकमिव कीर्तनीयता नार्हतीति समर्पयितु सन्नियते । यथा

दुर्वच तदथ मास्म भून्मृग-
स्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
नैनमाशु यदि वाहिनीपति
प्रत्यपत्स्यत शितेन पत्रिणा[2] ।।६४।।

यथा वा

निवार्यतामालि किमप्यय वटु
पुनर्विवक्षु स्फुरितोत्तराधर [3] ।
न केवल यो महतोऽपभाषते[4]
शृणोति तस्मादपि य स पापभाक्[5] ।।६५।।

अत्रार्जुनमारण भगवदपभाषण च न कीर्तनीयतामर्हतीति सवरणेन रमणीयता नीतम्[6] । कविविवक्षयोपहत यथा

सोऽय दम्भधृतव्रत [7] प्रियतमे कर्तु किमप्युद्यत [8] ।।६६।।

इति प्रथममेव व्याख्यातम् ।

एव सवृतिवक्रता विचार्य प्रत्ययवक्रताया कोऽपि प्रकार पद-मध्यान्तर्भूतत्वादिहैव समुचितावसरस्तस्मात्तद्विचारमाचरति—

---

(1) See above p 106 (2) किरात॰ XIII 49 (3) स्फुरिताधरोत्तर A (4) महता विभाषते B (5) कुमार॰ V 85=व्यक्तिविवेक p. 9. (6) B adds इति (7) B drops व्रत (8) See above p 34, 40.

प्रस्तुतौचित्यविच्छित्तिं स्वमहिम्ना विकासयन्[1] ।
प्रत्ययः पदमध्येऽन्यामुल्लासयति वक्रताम् ॥१७॥

कश्चित् प्रत्यय कृदादि पदमध्यवृत्तिरन्यामपूर्वा वक्रतामुल्लासयति वक्रभावमुद्दीपयति । किं कुर्वन्—प्रस्तुतस्य वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्य विच्छित्तिमुपशोभा विकासयन् समुल्लासयन् । केन—स्वमहिम्ना निजोत्कर्षेण । यथा

वेल्लद्बलाका घना [2] ॥६७॥

यथा वा

स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ[3] इति[4] ॥६८॥

अत्र वर्तमानकालाभिधायी शतृप्रत्यय कामप्यतीतानागतविभ्रमविरहिता तात्कालिकपरिस्पन्दसुन्दरी प्रस्तुतौचित्यविच्छित्ति समुल्लासयन् सहृदयहृदयहारिणी[5] प्रत्ययवक्रतामावहति ।

इदानीमेतस्या प्रकारान्तर पर्यालोचयति—

आगमादिपरिस्पन्दसुन्दरः शब्दवक्रताम् ।
परः कामपि पुष्णाति बन्धच्छायाविधायिनीम् ॥१८॥

परो द्वितीय प्रत्ययप्रकार कामप्यपूर्वा शब्दवक्रतामाबध्नाति वाचकवक्रभाव विदधाति । कीदृक्—आगमादिपरिस्पन्दसुन्दर । आगमो मुमादिरादिर्यस्य स तथोक्त, तस्यागमादे परिस्पन्द स्वविलसित तेन सुन्दर सुकुमार । कीदृशी शब्दवक्रताम्—बन्धच्छायाविधायिनी सनिवेश[6]कान्तिकारिणीमित्यर्थ । यथा

---

(1) प्रकाशयन् B (2) See above p 89 (3) See above p 75 (4) दृशौ इ० lost in A (5) हारिणी lost in A (6) All the sentences from परो द्वितीय up to this are lost in A.

जाने सख्यास्तव मयि मन सभृतस्नेहमस्मा-
दित्थभूता प्रथमविरहे तामह तर्कयामि ।
वाचाल मा न खलु सुभगमन्यभाव करोति
प्रत्यक्ष ते निखिलमचिराद् भ्रातरुक्त मया यत्[1] ॥६९॥

यथा च

दाहोऽम्भ प्रसृतिपच [2] इति ॥७०॥

यथा वा

पाय पाय कलाचीकृतकदलदलम्[3] ॥७१॥

इति । अत्र सुभगमन्यभावप्रभृतिशब्देषु[4] मुमादि[5]परिस्पन्द-सुन्दरा सनिवेशच्छायाविधायिनी[6] वाचकवक्रता प्रत्यया पुष्णन्ति ।

एव प्रसङ्गसमुचिता पदमध्यवर्तिप्रत्ययवक्रता विचार्य समनन्तर-सभविनी[7] वृत्तिवक्रता विचारयति—

अव्ययीभावमुख्यानां वृत्तीनां रमणीयता ।
यत्रोल्लसति सा ज्ञेया वृत्तिवैचित्र्यवक्रता ॥१९॥

सा वृत्तिवैचित्र्यवक्रता ज्ञेया बोद्धव्या । वृत्तीना वैचित्र्य[8] विचित्र-भाव सजातीयापेक्षया सौकुमार्योत्कर्षस्तेन वक्रता वक्रभावविच्छित्ति । कीदृशी—रमणीयता यत्रोल्लसति । रामणीयक यस्यामुद्भिद्यते । कस्य[9]—वृत्तीनाम् । कासाम्—अव्ययीभावमुख्यानाम् । अव्ययी-भाव समास [10] मुख्य प्रधानभूतो यासा[11] तास्तथोक्तास्तासा समास-

---

(1) मेघदूत 90 (2) See above p 33 (3) See above p 82. (4) ०प्रभृ० lost in A which reads apparently प्रभृतिषु (5) पाणिनि iii 2 83, vi 3 66, 67 (5) ०विधायिनो B. (7) भाविनी B (8) Omitted in A (9) तस्या A (10) Omitted in A (11) A here adds वृत्तीना

तद्धितसुब्धातुवृत्तीना[1] वैयाकरणप्रसिद्धानाम । तदयमत्रार्थ —[2]यत्र स्वपरिस्पन्दसौन्दर्यमेतासा समुचितभित्तिभागोपनिबन्धादभिव्यक्ति-मासादयति । यथा

अभिव्यक्ति तावद् बहिरलभमान [3] कथमपि
स्फुरन्नन्त स्वात्मन्यधिकतरसमूर्छितभर [4] ।
मनोज्ञामुद्वृत्ता परपरिमलस्पन्दसुभगा[5]-
महो धत्ते शोभामधिमधु लताना नवरस ॥७२॥

अत्र 'अधिमधु'-शब्दे विभक्त्यर्थविहित समास समयाभिधाय्यपि विषयसप्तमीप्रतीतिमुत्पादयन् 'नवरस'-शब्दस्य श्लेषच्छायाच्छुरण-वैचित्र्यमुन्मीलयति । एतद्वृत्तिविरहिते विन्यासान्तरे वस्तुप्रतीतौ सत्यामपि न तादृक्तद्विदाह्लादकारित्वम्[6] । उद्वृत्त-परिमल-स्पन्द-सुभग-शब्दानामुपचारवक्रत्व परिस्फुरद्विभाव्यते । यथा च

आ स्वर्लोकादुरगनगर नूतनालोकलक्ष्मी-
मातन्वद्भि किमिव सितता चेष्टितैस्ते न नीतम्[7] ।
अप्येतासा दयितविहिता[8] विद्विषत्सुन्दरीणा
यैरानीता नखपदमयी मण्डना पाण्डिमानम्[9] ॥७३॥

अत्र पाण्डुत्व-पाण्डुता-पाण्डुभाव-शब्देभ्य पाण्डिम-शब्दस्य किमपि वृत्तिवैचित्र्यवक्रत्व विद्यते । यथा च

कान्त्योन्मीलति[10] सिहलीमुखरुचा चूर्णाभिषेकोल्लस-[11]
त्लावण्यामृतवाहिनिर्झरजुषामाचान्तिभिश्चन्द्रमा ।

---

(1) A has समासतद्धितसुख्याना वत्ति is recognised as fivefold कृत्, समास, तद्धित, एकशेष and सनन्त (2) B adds यदि before यत्र (3) बलि० for बहि in B (4) ०मूर्छितेचर B (5) ०मुद्वृत्तस्मरपरिमल० B (6) तादृक omitted in A (7) A reads सिकता, नीत (8) दयित-विरहे A (9) सुभाषितावली no 2954 (10) Lost in A , B reads कातत्वीयति Our emendation is conjectural (11) पूर्णा for चूर्णा in B

येनापानमहोत्सवव्यतिकरेष्वेकातपत्रायते[1]
देवस्य त्रिदशाधिपावधिजगज्जिष्णोर्मनोजन्मन ।।७४।।

अत्र सुब्धातुवृत्ते समासवृत्तेश्च किमपि वक्रतावैचित्र्य[2] परिस्फुरति ।

एव वृत्तिवक्रता विचार्य पदपूर्वार्धभाविनीमुचितावसरा[3] भाववक्रता विचारयति---

साध्यतामप्यनादृत्य सिद्धत्वेनाभिधीयते ।
यत्र भावो भवत्येषा भाववैचित्र्यवक्रता ।।२०।।

एषा वर्णितस्वरूपा भाववैचित्र्यवक्रता[4] भवत्यस्ति । भावो धात्वर्थरूपस्तस्य वैचित्र्य विचित्रभाव प्रकारान्तराभिधानव्यतिरेकि रामणीयक तेन वक्रता वक्रत्वविच्छित्ति । कीदृशी---यत्र यस्या भाव [5] सिद्धत्वेन परिनिष्पन्नत्वेनाभिधीयते[6] भण्यते । कि कृत्वा---साध्यतामप्यनादृत्य निष्पाद्यमानता प्रसिद्धामप्यवधीर्य । तदिदमत्र तात्पर्यम्---यत् साध्यत्वेनापरिनिष्पत्ते [7] प्रस्तुतस्यार्थस्य दुर्बल परिपोष , तस्मात् सिद्धत्वेनाभिधान परिनिष्पन्नत्वात्पर्याप्त प्रकृतार्थपरिपरिपोषमावहति । यथा

श्वासायासमलीमसाधररुचे[8]र्दो कन्दलीतानवात्
केयूरायितमङ्गदै परिणत पाण्डिम्नि गण्डत्विषा ।
अस्या कि च विलोचनोत्पलयुगेनात्यन्तमश्रुस्रुता
तार तादृगपाङ्गयोररुणित येनोत्प्रताप स्मर ।।७५।।

अत्र भावस्य सिद्धत्वेनाभिधानमतीव चमत्कारकारि ।

---

(1) पार for पान in A (2) वक्र lost in A (3) ०विनी० lost in A, (4) वैचित्र्य lost in A (5) यस्या भाव lost in A (6) परिस्पन्दत्वेना० A (7) A is corrupt here and has lost परिनि० but reads साध्यत्वेनाभिधा before it. (8) रुचे lost in A

एव भाववक्रता विचार्य प्रातिपदिकान्तर्वर्तिनी लिङ्गवक्रता विचारयति—

भिन्नयोर्लिङ्गयोर्यस्यां सामानाधिकरण्यतः।
कापि शोभाभ्युदेत्येषा[1] लिङ्गवैचित्र्यवक्रता ॥२१॥

एषा कथितस्वरूपा[2] लिङ्गवैचित्र्यवक्रतास्त्यादिविचित्रभाववक्रता-विच्छित्ति । भवतीति सबन्ध , क्रियान्तराभावात् । कीदृशी—यस्या यत्र विभिन्नयोर्विभक्तस्वरूपयोर्लिङ्गयो सामानाधिकरण्यतस्तुल्या-श्रयत्वादेकद्रव्यवृत्तित्वात् काप्यपूर्वा शोभाभ्युदेति कान्तिरुल्लसति । यथा

यस्यारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रत त्याजिता
कार्य पुङ्खितबाणमीश्वरधनुस्तद्दोर्भिरेभिर्मया ।
स्त्रीरत्न तदगर्भसभवमितो लभ्य च लीलायिता
तेनैषा मम फुल्लपङ्कजवन जाता दृशा विशति [3] ॥७६॥

यथा वा

नभस्वता लासितकल्पवल्ली[4]-
प्रबालबालव्यजनेन[5] तस्य ।
उर स्थलेऽकीर्यत दक्षिणेन
सर्वास्पद सौरभमङ्गराग ॥७७॥

यथा च

आयोज्य मालामृतुभि प्रयत्न-
सपादितामसतटेऽस्य चक्रे ।
करारविन्द मकरन्दबिन्दु-
स्यन्दि श्रिया विभ्रमकर्णपूर. ॥७८॥

(1) उदेति शोभा काप्येषा A (2) स्वरूपकथिता B (3) बालरामायण 1 30 (p 15) (4) लालित A (5) बाल omitted in A

इयमपरा च लिङ्गवैचित्र्यवक्रता—

सति लिङ्गान्तरे यत्र स्त्रीलिङ्गं च प्रयुज्यते ।
शोभानिष्पत्तये यस्मान्नामैव स्त्रीति पेशलम् ॥२२॥

यत्र यस्या लिङ्गान्तरे सत्यन्यस्मिन् सभवत्यपि लिङ्गे स्त्रीलिङ्ग प्रयुज्यते निबध्यते । अनेकलिङ्गत्वेऽपि पदार्थस्य स्त्रीलिङ्गविषय प्रयोग क्रियते । किमर्थम्—शोभानिष्पत्तये । कस्मात् कारणात्—यस्मान्नामैव स्त्रीति पेशलम् । स्त्रीत्यभिधानमेव हृदयहारि । विच्छित्यन्तरेण रसादियोजनयोग्यत्वात्[1] । उदाहरण यथा

यथेय ग्रीष्मोष्मव्यतिकरवती पाण्डुरभिदा
मुखोद्भिन्नम्लानानिलतरलवल्लीकिसलया[2] ।
तटी तार ताम्यत्यतिशशियशा[3] कोऽपि जलद-
स्तथा मन्ये[4] भावी भुवनवलयाक्रान्तिसुभगा[5] ॥७६॥

अत्र त्रिलिङ्गत्वे सत्यपि 'तट'-शब्दस्य, सौकुमार्यात् स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुक्तम् । तेन विच्छित्त्यन्तरेण भावी नायकव्यवहार[6] कश्चिदासूत्रित इत्यतीव रमणीयत्वाद्वक्रतामावहति[7] ॥

इदमपरमेतस्या प्रकारान्तर लक्षयति—

विशिष्टं योज्यते लिङ्गमन्यस्मिन् संभवत्यपि ।
यत्र विच्छित्तये सान्या वाच्यौचित्यानुसारतः ॥२३॥

---

(1) ०योग्यता A (2) तरुण for तरल in B (3) ०अनिशयि for अतिशशि in A (4) मध्ये A (5) कान्ति for क्रान्ति in A (6) भाविनायिका० A (7) अभिनवगुप्त (लोचन p 160) says तथा हि—'तटी तार ताम्यति' इत्यत्र तटशब्दस्य पुस्त्वनपुसकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेवाश्रित सहृदयै 'स्त्रीति नामापि मधुरम्' इति कृत्वा । It is possible that this is a reminiscence of Kuntaka's कारिका and its illustration

सा चोक्तस्वरूपान्यापरा विद्यते। यत्र यस्या विशिष्ट योज्यते लिङ्गत्रयाणामेकतम किमपि कविविवक्षया निबध्यते। कथम्—अन्यस्मिन् सभवत्यपि, लिङ्गान्तरे विद्यमानेऽपि। किमर्थम्—विच्छित्तये शोभायै। कस्मात् कारणात्—वाच्यौचित्यानुसारत। वाच्यस्य[1] वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्यानुसरणमनुसारस्तस्मात्। पदार्थौचित्यमनुसृत्येत्यर्थ। यथा

त्व रक्षसा भीरु यतोऽपनीता[2]
त मार्गमेता कृपया लता मे।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवन्त्य
शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि[3] ॥८०॥

अत्र सीतया सह राम पुष्पकेनावतरस्तस्या स्वयमेव[4] तद्विरहवैधुर्यमावेदयति—यत्त्व रावणेन तथाविधत्वरापरतन्त्रचेतसा मार्गे यस्मिन्नपनीता तत्र तदुपमर्दवशात्तथाविधसस्थानयुक्तत्व[5] लतानामुन्मुखत्व[6] मम त्वन्मार्गानुमानस्य निमित्ततामापन्नमिति वस्तु विच्छित्त्यन्तरेण रामेण[7] योज्यते। यथा—हे भीरु स्वाभाविकसौकुमार्यकातरान्त-करणे, रावणेन तथाविधक्रूरकर्मकारिणा यस्मिन्मार्गे त्वमपनीता तमेता साक्षात्कारपरिदृश्यमानमूर्तयो लता किल मामदर्शयन्निति। तन्मार्गप्रदर्शन परमार्थतस्तासा निश्चेतनया न सभाव्यम् इति प्रतीयमानवृत्तिरुत्प्रेक्षालकार कवेरभिप्रेत। यथा—तव भीरुत्व रावणस्य क्रौर्य ममापि त्वत्परित्राणप्रयत्नपरता पर्यालोच्य स्त्रीस्वभावादार्द्रहृदयत्वेन समुचितस्वविषयपक्षपातमाहात्म्यादेता कृपयैव[8] मम मार्गप्रदर्शनमकुर्वन्निति। केन करणभूतेन[9]—शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि। यस्माद्वागिन्द्रियवर्जितत्वाद्वक्तुमशक्नुवन्त्य। यत्किल

---

(1) Lost in A (2) ०तोऽपनीता० lost in A (3) रघु० xiii 24
(4) ०स्या स्व० lost in A (5) पदस्थान for सस्थान in A (6) उन्मुखत्व omitted in B (7) Omitted in A (8) Omitted in A.
(9) कारणभूतेन B

ये केचिदजल्पन्तो मार्गप्रदर्शन प्रकुर्वन्ति ते तदुन्मुखीभूतहस्तपल्लवै-र्बाहुभिरित्येतदतीव युक्तियुक्तम्। तथा चात्रैव वाक्यान्तरमपि विद्यते

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञ समबोधयन्माम्।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या-
मुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि[1] ॥८१॥

हरिण्यश्च मा समबोधयन्। कीदृशम्——तवागतिज्ञम्, लताप्रदर्शित-मार्गमजानन्तम्। ततस्ता[2] सम्यगबोधयन्निति, यतस्तास्तदपेक्षया किंचित्प्रबुद्धा इति। ताश्च कीदृश्य——तथाविधवैशससदर्शनवशाद् दु खितत्वेन परित्यक्ततृणग्रासा। कि कुर्वाणा——तस्या दिशि नयनानि समर्पयन्त्य। कीदृशानि—ऊर्ध्वीकृतपक्ष्मपङ्क्तीनि। तदेव तथाविधस्थानकयुक्तत्वेन दक्षिणा दिशमन्तरिक्षेण नीतेति सज्ञया निवेदयन्त्य। अत्र वृक्षमृगादिषु लिङ्गान्तरेषु सभवत्स्वपि स्त्रीलिङ्ग-मेव पदार्थौचित्यानुसारेण चेतनचमत्कारकारितया कवेरभिप्रेतम्। तस्मात् कामपि वक्रतामावहति।

एव प्रातिपदिकलक्षणस्य सुबन्तसभविन पदपूर्वार्धस्य यथासभव वक्रभाव विचार्येदानीमुभयोरपि सुप्तिङन्तयोर्धातुस्वरूप पूर्वभागो य सभवति तस्य वक्रता विचारयति। तस्य च क्रियावैचित्र्यनिबन्धन-मेव वक्रत्व विद्यते। तस्मात् क्रियावैचित्र्यस्यैव कीदृशा कियन्तश्च[3] प्रकारा सभवन्तीति तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह——

कर्त्रत्यन्तरङ्गत्वं कर्त्रन्तरविचित्रता।
स्वविशेषणवैचित्र्यमुपचारमनोज्ञता ॥२४॥

---

(1) रघु० xiii 25 (2) ता omitted in A (3) किय० lost in A B reads कियन्ती वा

कर्मादिसंवृति पञ्च[1] प्रस्तुतौचित्यचारवः ।
क्रियावैचित्र्यवक्रत्वप्रकारास्त इमे स्मृताः[2] ॥२५॥

क्रियाविचित्र्यवक्रत्वप्रकारा धात्वर्थविचित्रभाववक्रताप्रभेदास्त इमे स्मृता वर्ण्यमानस्वरूपा [3] कीर्तिता । कियन्त —पञ्च पञ्चसख्याविशिष्टा । कीदृशा —प्रस्तुतौचित्यचारव । प्रस्तुत वर्ण्यमान वस्तु तस्य यदौचित्यमुचितभावस्तेन चारवो[4] रमणीया । तत्र प्रथमस्तावत् प्रकारो य —कर्तुरत्यन्तरङ्गत्व नाम । कर्तु स्वतन्त्रतया मुख्यभूतस्य कारकस्य क्रिया[5] प्रति निर्वर्तयितुर्यदत्यन्तरङ्गत्वम् अत्यन्तमान्तरतम्यम्[6] । यथा

चूडारत्ननिषण्णदुर्वहजगद्भारोन्नमत्कन्धरो
धत्तामुद्धुरतामसौ भगवत शेषस्य मूर्धा परम् ।
स्वैर सस्पृशतीषदप्यवनति[7] यस्मिन् लुठन्त्यक्रम[8]
शून्ये नूनमियन्ति नाम भुवनान्युद्दामकम्पोत्तरम् ॥८२॥

अत्रोद्धुरता धारणलक्षणक्रिया कर्तु फणीश्वरमस्तकस्य प्रस्तुतौचित्यमाहात्म्यादन्तर्भाव[9] यथा भजते[10] तथा नान्या काचिदिति क्रियावैचित्र्यवक्रतामावहति । यथा वा

कि शोभिताहमनयेति पिनाकपाणे
पृष्ठस्य पातु परिचुम्बनमुत्तर व [11] ॥८३॥

अत्र चुम्बनव्यतिरेकेण भगवता तथाविधलोकोत्तर गौरीशोभाति-

---

(1) A reads this पाद as नवोल्लेखविशिष्टार्थ० (2) A transposes the lines of this कारिका वक्रत्व lost in A (3) इमे स्मृता व० lost in A (4) lost in A (5) क्रिया A (6) ०रत० lost in A (7) अवनत A (8) लुठति A (9) महात्म्यादवाद् A (10) युज्यते A (11) See above p. 53 In the previous quotation, the reading is शशाङ्कमौले (for पिनाकपाणे) which seems preferable in the context.

शयाभिधान न केनचित् क्रियान्तरेण कर्तु पार्यत इति क्रियावैचित्र्य-निबन्धन वक्रभावमावहति । यथा च

रुद्दस्स तइअणअण पव्वइपरिचुम्बिअ जअइ[1] ॥८४॥

यथा वा

सिढिलिअचाओ जअइ[2] मअरद्धओ[3] ॥८५॥

एतयोर्वैचित्र्य पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

अयमपर क्रियावैचित्र्यवक्रताया प्रकार —कर्त्रन्तरविचित्रता । अन्य कर्ता कर्त्रन्तर तस्माद्विचित्रता वैचित्र्यम् । प्रस्तुतत्वात् सजातीयत्वाच्च[4] कर्तुरेव । एतदेव च तस्य वैचित्र्य यत् क्रियामेव कर्त्रन्तरापेक्षया विचित्रस्वरूपा सपादयति । यथा

नैकत्र शक्तिविरति क्वचिदस्ति सर्वे
भावा स्वभावपरिनिष्ठिततारतम्या ।
आकल्पमौर्वदहनेन निपीयमान[5]-
मम्भोधिमेकचुलकेन पपावगस्त्य [6] ॥८६॥

अत्रैकचुलकेनाम्भोधिपान सतताध्यवसायाभ्यासकाष्ठाधिरूढिप्रौढत्वाद्वाडवाग्ने किमपि क्रियावैचित्र्यमुद्वहत् कामपि वक्रतामुन्मीलयति । यथा वा

प्रपन्नार्तिच्छिदो नखा [7] ॥८७॥

यथा वा

स दहतु दुरित शाम्भवो व शराग्नि [8] ॥८८॥

एतयोर्वैचित्र्य पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

---

(1) See above p 36 (2) जअइ B (3) See above p 37 (4) विजातीय० A (5) निपीड्यमान B (6) सुभाषितावली no. 992 (7) See above p 36 B reads आपन्नार्त्ति (8) See above p. 37.

अयमपर क्रियावैचित्र्यवक्रताया प्रभेद —स्वविशेषण-वैचित्र्यम्। मुख्यतया प्रस्तुतत्वात् क्रियाया स्वस्यात्मनो यद्[1] विशेषण भेदक तेन वैचित्र्य विचित्रभाव। यथा—

इत्युद्गते शशिनि पेशलकान्तिदूती-
सलापसवलितलोचनमानसाभि[2]।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभि ॥८९॥

अत्र मण्डनविधिग्रहणलक्षणाया क्रियाया विपरीतभूषाविन्यास-हासितसखीजनमिति विशेषणेन किमपि सौकुमार्यमुन्मीलितम्। यस्मात्तथाविधादरोपरचित[4] प्रसाधन[5] यस्य व्यञ्जकत्वेनोपात्त मुख्यतया वर्ण्यमानवृत्तेर्वल्लभानुरागस्य सोऽप्यनेन सुतरा समुत्तेजित। यथा वा

मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभाग[6] ॥९०॥

अस्य वैचित्र्य पूर्वमेवोदितम्। एतच्च क्रियाविशेषण द्वयोरपि क्रियाकारकयोर्वक्रत्वमुल्लासयति[7]। यस्माद्विचित्रक्रियाकारित्व-मेव कारकवैचित्र्यम्।

इदमपर क्रियावैचित्र्यवक्रताया प्रकारान्तरम्—उपचारमनो-ज्ञता। उपचार सादृश्यादिसमन्वय समाश्रित्य धर्मान्तराध्यारोप[8]-स्तेन मनोज्ञता वक्रत्वम्। यथा—

तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ
प्रथिम्न प्रागल्भ्य स्तनजघनमुन्मुद्रयति च।

---

(1) Omitted in A (2) सलापसवर्धितमानसाभि A, contrary to metre. (3) Quoted in काव्यमीमांसा p 70=दशरूपकावलोक (on ii. 38)=रसार्णवसुधाकर i 272 (4) ०दरोपचित A (5) प्रसाधनविधान A (6) प्रभाग B See above p. 33 (7) क्रत्वमुल्ला० lost in A (8) समाश्रित्य धर्मा० lost in A

दृशोर्लीलारम्भा स्फुटमपवदन्ते सरलता-
महो सारङ्गाक्ष्यास्तरुणिमनि गाढ परिचय[1] ।६१।।

अत्र स्खलदमललावण्यजलधौ समुल्लसद्विमलसौन्दर्यसभारसिन्धौ परिस्फुरन्त्यपि स्पन्दतया[2] प्लवमानत्वेन[3] लक्ष्यमाणानि पारप्राप्तिमासादयितु व्यवस्यन्तीवेति[4] चेतनपदार्थसभाविसादृश्योपचारात्तारुण्यतरलतरुणीगात्राणा तरणमुत्प्रेक्षितम् । उत्प्रेक्षायाश्चोपचार एव भूयसा जीवितत्वेन[5] परिस्फुरतीत्युत्प्रेक्षावसर एव विचारयिष्यते[6] । प्रथिम्न प्रागल्भ्य[7] स्तनजघनमुन्मुद्रयति च [इति]—अत्र स्तनजघन कर्तृ प्रथिम्न प्रागल्भ्य महत्त्वस्य प्रौढिमुन्मुद्रयत्युन्मीलयति[8] । यथा कश्चिच्चेतन [9] किमपि रक्षणीय वस्तु मुद्रयित्वा कमपि समयमवस्थाप्य समुचितोपयोगावसरे स्वयमुन्मुद्रयत्युद्घाटयति[10], तदेव तत्कारित्वसाम्यात् स्तनजघनस्योन्मुद्रणमुपचरितम् । तदिदमुक्त भवति—यत्[11] यदेव शैशवदशाया शक्त्यात्मना निमीलितस्वरूपमनवस्थितमासीत्, तस्य प्रथिम्न [12] प्रागल्भ्यस्य प्रथमतरतारुण्यावतारावसरसमुचित प्रथनप्रसर[13] समर्पयति । दृशोर्लीलारम्भा स्फुटमपवदन्ते सरलताम् [इति]—अत्र शैशवप्रतिष्ठिता स्पष्टता प्रकटमेवापसार्य दृशो-

---

(1) सदुक्तिकर्णामृत ii 11, p 126 (राजशेखरस्य) But सूक्तिमुक्तावली attributes it to कुम्भक Quoted anonymously by Hemacandra (p 302) and वाग्भट (अलङ्कारतिलक) p 62 माणिक्यचन्द्र refers (p 25) to this criticism of the verse to the वक्रोक्तिजीवितकार (वक्रोक्तिजीवितकारोऽपि 'तरन्तीवाङ्गानि' इत्यत्र सादृश्योपचारमूचे ।) (2) ०स्फुरत्परिस्पन्दतया A (3) न of प्लवमान is lost in A, which reads ०त्वव for ०त्वेन (4) व्यवन्त्यन्ति चेति A (5) पचारणवय सज्जीवत० A (6) वक्ष्यते A This is discussed below in ch. iii (7) A omits haplologically all the words from here up to प्रथिम्न प्रागल्भ्य in the next line (8) आमीलयति A (9) कश्चिन्नव A. (10) उत्पाटयति A (11) Omitted in A (12) प्रथिम B (13) प्रथम० B

विलासोल्लासा कमपि नवयौवनसमुचित विभ्रममधिरोपयन्ति। यथा केचिच्चेतना कुत्रचिद्विषये कमपि व्यवहार समासादितप्रसरमपसार्य किमपि स्वाभिप्रायाभिमत परिस्पन्दान्तर प्रतिष्ठापयन्तीति[1] तत्कारित्वसादृश्याल्लीलावतीलोचनविलासोल्लासाना सरलत्वापवदनमुपचरितम्। तदेवविधेनोप[2]चारेणैतास्तिस्रोऽपि क्रिया काममपि वक्रतामधिरोपिता। वाक्येऽस्मिन्नपरेऽपि वक्रताप्रकारा प्रतिपद सभवन्तीत्यवसरान्तरे[3] विचार्यन्ते।

इदमपर क्रियावैचित्र्यवक्रताया प्रकारान्तरम्—कर्मादिसवृति। कर्मप्रभृतीना कारकाणा सवृति सवरणम्, प्रस्तुतौचित्यानुसारेण सातिशयप्रतीतये समाच्छाद्याभिधा[4]। सा च क्रियावैचित्र्यकारित्वात् प्रकारत्वेनाभिधीयते[5]।

कारणे कार्योपचाराद् यथा—

नेत्रान्तरे मधुरमर्पयतीव किंचित्
कर्णान्तिके[6] कथयतीव किमप्यपूर्वम्।
अन्त समुल्लिखति किंचिदिवायताक्ष्या[7]
रागालसे मनसि रम्यपदार्थलक्ष्मी ॥६२॥

अत्र तदनुभवैकगोरत्वादनाख्येयत्वेन किमपि सातिशय प्रतिपद कर्म सपादयन्त्य क्रिया स्वात्मनि कमपि वक्रभावमुद्भावयन्ति[8]। उपचारमनोज्ञताप्यत्र विद्यते। यस्मादर्पणकथनोल्लेखनान्युपचारनिबन्धनान्येव चेतनपदार्थधर्मत्वात्। यथा च—

---

(1) इति omitted in B (2) ०म्। तदेवंवि० lost in A (3) ०न्तीत्येवमन्तरा A This is discussed below, p 132 (4) B reads समाच्छाद्याभिद्य (?) (5) The whole of the paragraph is dropped in A (6) कण्ठान्तरे A (7) ०दिवामिताक्ष्या B (8) ०मुत्पादयन्ति A

नृत्तारम्भाद्विरतरभसस्तिष्ठ तावन्मुहूर्तं
यावन्मौलौ श्लथमजलता भूषण ते नयामि ।
इत्याख्याय प्रणयमधुर कान्तया योज्यमाने
चूडाचन्द्रे जयति सुखिन कोऽपि शर्वस्य गर्व ॥६३॥

अत्र 'कोऽपि' इत्यनेन सर्वनामपदेन[1] तदनुभवैकगोचरत्वादव्यपदेश्यत्वेन सातिशय शर्वस्य गर्व इति कर्तृसवृति । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति क्रियावैचित्र्यनिबन्धनम् ।

इत्यय पदपूर्वार्धवक्रभावो व्यवस्थित ।
दिङ्मात्रमेवमेतस्य[2] शिष्ट लक्ष्ये निरूप्यते ॥६४॥

इति सग्रहश्लोक ।

तदेव सुप्तिङन्तयोर्द्वयोरपि पदपूर्वार्धस्य[3] प्रातिपदिकस्य धातोश्च यथायुक्ति वक्रता[4] विचार्येदानी तयोरेव यथास्वमपरार्धस्य प्रत्यय-[5]लक्षणस्य वक्रता विचारयति। तत्र क्रियावैचित्र्यवक्रताया समनन्तरसभविन क्रमसमन्वितत्वात्[6] कालस्य वक्रत्व पर्यालोच्यते, क्रियापरिच्छेदकत्वात्तस्य ।

औचित्यान्तरतम्येन[7] समयो रमणीयताम् ।
याति यत्र भवत्येषा कालवैचित्र्यवक्रता ॥२६॥

एषा प्रक्रान्तस्वरूपा भवत्यस्ति कालवैचित्र्यवक्रता[8]। कालो वैयाकरणादिप्रसिद्धो वर्तमानादिर्लट्प्रभृतिप्रत्ययवाच्यो य पदार्थानामुदयतिरोधानविधायी[9] तस्य वैचित्र्य विचित्रभावस्तथाविधत्वेनोप-

(1) Omitted in A (2) दिङ्मात्रमेव तदेतस्य A, दिङ्मात्रमेतदस्य B (both readings corrupt, because contrary to metre) (3) पद० omitted in A (4) वक्रभाव A (5) ०स्य प्रत्यय० lost in A (6) क्रिया for क्रम in B (7) औचित्यान्त० lost in A (8) All words from एषा up to this omitted in A (9) ०नामुदय० lost in A

निबन्धस्तेन वक्रता वक्रत्वविच्छित्ति । कीदृशी—यत्र यस्या समय कालाख्यो रमणीयता याति रामणीयक गच्छति। केन हेतुना—औचित्यान्तरतम्येन । प्रस्तुतत्वात्प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्यान्तरतम्येनान्तरङ्गत्वेन । तदतिशयोत्पादकत्वेनेत्यर्थ । यथा—

समविसमणिव्विसेसा समतदो मदमदसचारा ।
अइरो होहिति पहा मणोरहाण पि दुल्लघा[1] ।।९५।।

अत्र वल्लभाविरहवैधुर्यकातरान्त करणेन[2] भाविन समयस्य मभाव नानुमानमाहात्म्यमुत्प्रेक्ष्य उद्दीपनविभावत्वविभवविलसित तत्परिस्पन्दसौन्दर्यसन्दर्शनासहिष्णुना किमपि भयविसष्ठुलत्वमनुभूय शङ्काकुलत्वेल केनचिदेतदभिधीयते—यदचिराद् भविष्यन्ति पन्थानो मनोरथानामप्यलङ्घनीया इति भविष्यत्कालाभिधायी प्रत्यय कामप्यपरार्धवक्रता[3] विकासयति। यथा वा—

यावत्किञ्चिदपूर्वमार्द्रमनसामावेदयन्तो नवा
सौभाग्यातिशयस्य कामपि दशा गन्तु व्यवस्यन्त्यमी ।
भावास्तावदनन्यजस्य[4] विधुर कोऽप्युद्यमो[5] जृम्भते
पर्याप्ते मधुविभ्रमे तु किमय कर्तेति कम्पामहे ।।९६।।

अत्र व्यवस्यन्ति जृम्भते कर्ता कम्पामहे चेति प्रत्यया प्रत्येक प्रतिनियतकालाभिधायिन कामपि पदपरार्धवक्रता प्रख्यापयन्ति । तथा च–प्रथमतरावतीर्णमधुसमयसौकुमार्यसमुल्लसितसुन्दरपदार्थसार्थसमुन्मेषसमुद्दीपितसहजविभवविलसितत्वेन मकरकेतोर्मनाङ्मात्रमाधव-

---

(1) गाथासप्तशतक 675=quoted in ध्वन्यालोक p 158 The छाया would be

समविषमनिर्विशेषा समन्ततो मन्दमन्दसञ्चारा ।
अचिराद्भविष्यन्ति पन्थानो मनोरथानामपि दुर्लङ्घ्या ।।

(2) ०कातरा० omitted in A (3) कामपि पदार्थ० B (4) भाव A (5) कोऽप्यद्य मे A

सानाथ्य[1]समुल्लसितातुलशक्ते सरसहृदयविधुरताविधायी कोऽपि सरम्भ समुज्जृम्भते। तस्मादनेनानुमानेन पर परिपोषमधिरोहति। कुसुमाकरविभवविभ्रमे मानिनीमानदलनदुर्ललितसमुदितसहज-सौकुमार्यसपत्सजनितसमुचितजिगीषावसर[2] किमसौ विधास्यतीति विकल्पयन्तस्तत्कुसुमशरनिकरनिपातकातरान्त करणा किमपि कम्पा-महे चकितचेतस सपद्यामह इति प्रियतमाविरहविधुरचेतस सरस-हृदयस्य कस्यचिदेतदभिधानम्।

एव कालवक्रता विचार्य क्रमससुचितावसरा कारकवक्रता विचारयति—

यत्र कारकसामान्यं प्राधान्येन निबध्यते।
तत्त्वा[3]ध्यारोपणान्मुख्यगुणभावाभिधानतः॥२७॥
परिपोषयितुं कांचिद् भङ्गीभणितिरम्यताम्[4]।
कारकाणां विपर्यासः सोक्ता कारकवक्रता॥२८॥

सोक्ता कारकवक्रता सा कारकवक्रत्वविच्छित्तिरभिहिता। कीदृशी—यस्या कारकाणा विपर्यास साधनाना विपरिवर्तनम्, गौण-मुख्ययोरितरेतरत्वापत्ति। कथम्—यत् कारकासामान्य मुख्या-पेक्षया[5] करणादि तत् प्राधान्येन मुख्यभावेन प्रयुज्यते। कया युक्त्या[6]—तत्त्वाध्यारोपणात्। तदिति मुख्यपरामर्श, तस्य भावस्तत्त्व तदध्या-रोपणात् मुख्यभावसमर्पणात्[7]। तदेव मुख्यस्य का व्यवस्थेत्याह[8]—मुख्यगुणभावाभिधानत। मुख्यस्य यो गुणभावस्तदभिधानाद-मुख्यत्वेनोपनिबन्धादित्यर्थ। किमर्थम्—परिपोषयितु[9] काचिद् भङ्गीभणितिरम्यताम्[10]। काचिदपूर्वा विच्छित्युक्तिरमणीयतामुल्ला-

---

(1) ०सामर्थ्य B (2) ०दुर्ललितसहजमाधुर्यसम्पत्० A (3) तस्या A (4) रस्यता B, रुद्यताम् A (5) मुख्यगौणापेक्षया A (6) वृत्त्या A (7) मुख्यभावसम० lost in A (8) काप्यवस्था A (9) पोषयितु lost in A (10) ०रस्यता B

सयितुम् । तदेवमचेतनस्यापि चेतनसभविस्वातन्त्र्यसमर्पणादमुख्यस्य[1] करणादेर्वा कर्तृत्वाध्यारोपणाद्यत्र[2] कारकविपर्यासिश्चमत्कारकारी सपद्यते । यथा

याञ्चा दैन्यपरिग्रहप्रणयिनी नेक्ष्वाकव शिक्षिता
सेवासवलित कदा रघुकुले[3] मौलौ निबद्धोऽञ्जलि[4] ।
सर्वं तद्विहित तथाप्युदधिना नैवोपरोध कृत
पाणि सप्रति मे हठात् किमपर स्प्रष्टु[5] धनुर्धावति[6] ॥९७॥

अत्र पाणिना धनुर्ग्रहीतुमिच्छामीति वक्तव्ये पाणि करणभूतस्य कर्तृत्वाध्यारोप कामपि कारकवक्रता[7] प्रतिपद्यते । यथा वा

स्तनद्वन्द्वम्[8] इत्यादौ[9] ॥९८॥

यथा वा

निष्पर्यायनिवेशपेशलरसैरन्योन्यनिर्भर्त्सिभि-
र्हस्ताग्रैर्युगपन्निपत्य दशभिर्वामैर्धृत कार्मुकम् ।
सव्याना पुनरप्रथीयसि विधावस्मिन्[10] गुणारोपणे
मत्सेवाविदुषामहप्रथमिका काप्यम्बरे वर्तते[11] ॥९९॥

अत्र पूर्ववदेव कर्तृत्वाध्यारोपनिबन्धन कारकवक्रत्वम् । यथा वा

बद्धस्पर्द्ध इति[12] ॥१००॥

एव कारकावक्रता विचार्य क्रमसपन्विता सख्यावक्रता विचारयति, तत्परिच्छेदकत्वात् सख्याया[13] —

---

(1) ०समर्पणममुख्यस्य A after which करणादेर्वा lost (2) कर्त्रध्यारोप० A (3) कदा रघुकुले lost in A (4) निबद्धाञ्जलि B (5) स्पष्ट A (6) वाञ्छति B This verse occurs in महानाटक (मधुसूदन's version), ed जीवानन्द, iv 78, p 54 Quoted anonymously in सरस्वतीकण्ठा० p 52 (7) कारक० omitted in B (8) See above p 38 (9) This illustration is omitted here in A (10) विधास्तस्मिन् B (11) बालरामायण i 50 (p 23). (12) See above p 39 (13) तत्परि etc omitted in A

कुर्वन्ति काव्यवैचित्र्यविवक्षापरतन्त्रिताः ।
यत्र संख्याविपर्यासं तां संख्यावक्रतां विदुः ॥२९॥

यत्र यस्या कवय काव्यवैचित्र्यविवक्षापरतन्त्रिता स्वकर्मविचित्रभावाभिधित्सापरवशा सख्याविपर्यास वचनविपरिवर्तन कुर्वन्ति विदधते ता सख्यावक्रता विदु तद्वचनवक्रत्व जानन्ति तद्विद । तदयमत्रार्थ —यदेकवचने द्विवचने प्रयोक्तव्ये वैचित्र्यार्थ वचनान्तर यत्र प्रयुज्यते, भिन्नवचनयोर्वा यत्र सामानाधिकरण्य विधीयते । यथा

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निश्वासैरयममृतहृद्योऽधररस ।
मुहु कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्प स्तनतटी
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम्[1] ॥१०१॥

अत्र 'न त्वहम्' इति वक्तव्ये, 'न तु वयम्' इत्यनन्तरङ्गत्वप्रतिपादनार्थ ताटस्थ्यप्रतीतये बहुवचन प्रयुक्तम् । यथा[2] वा

वय तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्व खलु कृती ॥१०२॥

अत्रापि पूर्ववदेव ताटस्थ्यप्रतीति । यथा वा

फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकरा[3] ॥१०३॥

अत्र द्विवचनबहुवचनयो सामानाधिकरण्यलक्षण सख्याविपर्यास सहृदयहृदयहारितामावहति । यथा वा

शास्त्राणि चक्षुर्नवम्[4] इति ॥१०४॥

अत्र पूर्ववदेवैकवचनबहुवचनयो सामानाधिकरण्य वैचित्र्यविधायि ।

---

(1) अमरुशतक no 85=सुभाषितावली no 1627 (anon)=कवीन्द्रवचन no 377 (anon)=सदुक्तिकर्णा० ıı 245 (anon)=ध्वन्यालोक p 86 (anon)=सरस्वतीकण्ठा० p 370. (2) अभिज्ञानशकुन्तल ı 24 (3) See above p 38 (4) बालरामायण ı 36. See above p. 90.

एव सख्यावक्रता[1] विचार्य तद्विषयत्वात् पुरुषाणा क्रमसमर्पिता-वसरा पुरुषवक्रता विचारयति—

प्रत्यक्ता[2] परभावश्च विपर्यासेन योज्यते ।
यत्र विच्छित्तये सैषा ज्ञेया पुरुषवक्रता ॥३०॥

अत्र यस्या प्रत्यक्ता निजात्मभाव परभावश्च अन्यत्वमुभय-मप्येतद्विपर्यासेन योज्यते विपरिवर्तनेन निबध्यते। किमर्थम्[3]—विच्छित्तये वैचित्र्याय। सैषा वर्णितस्वरूपा ज्ञेया ज्ञातव्या पुरुष-वक्रता पुरुषवक्रत्वविच्छित्ति । तदयमत्रार्थ —यदन्यस्मिन्नुत्तमे मध्यमे वा पुरुषे[4] प्रयोक्तव्ये वैचित्र्यायान्य कदाचित् प्रथम प्रयुज्यते। तस्माच्च पुरुषैकयोगक्षेमत्वादस्मदाद प्रातिपदिकमात्रस्य च विपर्यास पर्यवस्यति[5]। यथा

कौशाम्बी परिभूय न कृपणकैर्विद्वेषिभि स्वीकृता
जानाम्येव[6] तथा प्रमादपरता पत्युर्नयद्वेषिण ।
स्त्रीणा च प्रियविप्रयोगविधुर चेत सदैवात्र मे
वक्तु नोत्सहते[7] मन परमतो जानातु देवी स्वयम्[8] ॥१८५॥

अत्र 'जानातु देवी स्वयम्' इति युष्मदि मध्यमपुरुषे प्रयोक्तव्ये प्रातिप-दिकमात्रप्रयोगेण वक्तुस्तदशक्त्यानुष्ठानता मन्यमानस्यौदासीन्य-प्रतीति । तस्याश्च[9] प्रभुत्वात् स्वातन्त्र्येण हिताहितविचारपूर्वक स्वयमेव कर्तव्यार्थप्रतिपत्ति[10] कमपि वाक्यवक्रभावमावहति। यस्मादेतदेवास्य वाक्यस्य जीवितत्वेन परिस्फुरति।

---

(1) ०वैचित्र्य for वक्रता A (2) प्रत्युक्ता A and B In the वृत्ति, the word is the same in B but प्रत्यक्तो in A (3) ०ध्यते। किम० lost in A (4) ०ध्यमे वा पु० lost in A (5) ०स पर्यवस्यति lost in A (6) जानास्येव B , जानाम्यस्य A (7) नोपहते A (8) तापसवत्सराज० (Berlin MS 1 67a) (9) चैव for च in A (10) ०प्रतीति A

एव पुरुषवक्रता विचार्य पुरुषाश्रयत्वादात्मनेपदपरस्मैपदयोरुचितावसरा वक्रता विचारयति। धातूना लक्षणानुसारेण नियतपदाश्रय प्रयोग पूर्वाचार्याणाम् 'उपग्रह'-शब्दाभिधेयतया प्रसिद्ध । तस्मात्तदभिधानेनैव व्यवहरति—

पदयोरुभयोरेकमौचित्याद्[1] विनियुज्यते।
शोभायै यत्र जल्पन्ति तामुपग्रहवक्रताम् ॥३१॥

तामुक्तस्वरूपामुपग्रहवक्रतामुपग्रहवक्रत्वविच्छित्ति जल्पन्ति कवय कथयन्ति। कीदृशी—यत्र यस्या पदयोरुभयोर्मध्यादेकमात्मनेपद परस्मैपद वा विनियुज्यते विनिबध्यते नियमेन। कस्मात्कारणात्—औचित्यात्। वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्मात्, त समाश्रित्येत्यर्थ । किमर्थम्—शोभायै विच्छित्तये।

यथा

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षो
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निविडोऽपि मुष्टि ।
त्रासातिमात्रचटुलै स्मरयत्सु नेत्रै
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि[2] ॥१०६॥

अत्र राज्ञ सुललितविलासवतीलोचनविलासेषु स्मरणगोचरमवतरत्सु तत्परायत्तचित्तवृत्तेराङ्गिकप्रयत्नपरिस्पन्दविनिवर्तमाना मुष्टिर्बिभिदे[3] भिद्यते स्म। स्वयमेवेति कर्मकर्तृनिबन्धन[4]मात्मनेपदमतीव चमत्कारकारिणी[5] कामपि वाक्यवक्रतामावहति ।

एवमुपग्रहवक्रता विचार्य तदनुसभविनी प्रत्ययान्तरवक्रता विचारयति—

---

(1) पदयोरेकमौचित्यादुभयोर् A (2) रघु० IX 58. (3) निवर्तनान्मुष्टि A (4) कर्मकर्तृकत्व० A (5) ०कारकारि A

विहितः प्रत्ययादन्यः प्रत्ययः कमनीयताम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति सान्या प्रत्ययवक्रता ।।३२।।

सान्या प्रत्ययवक्रता[1] सा समाम्नातरूपादन्यापरा[2] काचित् प्रत्यय-वक्रत्वविच्छित्ति । अस्तीति सबन्ध । यत्र यस्या प्रत्यय काम-प्यपूर्वा कमनीयता[3] रम्यता पुष्णाति पुष्यति । कीदृश —प्रत्ययात् तिङादेर्विहित पदत्वेन विनिर्मितोऽन्य[4] कश्चिदिति । यथा—

लीन वस्तुनि येन सूक्ष्मसुभग तत्त्व गिरा[5] कृष्यते
निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद वाचैव यो वाक्पति[6] ।
वन्दे द्वावपि तावह कविवरौ वन्देतरा त पुन-
र्यो विज्ञातपरिश्रमोऽयमनयोर्भारावतारक्षम ।।१०७।।

'वन्देतराम्' इत्यत्र[7] कापि प्रत्ययवक्रता कवेश्चेतसि परिस्फुरति। ततएव 'पुन'-शब्द पूर्वस्माद्विशेषाभिधायित्वेन[8] प्रयुक्त ।

एव नामाख्यातस्वरूपयो पदयो प्रत्येक प्रकृत्याद्यवयवविभाग-द्वारेण[9] यथासभव वक्रत्व[10] विचार्येदानीमुपसर्गनिपातयोरव्युत्पन्न-त्वादसभवद्विभक्तिकत्वाच्च[11] निरस्तावयवत्वे सत्यविभक्तयो[12] साक-ल्येन वक्रता विचारयति—

रसादिद्योतनं यस्यामुपसर्गनिपातयोः ।
वाक्यैकजीवितत्वेन सापरा पदवक्रता ।। ३३ ।।

सापरा पदवक्रता—सा समर्पितस्वरूपापरा पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता

(1) This phrase is lost in A, but marked by no lacuna (2) अपरा omitted in A (3) कमनी० lost in A (4) परतोऽन्य A (5) गिरा A (6) वा बहि for वाक्पति in B (7) वन्देतरामित्य० lost in A (8) विशेषाभिधायी A (9) प्रकृत्या lost in A, which also omits विभाग. (10) वक्रभाव B (11) निपातयोरपि उत्पन्नत्वादमम्भवादविहत-भक्तिकत्वाच्च A. (12) सत्य lost is A

पदवक्रत्वविच्छित्ति । अस्तीति सबन्ध । कीदृशी—यस्या वक्रताया-मुपसर्गनिपातयोर्वैयाकरणप्रसिद्धाभिधानयो रसादिद्योतन शृङ्गार-प्रभृतिप्रकाशनम् । कथम्—वाक्यैकजीवितत्वेन । वाक्यस्य श्लोकादेरेकजीवित वाक्यैकजीवित तस्य भावस्तत्त्व तेन । तदिद-मुक्त भवति—यद्वाक्यस्यैकस्फुरितभावेन परिस्फुरति यो रसादि-स्तत्प्रकाशनेनेत्यर्थ । यथा—

वैदेही तु कथ भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव[1] ॥१०८॥

अत्र रघुपतेस्तत्कालज्वलितोद्दीपनविभावसपत्समुल्लासित सभ्रमो निश्चितजनितजानकीविपत्तिसभावनस्तत्परित्राणकरणोत्साहकारणता प्रतिपद्यमानस्तदेकाग्रतोल्लिखितसाक्षात्कारस्तदाकारतया[2] विस्मृत-विप्रकर्ष प्रत्यग्ररसपरिस्पन्दसुन्दरो निपातपरपराप्रतिपद्यमानवृत्ति-र्वाक्यैकजीवितत्वेन प्रतिभासमान कामपि[3] वाक्यवक्रता[3] समुन्मीलयति । तु-शब्दस्य च वक्रभाव पूर्वमेव व्याख्यात । यथा वा—

अयमेकपदे तया वियोग
प्रियया चोपनत सुदु सहो मे ।
नववारिधरोयादहोभि-
र्भवितव्य च निरातपत्वरम्यै[4] ॥१०९॥

अत्र द्वयो परस्पर सुदु सहत्वोद्दीपनसामर्थ्यसमेतयो[5] प्रियाविरह-वर्षाकालयोस्तुल्यकालत्वप्रतिपादनपर 'च'-शब्दद्वितय समसमय-समुल्लसितवह्निदाहदक्षदक्षिणवातव्यजनसमानता[6] समर्थयत् कामपि वाक्यवक्रता समुद्दीपयति[7] । 'सु'-'दु'-शब्दाभ्या च प्रियाविरहस्या-शक्यप्रतीकारता प्रतीयते । यथा च—

---

(1) See above p 89 (2) साक्षात्कारतदाकार० B (3) Omitted in A. (4) निरातपत्र B विक्रमोर्वशी iv 3=ध्वन्यालोक p 156=काव्यप्रकाश p 690 (5) ०सामर्थ्यमेतयो A (6) B omits दक्ष and reads व्यसन for व्यजन (7) समुन्मीलयति A.

महुरङ्गुलिसवृताधरोष्ठ
प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्या
कथमप्युन्नमित न चुम्बित तु[1] ॥११०॥

अत्र नायकस्य प्रथमाभिलाषविवशवृत्तेरनुभवस्मृतिसमुल्लिखित-तत्कालसमुचिततद्वदनेन्दुसौन्दर्यस्य पूर्वपरिचुम्बनस्खलितसमुद्दीपित-पश्चात्तापवशावेशद्योतनपर[2] 'तु'-शब्द कामपि वाक्यवक्रता-मुत्तेजयति ।

एतदुत्तरत्र प्रत्ययवक्रत्वमेवविधप्रत्ययान्तरवक्रभावान्तर्भूत-त्वात् पृथक्त्वेन नोक्तमिति[3] स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् । यथा[4] —

येन श्याम वपुरतितरा कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णो[5] ॥१११॥

अत्र 'अतितराम्' इत्यतीव चमत्कारकारि । एवमन्येषामपि सजातीयलक्षणद्वारेण लक्षणनिष्पत्ति स्वयमनुसर्तव्या । तदेवमिय-मनेकाकारा वक्रत्वच्छित्तिश्चतुर्विधपदविषया वाक्यैकदेशजीवित-त्वेनापि[6] परिस्फुरन्ती सकलवाक्यवैचित्र्यनिबन्धनतामुपयाति ।

वक्रताया प्रकाराणामेकोऽपि कविकर्मण ।
तद्विदाह्लादकारित्वहेतुता प्रतिपद्यते ॥११२॥

इत्यन्तरश्लोक[7] ।

यद्येवमेकस्यापि[8] वक्रताप्रकारस्य यदेवविधो महिमा तदेते बहव सपतिता[9] सन्त कि सपादयन्तीत्याह—

परस्परस्य शोभायै बहवः पतिताः क्वचित् ।
प्रकारा जनयन्त्येतां[10] चित्रच्छायामनोहराम् ॥ ३४ ॥

---

(1) अभिज्ञानशकुन्तल III 78=ध्वन्यालोक p 156 (2) ०पश्चात्तापदेशा० B, which also reads पूर्वमपरिचुम्बन० (3) ०न नो० lost in A (4) Omitted in A (5) मेघदूत 15. (6) जीवितत्वेना० lost in A (7) Omitted in A (8) एकस्या lost in A (9) सपादिता, A. (10) ०यन्त्ये० lost in A.

क्वचिदेकस्मिन् पदमात्रे वाक्ये वा वक्रताप्रकारा वक्रत्व-प्रभेदा बह्व प्रभूता कविप्रतिभामाहात्म्यसमुल्लसिता । किमर्थम् —परस्परस्य शोभायै, अन्योन्यस्य विच्छित्तये । एतामेव चित्र-च्छायामनोहरामनेकाकारकान्तिरमणीया वक्रता जनयन्त्युत्पादन्ति । यथा[1]—

तरन्तीव इति ।।११३।।

अत्र क्रियापदाना त्रायाणामपि प्रत्येक त्रिप्रकार वैचित्र्य परिस्फुरति—क्रियावैचित्र्य कारकवैचित्र्य कालवैचित्र्य च । प्रथिम-स्तन-जघन-तरुणिम्ना त्रयाणामपि वृत्तिवैचित्र्यम् । लावण्य-जलधि-प्रागल्भ्य-सरलता-परिचय-शब्दानामुपचारवैचित्र्यम् । तदेव-मेते बह्वो वक्रताप्रकारा एकस्मिन् पदे वाक्ये वा सपतिताश्चित्र-च्छायामनोहरामेतामेव चेतनचमत्कारकारिणी वाक्यवक्रतामाव-हन्ति ।

एव नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणस्य चतुर्विधस्यापि पदस्य यथासभव वक्रताप्रकारान् विचार्यदानी प्रकरणमुपसहृत्यान्यदव-तारयति—

वाग्वल्ल्याः पदपल्लवास्पदतया या वक्रतोद्भासिनी
विच्छित्तिः सरसत्वसंपदुचिता काप्युज्ज्वला जृम्भते[2] ।
तामालोच्य[3] विदग्धषट्पदगणैर्वाक्यप्रसूनाश्रयि[4]
स्फारामोदमनोहरं मधु नवोत्कण्ठाकुलं पीयताम् ।।३५।।

वागेव वल्ली वाणीलता तस्या काप्यलौकिकी विच्छित्तिर्जृम्भते शोभा समुल्लसति । कथम्—पदपल्लवास्पदतया । पदान्येव पल्लवानि[5] सुप्तिङन्तान्येव पत्राणि तदास्पदतया तदाश्रयत्वेन ।

---

(1) Omitted in A For the quotation, see above p 119
(2) B reads वाग्वल्या सरसत्वसम्पदुचिता in the first and विच्छित्ति पदपल्लवास्पदतया in the second line (3) तामासाद्य A (4) The Vṛtti appears to read ०प्रसूनाश्रय (5) पल्लवा A

कीदृशी विच्छित्ति —सरसत्वसपदुचिता, रसवत्त्वातिशयोपपन्ना[1] । किंविशिष्टा च—वक्रतया वक्रभावेनोद्भासते भ्राजते या सा तथोक्ता। कीदृशी—उज्ज्वला, छायातिशयरमणीया। तामेवविधामालोच्य विचार्य विदग्धषट्पदगणैर्विबुधषट्चरणचक्रैर्मधु पीयता मकरन्द आस्वाद्यताम्। कीदृशम्—वाक्यप्रसूनाश्रयम्। वाक्यान्येव पदसमुदायरूपाणि प्रसूनानि पुष्पाण्याश्रय स्थान यस्य तत्तथोक्तम्। अन्यच्च कीदृशम्—स्फारामोदमनोहरम्। स्फार स्फीतो योऽसावामोदस्तद्धर्मविशेषस्तेन[2] मनोहर हृदयहारि। कथमास्वाद्यताम्—नवोत्कण्ठाकुल नूतनोत्कलिकाव्यग्रम्। मधुकरसमूहा खलु वल्लया प्रथमोल्लसितपल्लवोल्लेखमालोच्य प्रतीतचेतस समनन्तरोद्भिन्नसुकुमारकुसुममकरन्दपानमहोत्सवमनुभवन्ति[3] । तद्वदेव सहृदया पदास्पद कामपि वक्रताविच्छित्तिमालोच्य नवोत्कलिकाकलितचेतसो वाक्याश्रय किमपि वक्रताजीवितसर्वस्व विचारयन्त्विवति तात्पर्यार्थ । अत्रैकत्र सरसत्व स्वसमयसभवि रसाढ्यत्वम्[4], अन्यत्र शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वम्। वक्रतैकत्र बालेन्दुसुन्दरसस्थानयुक्तत्वम्, इतरत्रोक्त्यादिवैचित्र्यम्। विच्छित्तिरेकत्र सुविभक्तपत्रत्वम्, अन्यत्र कविकौशलकमनीयता[5] । उज्ज्वलत्वमेकत्र पर्णच्छायायुक्तत्वम्[6], अपरत्र सनिवेशसौन्दर्यसमुदय । आमोद पुष्पेषु सौरभम्, वाक्येषु तद्विदाह्लादकारिता। मधु कुसुमेषु मकरन्द [7], वाक्येषु सकलकाव्यकारणसपत्समुदय इति ।

इति श्रीमत्[8] कुन्तकविरचिते[9]
वक्रोक्तिजीविते द्वितीय उन्मेष ॥

---

(1) सरसत्वातिशयो॰ A (2) तद्धर्म omitted in A (3) B adds वस्तु before सुकुमार (4) ॰सभविरसा॰ lost in A, which reads after the lacuna ॰र्द्रत्वम् (probably रसार्द्रत्वम्) (5) ॰कौशलक॰ lost in A (6) वर्ण for पर्ण in B (7) ॰सुमेषु मक॰ lost in A (8) Omitted in B (9) ॰कुन्तलकविवि॰ A

तृतीयोन्मेषः

एव पूर्वस्मिन् प्रकरणे वाक्यावयवाना यथासभव वक्रभाव विचारयन्[1] वाचकवक्रताविच्छित्तिप्रकाराणा[2] दिक्प्रदर्शन विहितवान्। इदानी वाक्यवक्रतावैचित्र्यमासूत्रयितु वाच्यस्य वर्णनीयतया प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुनो वक्रतास्वरूप निरूपयति, पदार्थावबोधपूर्वकत्वाद्[3] वाक्यार्थावसिते —

उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन वर्णनम्।
वस्तुनो वक्रशब्दैकगोचरत्वेन वक्रता[4] ॥१॥

वस्तुनो वर्णनीयतया प्रस्तावितस्य[5] पदार्थस्य यदेवविधत्वेन वर्णन सा तस्य वक्रता वक्रत्वविच्छित्ति। किविधत्वेनेत्याह— उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन[6]। उदार सोत्कर्ष सर्वातिशायी य स्वपरिस्पन्द स्वभावमहिमा तस्य सुन्दरत्व सौकुमार्यातिशयस्तेन, अत्यन्तरमणीयस्वाभाविकधर्मयुक्तत्वेन। वर्णन प्रतिपादनम्। कथम्—वक्रशब्दैकगोचरत्वेन। वक्रो योऽसौ नानाविधवक्रताविशिष्ट शब्द कश्चिदेव वाचकविशेषो विवक्षितार्थसमर्थस्तस्यैकस्य केवलस्य[7] गोचरत्वेन प्रतिपाद्यतया विषयत्वेन[8]। वाच्यत्वेनेति नोक्तम्, व्यङ्ग्यत्वेनापि प्रतिपादनसभवात्। तदिदमुक्त भवति—यदेवविधे भावस्वभावसौकुमार्यवर्णनप्रस्तावे[9] भूयसा[10] न वाच्यालकाराणामुपमादीनामुपयोगयोग्यता सभवति, स्वभावसौकुमार्यातिशयम्लानताप्रसङ्गात्।

---

(1) Omitted in A (2) A reads वाच्यवाचकवक्रता० (3) ०बोधकत्वाद् B (4) This Kārikā is missing in A, but this is marked by the words उदारेत्यादि instead, at the begining of the वृत्ति (5) प्रस्तुतोचितस्य A (6) स्व dropped in A (7) Omitted in B (8) विशेषणत्वेन A (9) ०सौकुमार्यवर्णमानप्रस्तावि A (10) वहूयमा (?) A

ननु च सैषा सहृदयाह्लादकारिणी स्वभावोक्तिरलकारतया समाम्नाता, तस्मात् कि तद्दूषणदुर्व्यसनप्रयासेन ? यतस्तेषा समान्य-वस्तुधर्ममात्रमलकार्यम्[1], सातिशयस्वभावसौन्दर्यपरिपोषणमलकार प्रतिभासते। तेन स्वभावोक्तेरलकारत्वमेव[2] युक्तियुक्तमिति ये मन्यन्ते तान् प्रति[3] समाधीयते यदेतन्नातिचतुरश्रम्। यस्माद-गतिकगतिन्यायेन काव्यकरण न[4] यथाकथचिदनुष्ठेयतामर्हति, तद्विदा-ह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्तावात्[5]। किच[6]—अनुत्कृष्टधर्मयुक्तस्य वर्ण-नीयस्यालकरणमप्यसमुचितभित्तिभागोल्लिखितालेख्यवन्न[7] शोभा-तिशयकारितामावहति। यस्मादत्यन्तरमणीयस्वाभाविकधर्मयुक्त वर्णनीयवस्तु परिग्रहणीयम्। तथाविधस्य तस्य यथा-योगमौचित्यानुसारेण रूपकाद्यलार[8]योजनया भवितव्यम्। एतावास्तु[9] विशेषो यत् स्वाभाविकसौन्दर्यप्राधान्येन विवक्षितस्य न[10] भूयसा रूपकाद्यलकार उपकाराय कल्प्यते, वस्तुस्वभावसौ-कुमार्यस्य[11] रसादिपरिपोषणस्य वा समाच्छादनप्रसङ्गात्। तथा चैतस्मिन्[12] विषये सर्वाकारमलकार्यं विलासवतीव पुनरूपि स्नानसमय[13]-विरहव्रतपरिग्रह[14]-सुरतावसानादौ नात्यन्तमलकरण-सहता प्रतिपद्यते, स्वाभाविकसौकुमार्यस्यैव रसिकहृदयाह्लाद-कारित्वात्[15]। यथा—

ता प्राङ्मुखी तत्र निवेश्य तन्वी
क्षण व्यलम्बन्त[16] पुरो निषण्णा।

---

(1) सामान्येन सुधर्ममात्रमलङ्कार्यं A (2) ०वोक्तेरयलङ्कार० B (3) नानु प्रीति A (4) A repeats काव्यकरण न (5) ०प्रस्तावा A (6) A adds a न before किञ्च (7) ०वर्ण for ०वन्न A (8) आदि omitted in B (9) एतावता स A (10) Omitted in A (11) व of वस्तु lost in A (12) च कस्मिश्चिद् B (13) A is corrupt here and reads पुरिस्तातत (14) ०व्रतपरि० lost in A (15) रहित for रसिक in A (16) lost in A

भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा
प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्य[1] ॥१॥

अत्र तथाविधस्वाभाविकसौकुमार्यमनोहर शोभातिशय कवे प्रतिपादयितुमभिप्रेत[2]। अस्यालंकरणकलापकलन[3] सहजच्छायातिरोधानशङ्कास्पदत्वेन संभावितम्। यस्मात्[4] स्वाभाविकसौकुमार्यप्राधान्येन वर्ण्यमानस्योदारस्वपरिस्पन्दमहिम्न[5] सहजच्छायातिरोधानविधायि[6] प्रतीत्यन्तरापेक्षमलंकरणकल्पन नोपकारिता प्रतिपद्यते। विशेषस्तु––रसपरिपोषपेशलाया प्रतीतेर्विभावानुभावव्यभिचार्यौचित्यव्यतिरेकेण प्रकारान्तरेण[7] प्रतिपत्ति प्रस्तुतशोभापरिहारकारितामावहति। तथा च प्रथमतर[8]तरुणीतारुण्यावतारप्रभृतय पदार्था सुकुमारवसन्तादिसमयसमुन्मेषपरिपोषपरिसमाप्तिप्रभृतयश्च स्वप्रतिपादकवाक्यवक्रताव्यतिरेकेण[9] भूयसा न कस्यचिदलंकरणान्तरस्य कविभिरलंकरणीयतामुपनीयमाना[10] परिदृश्यन्ते। यथा––

स्मित किंचिन्मुग्ध तरलमधुरो दृष्टिविभव
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरस।
गतानामारम्भ किसलयितलीलापरिमल
स्पृशन्त्यास्तारुण्य किमिव हि न रम्य मृगदृश[11] ॥२॥

यथा वा––

अव्युत्पन्नमनोभवा मधुरिमस्पर्शोल्लसन्मानसा[12]
भिन्नान्त करण दृशौ मुकुलयन्त्याघ्रातभूतोद्भ्रमा[13]।

---

(1) कुमार० VII 13 (2) ०वे प्रतिप० lost in A (3) यस्य for अस्य in B (4) तस्य ते B (5) वर्ण्यमानपदार्थपरिस्पन्द० A (6) विरोधिन for तिरोधान in A (7) प्रकारान्तर B (8) प्रथम B (9) B drops स्व, and A adds पद before वाक्य (10) B omits कविभि (11) Quoted in ध्वन्यालोक p 234 (anon) (12) ०मानसो A, B drops ०रिम० (13) दृशोर्मुकुलय० A and भूतोद्गमा B

रागेच्छा न[1] समापयन्ति मनस खेद विनैवालसा[2]
वृत्तान्त न विदन्ति[3] यान्ति च वश कान्या[4] मनोजन्मन [5] ।।३।।

यथा च

दोर्मूलावधि[6] इति ।।४।।

यथा वा—

गर्भग्रन्थिषु वीरुधा सुमनसो मध्येऽङ्कुर पल्लवा
वाञ्छामात्रपरिग्रह [7] पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चम ।
किच त्रीणि जगन्ति जिष्णु दिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
देवस्यापि चिरोज्झित[8] यदि भवेदभ्यासवश्य धनु [9] ।।५।।

यथा वा—

हसाना निनदेषु[10] इति ।।६।।

यथा च—

सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइअणलक्खसुहे ।
अहिणअसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणगस्स सरे ।।७।।

एवविधविपये स्वाभाविकसौकुमार्यप्राधान्येन वर्ण्यमानस्य वस्तुन-

---

(1) ०च्छा न lost in A (2) विदौवलसा A (3) वदन्ति A (4) कन्या A (5) मनोज मन A (6) दोर्मूलाञ्चदिति A This verse is cited above p. 75 (7) ञ्छा lost in A (8) चिरोत्थित A (9) विद्धशालभञ्जिका i 13=कवीन्द्रवचन० no 68=Hemacandra p 134 (anon)=सदुक्तिकर्णा० ii 751 (10) See above p 44 (11) The verse in corrupt in A In B also, some of the readings are not clear For ण दाव अप्पेइ, A reads ण अवणामेइ, B आपणामेइ, for जुअइअणलक्खमुहे, A reads जइमकखसहे In the second line A reads अवणिव for अहिणव, and सहचापसुदे The verse is quoted anonymously in ध्वन्यालोक p 106 The छाया would be

सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यसुखान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ॥

स्तदाच्छादनभयादेव[1] न भूयसा तत्कविभिरलकरणमुपनिबध्यते। यदि वा कदाचिदुपनिबध्यते[2] तत्तदेव स्वाभाविक सौकुमार्य सुतरा समुन्मीलयितुम्, न पुनरलकारवैचित्र्योपपत्तये। यथा——

धौताञ्जने[3] च नयने[4] स्फटिकाच्छकान्ति[5]-
गण्डस्थली विगतकृत्रिमरागमोष्ठम्[6]।
अङ्गानि दन्तिशिशुदन्तविनिर्मलानि
कि यन्न सुन्दरमभूत्तरुणीजनस्य ॥८॥

अत्र 'दन्तिशिशुदन्तविनिर्मलानि' इत्युपमया स्वाभाविकमेव सौन्दर्यमुन्मीलितम्। यथा वा——

अकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिन[7] इति ॥९॥

एतदेवातीव[8] युक्तियुक्तम्। यस्मान्महाकवीना प्रस्तुतौचित्यानुरोधेन कदाचित् स्वाभाविकमेव सौन्दर्यमैकराज्येन विजृम्भयितुमभिप्रेत[9] भवति,कदाचिद् विविधरचनावैचित्र्ययुक्तमिति[10]। अत्र पूर्वस्मिन्[11] पक्षे, रूपकादेरलकरणकलापस्य न तादृक्[12] तत्त्वम्। अपरस्मिन् पुन, स एव सुतरा समुज्जृम्भते। तस्मादनेन न्यायेन सर्वातिशायिन स्वाभाविकसौन्दर्यलक्षणस्य पदार्थपरिस्पन्दस्यालकार्यत्वमेव[13] युक्तियुक्ततामालम्बते[14]। न पुनरलकरणत्वम्। सातिशयत्वशून्यधर्मयुक्तस्य वस्तुनो विभूषितस्यापि पिशाचादेरिव[15]

(1) ०छादनतया वेदन B (2) कश्चित् for कदाचित् B (3) कैताञ्जने A (4) वचने A (5) स्फटिकात्सुकान्ति B (6) रागमोष A (7) स्पर्धिन lost in A The full verse is already quoted at p 44 (हसाना निनदेषु) above (8) वनादेवानीय A (9) ०जृम्भयितु lost in A, which repeats स्वाभाविकमेव सौन्दर्यमैकराज्येन after these words (10) ०मुक्तम् for ०युक्तम् in A (11) पूर्व सि तु A. (12) नादृत्याद् for न तादृक् B (13) अलका० lost in A (14) भुक्तिमुक्तिताम् A (15) पिपासादेरिव वद A

तद्विदाह्लादकारित्वविरहादनुपादेयत्वमेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन[1]। यदि वा प्रस्तुतौचित्यमाहात्म्यान्मुख्यतया[2] भावस्वभाव सातिशयत्वेन वर्ण्यमान स्वमहिम्ना[3] भूषणान्तरासहिष्णु स्वयमेव शोभातिशयशालित्वादलकार्यो[4]ऽप्यलकरणमित्यभिधीयते तदयमास्माकीन[5] एव पक्ष। तदतिरिक्तवृत्तेरलकारान्तरस्य[6] तिरस्कारतात्पर्येणाभिधानान्नात्र[7] वय विवदामहे।

एवमेषैव वर्ण्यमानस्य वस्तुनो वक्रतेत्युतान्या काचिदस्तीत्याह—

अपरा सहजाहार्यकविकौशलशालिनी।
निर्मितिर्नूतनोल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा[8] ॥ २ ॥

अपरा द्वितीया वर्ण्यमानवृत्ते[9] पदार्थस्य निर्मिति सृष्टि। वक्रतेति सबन्ध। कीदृशी—सहजाहार्यकविकौशलशालिनी। सहज स्वाभाविकमाहार्य शिक्षाभ्याससमुल्लासित च शक्तिव्युत्पत्तिपरिपाकप्रौढ यत् कविकौशल निर्मातृनैपुण्य तेन शालते श्लाघते या सा तथोक्ता। अन्यच्च कीदृशी—नूतनोल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा। नूतनस्तत्प्रथमो योऽसावुल्लिख्यत इत्युल्लेखस्तत्कालसमुल्लिख्यमानोऽतिशय, तेन लोकातिक्रान्त प्रसिद्धव्यापारातीत[10] कोऽपि सर्वातिशायी गोचरो विषयो[11] यस्या सा तथोक्तेति विग्रह[12]। तस्मान्निर्मितिस्तेन रूपेण विहितिरित्यर्थ। तदिदमत्र तात्पर्यम्—

---

(1) ०दनुपादेय० lost in A, and अधर्मप्रसङ्गेन for अलमतिप्रसङ्गेन A (2) माहात्म्यानु A (3) सु for स्व A (4) शोभातिशयशालित्वा० corrupt in A, some letters being lost (5) यदयमसावास्माकीन B (6) तदतिरिक्तवृत्ते० lost partially in A, which reads only प्रवृत्ते० (7) न्नात्र lost in A A reads अलकारतात्पर्येण (8) This कारिका is missing in A , but it is marked by the word [अ]परेत्यादि at the beginning of the वृत्ति (9) वर्ण्यमानाव्यावत्ते A (10) व्यवहारादित A (11) Omitted in B (12) सपचेति सविग्रह A (for इति विग्रह)

यन्न[1] वर्ण्यमानस्वरूपा पदार्था कविभिरभूता सन्त क्रियन्ते, केवल[2] सत्तामात्रेण परिस्फुरता चैषा[3] तथाविध कोऽप्यतिशय पुनराधीयते, येन[4] कामपि सहृदयहृदयहारिणी रमणीयतामधिरोप्यते। तदिदमुक्तम्

लीन वस्तुनि[5] इत्यादि ॥१०॥

तदेव सत्तामात्रेणैव परिस्फुरत पदार्थस्य कोऽप्यलौकिक शोभातिशयविधायी[6] विच्छित्तिविशेषोऽभिधीयते, येन नूतनच्छायामनोहारिणा वास्तवस्थितितिरोधानप्रवणेन निजावभासोद्भासिततत्स्वरूपेण तत्कालोल्लिखित इव वर्णनीयपदार्थपरिस्पन्दमहिमा प्रतिभासते, येन विधातृव्यपदेशपात्रता प्रतिपद्यन्ते कवय । तदिदमुक्तम्

अपारे काव्यससारे कविरेव प्रजापति ।
यथास्मै[7] रोचते विश्व तथेद[8] परिवर्तते[9] ॥११॥

सैषा सहजाहार्यभेदभिन्ना वर्णनीयस्य वस्तुनो द्विप्रकारा वक्रता। तदेवमाहार्या येय सा प्रस्तुतविच्छित्तिविधा[10]ऽयलकारव्यतिरेकेण नान्या काचिदुपपद्यते। तस्माद् बहुविधतत्प्रकारभेदद्वारेणात्यन्तविततव्यवहारा[11] पदार्था[12] परिदृश्यन्ते। यथा

अस्या सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तद्युति
शृङ्गारैकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर ।

---

(1) यन्तु न A , यदि न B (2) B has dropped all the sentences from here up to the end of the first line of Sloka 11 below, but supplies it wrongly later on after रसवत्तमसा on p 141, 1 4 (3) तेषा B (4) Omitted in A (5) See above p 129 (7) यथा कस्मै B (8) तद्विद B (9) अग्निपुराण ch 338 10=quoted in ध्वन्यालोक p 222 (10) विधया A, which drops अपि (11) पीत for वितत in A (12) Omitted in B

वेदाभ्यासजड कथ[1] नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो मुनि [2] ।।१२।।

अत्र कान्ताया कान्तिमत्त्वमसीमविलाससपदा पद[3] च रसवत्त्वमसा[4]मान्यसौष्ठव च सौकुमार्यं प्रतिपादयितु प्रत्येक तत्परिस्पन्दप्राधान्यसमुचितसभावनानुमानमाहात्म्याल्[5] पृथक् पृथगपूर्वमेव निर्माणमुत्प्रेक्षितम् । तथा च[6] कारणत्रितयस्याप्येतस्य सर्वेषा विशेषणाना स्वयम् इति सबध्यमानमेतदेव सुतरा समुद्दीपयति[7] । य किल[8] स्वयमेव कान्तद्युतिस्तस्य सौजन्यसमुचितादरोचकित्वात्[9] कान्तिमत्कार्यकरणकौशलमेवोपपन्नम्[10] । यश्च स्वयमेव शृङ्गारैकरसस्तस्य रसिकत्वादेव रसवद्वस्तुविधानवैदग्ध्यमौचित्य[11] भजते । यश्च स्वयमेव पुष्पाकरस्तस्याभिजात्यादेव[12] तथाविध सुकुमार एव सर्ग समुचित । तथा चोत्तरार्धे व्यतिरेकमुखेन[13] त्रयस्याप्येतस्य कान्तिमत्त्वादेर्विशेषणैरन्यथानुपपत्तिरुपपादिता[14] । यस्माद् वेदाभ्यासजडत्वात् कान्तिमद्वस्तुविधानानभिज्ञत्वम्, व्यावृत्तकौतुकत्वाद् रसवत्पदार्थे[15] विहितवैमुख्यम्, पुराणत्वात् सौकुमार्यसरसभावविरचनवैरस्य प्रजापते प्रतीयते । तदेवमुत्प्रेक्षालक्षणोऽयमलकार कविना

(1) Omitted in B (2) विक्रमोर्वशीय i 8=सुभाषितावलि 1467=शार्ङ्गधरपद्धति 3268=दशरूपकावलोक *ad* iv 2 (anon)=सरस्वतीकण्ठा० p 175 (anon)=साहित्यदर्पण p 516 (anon)=काव्यप्रदीप *ad* x 6 (anon) etc (3) सपदास्पद A (4) After ०वत्त्वमसा, B introduces the passage dropped on p 140, l 2, after केवल (5) ०समुचित B, ०प्राधान्ये A A reads ०नानुमानमाहात्म्यपूर्वमेव dropping पृथक् पृथक् (6) lost in A (7) समुद्दपनी A (8) किञ्च A (9) ०समुचितादाराचकितत्वात् B, ०न्यसमुचित lost in A, which reads भौज० for सौज० (10) काव्यकरण for कार्यकरण in A (11) ०मौचित्य lost in A. (12) अतिजाड्या० for आभिजात्या० in A (13) ०मुख्य A (14) ०विशे० lost in A (15) ०त् र० lost in A

वर्णनीयवस्तुन कमप्यलौकिकलेखविलक्षणमतिशयमाधातु[1] निबद्ध । स च स्वभावसौन्दर्यमहिम्ना स्वयमेव तत्सहायसदा[2] सह अर्थ-महनीयतामीहमान [3] सन्देहससर्गमङ्गीकरोतीति तेनोपबृहित । तस्माल्लोकोत्तरनिर्मातृनिमित्तत्व[4] नाम नूतन कोऽप्यतिशय पदार्थस्य वर्ण्यमानवृत्तेर्नायिकास्वरूपसौन्दर्यलक्षणस्यात्र निर्मित कविना, येन तदेव तत्प्रथममुत्पादितमिव प्रतिभाति ।

यत्राप्युत्पाद्य वस्तु प्रबन्धार्थवदपूर्वतया[5] वाक्यार्थस्तत्कालमुल्लिख्यते कविभि, तस्मिन् स्वसत्तासमन्वयेन स्वयमेव परिस्फुरता पदार्थाना तथाविधपरस्परान्वयलक्षणसबन्धोपनिबन्धन नाम नवीनमतिशय-मात्रमेव[6] निर्मितिविषयता नीयते, न पुन स्वरूपम् । यथा

कस्त्व भो दिवि मालिको[7]ऽहमिह कि पुष्पार्थमभ्यागत
कि ते सूनमह[8] क्रयो यदि[9] महच्चित्र तदाकर्ण्यताम् ।
सग्रामेष्वलभा[10]भिधाननृपतौ दिव्याङ्गनाभि स्रज
प्रोज्झन्तीभिरविद्यमानकुसुम[11] यस्मात्कृत नन्दनम् ।।१३। ।

तदेवविधे विषये वर्णनीयवस्तुविशिष्टातिशयविधायी विभूषण-विन्यासो विधेयता प्रतिपद्यते । तथा च—प्रकृतमिद-मुदाहरणमलकरणकल्पन विना सम्यङ न[12] कथचिदपि वाक्यार्थ-सङ्गति[13] भजते । यस्मात् प्रत्यक्षादिप्रमाणोपपत्तिनिश्चयाभावात्

---

(1) आधारत्व for आधातु in B (2) साहाय्य for सहाय in A (3) महार्घाहनीयतामीहमान A (4) लोकोत्तर निर्मातु A (5) यत्राप्युत्पाद्य वस्तु प्रबन्धार्थपूर्वतया A (6) The word नवीन is corrupt in A and reads नयिनि (7) The verse is very corrupt in A The beginning reads रस बोधितो (8) कि ते सूत्रमहत्वे B, contrary to metre A reads कि तेऽस्तु महान् missing one metrical syllable (9) तयो यदि A (10) The name is lost in A B reads ०मेष्वलप्भ contrary to metre (11) ०ज्भन्० lost in A (12) शप्पष्ट B (13) वाक्यार्थ सङ्गति B

स्वाभाविक वस्तु धर्मितया व्यवस्थापना न सहते, तस्माद्विदग्धकविप्रतिभोल्लिखितालकरणगोचरत्वेनैव सहृदयहृदयाह्लादमादधाति। तथा च, दु सहसमरसमयसमुचितशौर्यातिशयश्लाघया प्रस्तुतनरनाथविषये[1] वल्लभलाभरभसोल्लसितसुरसुन्दरीसमूहसगृह्यमाणमन्दारादिकुसुमदामसहस्रसभावानानुमाना[2]न्नन्दनोद्यानपादपप्रसूनसमृद्धिप्रध्वसभावसिद्धि[3] समुत्प्रेक्षिता। यस्मादुत्प्रेक्षाविषय वस्तु कवयस्तदिवेति तदेवेति वा द्विविधमेपनिबध्नन्तीत्येत(त्त)ल्लक्षणावसर एव विचारयिष्याम। तदेवमियमुत्प्रेक्षा पूर्वार्धेविहिता[4]प्रस्तुतप्रशसोपनिबन्धबन्धुरा[5] प्रकृतपार्थिवप्रतापातिशयपरिपोषप्रवणतया[5] सुतरा समुद्भासमाना तद्विदावर्जन जनयति। सातिशयत्वम्

उत्प्रेक्षातिशयान्विता[6] ॥१४॥

इत्यस्या, स्वलक्षणानुप्रवेश इत्यतिशयोतेक्श्च[7]

कोऽलकारोऽनया विना[8] ॥१५॥

इति सकलालंकरणानुग्राहकत्वम्। तस्मात् पृथगतिशयोक्तिरेवेय मुख्यतयेत्युच्यमानेऽपि[9] न किचिदतिरिच्यते[10]। कविप्रतिभोत्प्रेक्षितत्वेन चात्यन्तमसभाव्यमप्युपनिबध्यमानमनयैव[11] युक्त्या समञ्जसता[12] गाहते। न पुन स्वातन्त्र्येण। यद्वा कारणतो लोकातिक्रान्तगोचरत्वेन वचस सैवेयमित्यस्तु, तथापि प्रस्तुतातिशयविधानव्यतिरेकेण न किचिदपूर्वमत्रास्ति।

---

(1) ऽ०तरताथ० A (2) ०मप० for दाम, समर्प्यमाण for सगृह्यमाण, and ०सभावनात् नन्दनोद्यान० in A, ०सम्भावनानुमानानन्ता B (3) ०प्रध्वसा० B (4) पूर्ववद्विहिता (5) प्रसवो for (०प्रशसो०), बन्धुरो, प्रकृतिप्रत्ययातिशय A, बन्धुरो B (6) भामह ii 91 (7) ०नुप्रवेश्य योक्तेश्च A (8) भामह ii 85 (9) मुख्येत् उच्यमाने A (10) किञ्चिदिति A (11) ०सम्भाव्यमुपपत्तिबध्यमानमनोप A (12) समुद्भासता A (13) ०क्रान्तगोच० lost in A

तदेवमभिधानस्य पूर्वमभिधेयस्य[1] चेह वक्रतामभिधायेदानी वाक्यस्य वक्रत्वमभिधातुमुपक्रमते[2]—

मार्गस्थवक्रशब्दार्थगुणालंकारसंपदः ।
अन्यद्वाक्यस्य वक्रत्वं तथाभिहितिजीवितम् ॥२॥
मनोज्ञफलकोल्लेखवर्णच्छायाश्रियः पृथक् ।
चित्रस्येव मनोहारि कर्तुः किमपि कौशलम्[3] ॥३॥

अन्यद्वाक्यस्य वक्रत्वम्—वाक्यस्य परस्परान्वितवृत्ते पदसमुदायस्यान्यदपूर्वं व्यतिरिक्तमेव वक्रत्व वक्रभाव[4]। भवतीति सबन्ध, क्रियान्तराभावात्[5] । कुत —मार्गस्थवक्रशब्दार्थगुणालकारसपद । मार्गा सुकुमारादयस्तत्रस्था केचिदेव वक्रा प्रसिद्धव्यवहारव्यतिरेकिणो ये शब्दार्थगुणालकारास्तेषा सपत्[6] काप्युपशोभा[7] तस्या । पृथग्भूत किमपि वक्रत्वान्तरमेव[8] । कीदृशम्—तथाभिहितिजीवितम् । तथा तेन प्रकारेण केनाप्यव्यपदेश्येन याभिहिति[9] काप्यपूर्वैवाभिधा[10] सैव जीवित सर्वस्व यस्य तत्तथोक्तम्। किस्वरूपमित्याह—कर्तु किमपि कौशलम् । कर्तुर्निर्मातु[11] किमप्यलौकिक यत्कौशल नैपुण्य तदेव वाक्यस्य वक्रत्वमित्यर्थ[12] । कथचिद् चित्रस्येव[13], आलेख्यस्य यथा, मनोहारि हृदयरञ्जक[14] प्रकृतोपकरणव्यतिरेकि कर्तुरेव कौशल किमपि पृथग्भूत व्यतिरिक्तम्। कुत इत्याह—मनोज्ञफलको-

---

(1) पूर्वाभिधेयस्य A (2) A is exceedingly corrupt here and reads वक्रतामभिधा भिधायास्तामभिधातुमुपक्रम्ते (3) These two कारिकाs are missing in A, but marked by मार्गस्थेत्यादि instead at the beginning of the वृत्ति (4) ०त्व व० lost in A (5) योगात् for भावात् in A (6) सयम B (7) काप्य च शोभाभूत किमपि A (8) तत्त्वान्तरमेव B (9) ०भिहितै A (10) कोप्यपूर्वो भिधास्येव A (11) विधातु for निर्मातु B (12) तत्त्वमित्यर्थ B (13) तस्येव A (14) हृदयाह्लादक A

ल्लेखवर्णच्छायाश्रिय । मनोज्ञा काश्चिदेव हृदयहारिण्यो या फलकोल्लेखवर्णच्छायास्तासा श्रीरुपशोभा तस्या । पृथग्रूप किमपि तत्त्वान्तरमेवेत्यर्थ । फलकमालेख्याधारभता भित्ति, उल्लेखश्चित्रसूत्रप्रमाणोपपन्न रेखाविन्यसनमात्रम्, वर्णा रञ्जकद्रव्यविशेषा, छाया कान्ति । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यथा चित्रस्य किमपि[1] फलकाद्युपकरणकलापव्यतिरेकि सकलप्रकृतपदार्थजीवितायमान चित्रकरकौशल पृथक्त्वेन[2] मुख्यतयोद्भासते[3], तथैव वाक्यस्य मार्गादिप्रकृतपदार्थसार्थव्यतिरेकि कविकौशललक्षण किमपि सहृदयसवेद्य सकलप्रस्तुतपदार्थस्फुरितभूत वक्रत्वमुज्जम्भते[4] ।

तथा च, भावस्वभावसौकुमार्यवर्णने शृङ्गारादिरसस्वरूपसमुन्मीलने वा विविधविभूषणविन्यास[5]विच्छित्तिविरचने च पर परिपोषातिशयस्तद्विदाह्लादकारिताया कारणम् । पदवाक्यैकदेशवत्तिर्वा[6] य कश्चिद्वक्रताप्रकारस्तस्य कविकौशलमेव निबन्धनतया व्यवतिष्ठते । यस्मादाकल्पमेवेषा तावन्मात्रस्वरूपनियतनिष्ठतया व्यवस्थिताना स्वभावालकरणवक्रताप्रकाराणा नवनवोल्लेखविलक्षण चेतनचमत्कारकारि किमपि स्वरूपान्तरमेतस्मादेव समुज्जम्भते । तेनेदमभिभीयते[7]—

आससार कइपुगवेहि पडिदिअहगहिअसारो[8] बि ।
अज्जवि अभिन्नमुद्दो व्व जअइ वाआ परिप्फदो[9] ॥१६॥

---

(1) Repeated in A (2) पृथक् केन A (3) सुख्यतया भासते A. (4) ०मुद्भजते A. (5) The whole passage from here to the beginning of the word विलाससुहृदा of the verse तेषा गोपवध० next is lost in A. (6) वृत्ति वा B (7) येन for तेन in B. (8) तद्दिअह० B, our conjectural emendation is from the वृत्ति below, where प्रतिदिवस is used twice, as well as from राजशेखर's sanskritisation of this verse (9) This verse (from *Gaudavaho* 87) occurs in Sanskrit in Rājasekhara's काव्यमीमासा (p. 52). as follows

अत्र सर्गारम्भात् प्रभृति कविप्रधानै प्रातिस्विकप्रतिभापरिस्पन्द-माहात्म्यात् प्रतिदिवसगृहीतसर्वस्वोऽप्यद्यापि[1] नवनवप्रतिभासानन्त्य-विजृम्भणादनुद्घाटितप्राय इव यो वाक्यपरिस्पन्द स जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्येवमस्मिन् सुसङ्गतेऽपि वाक्यार्थे कविकौशलस्य विलसित किमप्यलौकिकमेव परिस्फुरति। यस्मात् स्वाभिमानध्वनि-प्राधान्येन तेनैतदभिहितम् यथा—आससार कविपुङ्गवै प्रति-दिवसगृहीतसारोऽप्यद्याप्यभिन्नमुद्र[2] इवायम्। एवमपरिज्ञाततत्त्व-तया न केनचित् किमप्येतस्माद् गृहीतमिति मत्प्रतिभोद्घाटित-परमार्थस्येदानीमेव मुद्राबन्धोद्भेदो भविष्यतीति लोकोत्तर-स्वपरिस्पन्दसाफल्यापत्तेर्वाक्यपरिस्पन्दो जयतीति सबन्ध ।

यद्यपि रसस्वभावालकाराणा सर्वेषा कविकौशलमेव जीवितम्, तथाप्यलकारस्य विशेषतस्तदनुग्रह विना वर्णनाविषयवस्तुनो भूषणा-भिधायित्वेनाभिमतस्य स्वरूपमात्रेण परिस्फुरतो यथार्थत्वेन निबध्यमानस्य तद्विदाह्लादविधानानुपपत्तेर्मनाङ्मात्रमपि न वैचित्र्य-मुत्प्रेक्षामहे, प्रचुरप्रवाहपतितेतरपदार्थसामान्येन प्रतिभासनात्। यथा—

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा तन्वी श्यामालता यथा[3] ।।१७।।

इत्यत्र[4] नूतनोल्लेखमनोहारिण पुनरेतस्य लोकोत्तरविन्यसनविच्छित्ति-विशेषितशोभातिशयस्य किमपि तद्विदाह्लादकारित्वमुद्भिद्यते। यथा

अस्या सर्गविधौ[5] इति ।।१८।।

यथा—

कि तारुण्यतरो[6] इति ।।१९।।

आससामुदारै कविभि प्रतिदिनगृहीतसारोऽपि ।
अद्याप्यभिन्नमुद्रो विभाति वाचा परिस्पन्द ।।

(1) ०सर्वस्वोपद्योपि B (2) सारोप्यन्यत्वप्पभिन्नमुद्रा B This is a reference to the ध्वन्यालोक. (3) तथा B (4) इति च B (5) See above p. 140 (6) See above p 60

तदेव पृथग्भावेनापि भवतोऽस्य कविकौशलायत्तवृत्तित्वलक्षणवाक्य-वक्रतान्तर्भाव एव युक्तियुक्ततामवगाहते। तदिदमुक्तम्

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते य सहस्रधा।
यत्रालकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति[1] ॥२०॥

स्वभावोदाहरण यथा

तेषा गोपवधूविलाससुहृदा[2] राधारह साक्षिणा
क्षेम भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे[3] लतावेश्मनाम्।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना[4]
ते[5] जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विष पल्लवा[6] ॥२१॥

अत्र यद्यपि सहृदयसवेद्य वस्तुसभवि स्वभावमात्रमेव वर्णितम्, तथाप्यनुत्तानतया व्यवस्थितस्यास्य विरलविदग्धहृदयैकगोचर किमपि नूतनोल्लेखमनोहारि पदार्थान्तिरलीनवृत्ति[7] सूक्ष्मसुभग तादृक् स्वरूप-मुन्मीलित येन वाक्यवक्रतात्मन कविकौशलस्य काचिदेव काष्ठाधि-रूढिरुपपद्यते[8]। यस्मात्तद्व्यतिरिक्तवृत्तिरर्थातिशयो न कश्चि-ल्लभ्यते। रसोदाहरण यथा

लोको यादृशमाह साहसधन त[9] क्षत्रियापुत्रक
स्यात्सत्येन[10] स तादृगेव[11] न भवेद्वार्त्ता विसवादिनी[12]।
एका कामपि कालविप्रुषममी शौर्योष्मकण्डूव्यय[13]-
व्यग्रा स्युश्चिरविस्मृतामरचमूडिम्बाहवा बाहव ॥२२॥

---

(1) This is कारिका 1 20 (2) तेषा गोपवधू० lost in A (3) कलिन्द lost in A (4) सुर for स्मर A (5) Lost in A, B reads तेजा only (6) Quoted in ध्वन्यालोक p 87 (anon) (7) पदार्थतिलामा-वृत्ति B (8) रूढोपलभ्यते A (9) क A (10) स्मात्मन्येन B (11) ०वृगे० lost in A (12) वार्त्तापि सवादिनी A (13) कन्द for कण्डू A. The last two lines of this verse have been already quoted above p 33

अत्रोत्साहाभिधान स्थायिभाव[1] समुचितालम्बनविभावलक्षणविषय[2]-सौन्दर्यातिशयश्लाघाश्रद्धालुतया विजिगीषोर्वैदग्ध्यभङ्गीभणिति-वैचित्र्येण परा परिपोषपदवीमधिरोपित सन् रसतामानीयमान[3] किमपि[4] वाक्यवक्रभावस्वभाव कविकौशलमावेदयति। अन्येषा पूर्वप्रकरणोदाहरणाना प्रत्येक तथाभिहितिजीवितलक्षण वक्रत्व स्वयमेव[5] सहृदयैर्विचारणीयम्।

वक्रताया प्रकाराणामौचित्यगुणशालिनाम्[6]।
एतदुत्तेजनायाल[7] स्वस्पन्दमहतामपि ॥२३॥
रसस्वभावालकारा आससारमपि स्थिता[8]।
अनेन नवता[9] यान्ति तद्विदाह्लाददायिनीम्[10] ॥२४।

इत्यन्तरश्लोकौ[11]।

एवमभिधानाभिधेयाभिधालक्षणस्य काव्योप[12]योगिनस्त्रितय-स्य स्वरूपमुल्लिख्य वर्णनीयस्य[13] वस्तुनो विषयविभाग विदधाति—

भावानामपरिम्लानस्वभावौचित्यसुन्दरम्।
चेतनानां जडानां च स्वरूपं द्विविधं स्मृतम्[14] ॥५॥

भावाना वर्ण्यमानवृत्तीना स्वरूप परिस्पन्द। कीदृशम्—द्विविधम्। द्वे विधे प्रकारौ यस्य तत्तथोक्तम्। स्मृत[15] सूरिभिराम्नातम्[16]।

---

(1) भाव lost in A, so also the next letter स (2) ०लवन for लम्बन A (3) सन्तसता B, स तु रसता A. (4) ०मानीयमान कि० lost in A (5) ०वक्रत्व स्वय० lost in A (6) ०शालिनी A (7) ते दत्तेजनायाल A (8) ०ता lost in A (9) वक्रता A (10) ०ह्लाद-कारिणी A (11) अन्तरस्योक्तौ A (12) The word is corrupt in A—कादप्यो (13) वर्णनी० lost in A. (14) This कारिका is missing in A, but marked by भावानामित्यादि instead at the outset of the वृत्ति. (15) Omitted in B (16) सूरिभिरास्ना A

केषा भावानाम्—चेतनाना अडाना च। चेतनाना सविद्वता[1] प्राणिनामिति यावत्, अडाना तद्व्यतिरेकिणा चैतन्यशून्यानाम्। एतदेव च धर्मिद्वैविध्य धर्मद्वैविध्यस्य[2] निबन्धनम्। कीदृक्स्वरूपम्—अपरिम्लानस्वभावौचित्यसुन्दरम्[3]। अपरिम्लान प्रत्यग्रपरिपोष-पेशलो य स्वभाव पारमार्थिको धर्मस्तस्य यदौचित्यमुचितभाव प्रस्तावोपयोग्यदोषदुष्टत्व तेन सुन्दर सुकुमार[4] तद्विदाह्लादकमित्यर्थं।

एतदेव द्वैविध्य विभज्य[5] विचारयति—

तत्र पूर्वं प्रकाराभ्यां द्वाभ्यामेव विभिद्यते।
सुरादिसिंहप्रभृतिप्राधान्येतरयोगतः[6] ॥६॥

तत्र द्वयो स्वरूपयोर्मध्यात् पूर्वं यत्प्रथम चेतनपदार्थसबन्धि[7] तद् द्वाभ्यामेव राश्यन्तराभावात् प्रकाराभ्या विभिद्यते भेदमासादयति, द्विविधमेव सपद्यते। कस्मात्—सुरादिसिहप्रभृतिप्राधान्येतरयोगत[8]। सुरादि त्रिदशप्रभतयो ये चेतना सुरासुरसिद्धविद्याधरगन्धर्वप्रभृतय, ये चान्ये सिहप्रभृतय केसरिप्रमुखास्तेषा-यत्प्राधान्य मुख्यत्वमितरदप्रधान्य[9] च ताभ्या यथासख्येन प्रत्येक यो योग सबन्धस्तस्मात कारणात्।

तदेव सुरादीना मुख्यचेतनाना स्वरूपमेक कवीना वर्णनास्पदम्। सिहादीनाममुख्यचेतनाना पशुमृगपक्षिसरीसृपाणा स्वरूप द्वितीयमित्येतदेव विशेषेणोन्मीलयति—

(1) सविदाना B (2) The passage is exceedingly corrupt in A (3) Omitted in B (4) Omitted in B, but A repeats this word (5) द्वैविध्यविभक्त A (6) This कारिका is missing in A, but marked by तत्रेत्यादि instead (7) A adds अचेतनपदार्थसम्बन्धि after this (8) Omitted in B (9) इतरप्राधान्य A

मुख्यमक्लिष्टरत्यादिपरिपोषमनोहरम् ।
स्वजात्युचितहेवाकसमुल्लेखोज्ज्वलं परम्[1] ॥७॥

मुख्य यत्प्रधान· चेतनसुरासुरादिसबन्धिस्वरूप[2] तदेवविध सत्कवीना वर्णनास्पद भवत्ति स्वव्यापारगोचरता प्रतिपद्यते। कीदृशम्—अक्लिष्टरत्यारिपोषमनोहरम् । अक्लिष्ट कदर्थनाविरहित प्रत्यग्रतामनोहरो[3] यो रत्यादि स्थायिभावस्तस्य परिपोष शृङ्गारप्रभृतिरसत्वापादनम्, स्थाय्येव तु रसो भवेदिति न्यायात् । तेन मनोहर हृदयहारि। अत्रोदाहरणानि विप्रलम्भशृङ्गारे चतुर्थेऽङ्के विक्रमोर्वश्यामुन्मत्तस्य पुरूरवस प्रलपितानि। यथा

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मन ।
सा हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ता पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचर नयनयोर्यातेति कोऽय विधि[4] ॥२५॥

अत्र राज्ञो वल्लभाविरहवैधुर्यदशावेशविवशवृत्ते[5]स्तदसप्राप्तिनिमित्तमनधिगच्छत[6] प्रथमतरमेव स्वाभाविकसौकुमार्यसभाव्यमानम्[7] अनन्तरोचितविचारापसार्यमाणोपपत्ति[8] किमपि तात्कालिकविकल्पोल्लिख्यमानमनवलोकनकारणमुत्प्रेक्षमाणस्य तदासादन[9]समन्वयासभवान्नैराश्यनिश्चयविमूढमानसतया रस परा परिपोषपदवीमधिरोपित । तथा चैतदेव वाक्यान्तरैरुद्दीपित यथा

---

(1) This कारिका is missing in A, but marked by मुख्यमित्यादि instead (2) ०सुरासुरादिसम्बन्धविश्वरूप B (3) प्रत्ययो नाम A (4) विक्रमोर्वशीय iv, 2 (5) A is corrupt after ०दशा (6) ०मदधिगच्छत· A. (7) ०मार्यसम्भाव्य० lost in A. (8) ०विचाराप्रसार्यमाणो० B, ०पपत्ति A. (9) A is corrupt here and some letters appear to have been lost before नैराश्य

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमती यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का[1] ।।२६।।

अत्र पद्भ्यां वसुमती[2] कदाचित् स्पृशेदित्याशंसया तत्प्राप्ति सभाव्येत । यस्माज्जलधरसलिलसेकसुकुमारसिकतासु वनस्थलीषु गुरुनितम्बतया तस्या पश्चान्नतत्वेन नितरा मुद्रितसस्थाना रागोपरक्ततया[3] रमणीयवृत्तिश्चरणविन्यासपरपरा दृश्येत, तस्मान्नैराश्यनिश्चितिरेव[4] सुतरा समुज्जृम्भिता, या तदुत्तरवाक्योन्मत्तविलपिताना निमित्तता-मभजत्[5] ।

करुणरसोदाहरणानि तापसवत्सराजे द्वितीयेऽङ्के वत्सराजस्य परिदेवितानि । यथा

धारावेश्म विलोक्य दीनवदनो भ्रान्त्वा च लीलागृहा[6]-
न्निश्वस्यायतमाशु केसरलतावीथीषु कृत्वा दृश [7] ।
किं मे पार्श्वमुपैषि पुत्रक कृतै किं चाटुभि क्रूरया
मात्रा त्व परिवर्जित सह मया यान्त्यातिदीर्घा भुवम्[8] ।।२७।।

अत्र रसरिपोषनिबन्धन विभावादिसंपत्समुदय कविना सुतरां समुज्जृम्भित । तथा चास्यैव वाक्यस्यावतारक विदूषकवाक्यमेव प्रयुक्तम्––

पमादो[9] एसो क्खु देवीए[10] पुत्तकिदको[11] हरिणपोदो अत्त-भवत[12] अणुसरदि[13] ।।२८।।

(1) विक्रमोर्वशीय IV 6 (2) A adds यदि before कदाचित् (3) वागो० for रागो० in A (4) तैराख्य for नैराश्य in A (5) A is corrupt here (6) लीलया गृहात् B (7) दिश A (8) तापसवत्मराज II 71a (Berlin MS) (9) अहो A (10) दावेव A (11) किदमु A (12) पुत्रत्वभवन्त A (13) तापसवत्सराज०, loc cit

एतेन करुणरसोद्दीपनविभावता हरिणपोतकधारागृहप्रभृतीना सुतरा समुत्पद्यते[1]। तथा चायमपर क्षते क्षारावक्षेप[2] इति रुमण्वद्वचना-दनन्तरमेतत्परत्वेनैव[3] वाक्यान्तरमुपनिबद्धम्, यथा

कर्णान्तस्थितपद्मरागकलिका भूय समाकर्षता[4]
चञ्च्वा दाडिमबीजमित्यभिहता[5] पादेन गण्डस्थली ।
येनासौ तव तस्य नर्मसुहृद[6] खेदान्मुहु क्रन्दतो
नि शङ्क[7] न शुकस्य कि प्रतिवचो देवि त्वया दीयते[8] ॥२६॥

अत्र शुकस्यैवविधदुर्ललितयुक्तत्व वाल्लभ्य[9]प्रतिपादनपरत्वे-नोपात्तम्। 'असौ' इति कपोलस्थल्या स्वानुभस्वदमानसौकुमार्यो-त्कर्षपरामर्श । एवमेवोद्दीपनविभावैकजीवितत्वेन करुणरस काष्ठाधिरूढिरमणीयतामनीयत ।

एव विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयो सौकुमार्यादुदाहरणप्रदर्शन विहितम् । रसान्तराणामपि स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् ।

एव द्वितीयमप्रधानचेतनसिंहादिसबन्धि[10] यत्स्वरूप तदित्थ कवीना[11] वर्णनास्पद सपद्यते। कीदृशम्—स्वजात्युचितहेवाक-समुल्लेखोज्ज्वलम् । स्वा प्रत्येकमात्मीया सामान्यलक्षणवस्तुस्वरूपा[12] या जातिस्तस्या समुचितो यो हेवाक[13] स्वभावानुसारी परिस्पन्दस्तस्य समुल्लेख सम्यगुल्लेखन[14] वास्तवेन रूपेणोपनिबन्ध-स्तेनोज्ज्वल भ्राजिष्णु[15], तद्विदाह्लादकारीति यावत् । यथा

---

(1) समुद्यात्यते A (2) ०वसेक A (3) अन्तरम् for अनन्तरम् in B (4) समाकर्ष्यता B , समाकर्षताम् A (5) ०भिहिता A (6) नर्ममुद B. (7) निश्चक्रे A , नि शके B (8) तापसवत्सराज ii 71b (Berlin MS) (9) तल्लभ्य A (10) सम्बन्धे B , सवंधी A (11) Omitted in B. (12) ०क्षणव० lost in A (13) ०स्यैकवाक A (14) सम्यगुलिखन B (15) उज्ज्वल भ्रा० lost in A

कदाचिदेतेन च पारियात्र-[1]
गुहागृहे मीलितलोचनेन।
व्यत्यस्तहस्तद्वितयोपविष्ट-[2]
दष्ट्राङ्कुरान्चच्चिबुक प्रसुप्तम्[3] ॥३०॥

अत्र गिरिगुहागेहान्तरे[4] निद्रामनुभवत केसरिण स्वजातिसमुचित स्थानकमुल्लिखितम्। यथा वा

ग्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टि
पश्चार्धेन प्रविष्ट शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।
शष्पैरर्धावलीढै श्रमविवतमुखभ्रंशिभि[5] कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रे[6] प्लुतत्वाद्वियति बहुतर स्तोकमुर्व्या प्रयाति[7] ॥३१॥

एतदेव[8] प्रकारान्तरेणोन्मीलयति—

रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुरम्।
चेतनानाममुख्यानां जडानां चापि भूयसा[9] ॥८॥

चेतनाना प्राणिनाममुख्यानामप्रधानभूताना यत्स्वरूप तदेवंविध तद्वर्णनीयता प्रतिपद्यते प्रस्तुताङ्गतयोपयुज्यमानम्[10]। कीदृशम्—रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुरम्। रसा शृङ्गारादयस्तेषामुद्दीपनमुल्लासन परिपोषस्तस्मिन् सामर्थ्य शक्तिस्तया विनिबन्धन निवेशस्तेन बन्धुर हृदयहारि। यथा

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ
पुंस्कोकिलो यन्मधुर[11] चुकूज।

(1) पारि repeated in A (2) ०ध्वस्तद्विकयोपविष्ट A (3) ०प्तम् lost in A (4) गिरि lost in A. (5) वितत for विवृत in B (6) ०दग्र A (7) अभिज्ञानशकुन्तल 1, 7 (8) तदेव A (9) This कारिका is missing in A, but marked by रमोद्दीपनोत्यादि instead (10) A is corrupt and reads प्रस्तुतान्तयोगयक्तमान (11) ०कोकिलोऽय मधुर A

मनस्विनीमानविघातदक्ष
तदेव जात वचन स्मरस्य[1] ॥३२॥

जडाना चापि भूयसा—जडानामचेतनाना सलिलतरुकुसुमसमय-प्रभृतीनामेवविध स्वरूप रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुर वर्णनीय-तामवगाहते। यथा

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवार
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाण [2] क्षिणोति।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु[3] ॥३३॥

यथा वा—

उद्भेदाभिमुखाङ्कुरा कुरवका शैवालजालाकुल-
प्रान्त भान्ति सरासि फेनपटलै सीमन्तिता [4] सिन्धव ।
किचास्मिन् समये कृशाङ्गि विलसत्कन्दर्पकोदण्डिक-
क्रीडाभाञ्जि भवन्ति सन्ततलताकीर्णान्यरण्यान्यपि ॥३४॥

एव स्वाभाविकसुन्दरपरिस्पन्दनिबन्धन पदार्थस्वरूपमभिधाय तदेवोपसहरति—

शरीरमिदमर्थस्य रामणीयकनिर्भरम्।
उपादेयतया ज्ञेयं कवीनां वर्णनास्पदम्[5] ॥९॥

अर्थस्य वर्णनीयस्य वस्तुन शरीरमिदम् उपादेयतया ज्ञेय[6] ग्राह्यत्वेन बोद्धव्यम्। कीदृश सत्—रामणीकनिर्भरम्, सौन्दर्यपरि-पूर्णम्, औपहत्यरहितत्वेन तद्विदावर्जकमिति यावत्। कवीनामेत-

(1) कुमार० III 32 (2) पार्श्वबाण B (3) विक्रमोर्वशी II 6= सरस्वतीकण्ठा० p 304 (4) फेनपटलीढानना A प्रान्ता भासि B, व्राता भान्ति A (5) This कारिका is missing in A, but marked by शरीरमित्यादि instead (6) B here repeats ग्राह्यतया ज्ञेय

देव यस्माद्वर्णनास्पदमभिधाव्यापारगोचरम् । एवविधस्यास्य स्वरूप-श्योभातिशयभ्राजिष्णोर्विभूषणान्युपशोभान्तरमारभन्ते[1] ।

एतदेव प्रकारान्तरेण विचारयति—

धर्मादिसाधनोपायपरिस्पन्दनिबन्धनम् ।
व्यवहारोचितं चान्यल्लभते वर्णनीयताम्[2] ॥१०॥

व्यवहारोचित चान्यत् । अपर पदार्थाना चेतनाचेतनाना स्वरूपमेवविध वर्णनीयता[3] लभते कविव्यापारविषयता[4] प्रतिपद्यद्वते । कीदृशम्—व्यवहारोचितम्, लोकवृत्तयोग्यम् । कीदृश सत्—धर्मादि-साधनोपायपरिस्पन्दनिबन्धनम् । धर्मादेश्चतुर्वर्गस्य साधने सपादने उपायभूतो य परिस्पन्द स्वविलसित तदेव निबन्धन यस्य तत्त-थोक्तम् । तदिदमुक्त भवति—यत् काव्ये वर्ण्यमानवृत्तय प्रधान-चेतनप्रभृतय सर्वे पदार्थाश्चतुर्वर्गसाधनोपायपरिस्पन्दप्राधान्येन वर्ण-नीया, येऽप्यप्रधानचेतनस्वरूपा पदार्थास्तेपि[5] धर्मार्थाद्युपायभूत-स्वविलासप्राधान्येन कवीना वर्णनीयतामवतरन्ति । तथा च राज्ञा शूद्रकप्रभृतीना मन्त्रिणा च शुकनासमुख्याना चतुर्वर्गानुष्ठानोपदेश-परत्वेनैव चरितानि[6] वर्ण्यन्ते[7] । अप्रधानचेतनाना हस्तिहरिण-प्रभृतीना[8] सग्राममृगयाद्यङ्गतया परिस्पन्दसुन्दर स्वरूप लक्ष्ये वर्ण्य-मानतया परिदृश्यते । तस्मादेव च तथाविधस्वरूपोल्लेखप्राधान्येन[9]

---

(1) विभूषण प्रपञ्चशोभा० and आरभते A (2) This कारिका is missing in A, but marked by धर्मादीत्यादि instead (3) स्ववर्णनीयता A (4) अथापि विषयता A (5) A omits all words from चतुर्वर्गसाधनो० to ०चेतनस्वरूपा पदार्था (6) चरिना A (7) In कादम्बरी (8) हस्तिहरि० lost in A (9) ०न्येन lost in A

काव्यकाव्योपकरणकवीना[1] चित्रचित्रोपकरणचित्रकरै साम्य प्रथम-मेव प्रतिपादितम् । तदेवविध स्वभावप्राधान्येन रसप्राधान्येन द्वि-प्रकार[2] सहजसौकुमार्यसरस[3] स्वरूप[4] वर्णनाविषयवस्तुन शरीरमेवा-लकार्यतामेवार्हति ।

तत्र स्वाभाविक पदार्थस्वरूपमलकरण यथा न भवति[5] तथा प्रथममेव[6] प्रतिपादितम् । इदानी रसात्मन प्रधानचेतनपरिस्पन्द-वर्ण्यमानवृत्तेरलकारकारान्तरा[7]भिमतामलकारता निराकरोति—

अलंकारो न रसवत् परस्याप्रतिभासनात् ।
स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासङ्गतेरपि[8] ॥११॥

अलकारो न रसवत् । रसवदिति[9] योऽयमुत्पादितप्रतीति-र्नामालकारस्तस्य विभूषणत्व[10] नोपपद्यते इत्यर्थ । कस्मात् कार-णात्—स्वरूपादतिरिक्तस्य परस्याप्रतिभासनात् । वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यत् स्वरूपमात्मीय परिस्पन्द[11] स्तस्मादतिरिक्तस्यात्यधि-कस्य[12] परस्याप्रतिभासनाद्[13] अनवबोधनात् । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् सर्वेषामेवालकृतीना सत्कविवाक्यानामिदमलकार्यमिदमलकरणम् इत्यपोद्धारविहितो विविक्तभाव सर्वस्य कस्यचित् प्रमातु[14]श्चेतसि

---

(1) काव्योप॰ lost in A (2) विप्रक A (3) Lost in A (4) सौकुमार्य रसस्वरूप A (5) यथा न भवति lost in A (6) प्रथमे A (7) अलङ्कारान्तर॰ instead of अलङ्कारकारान्तर in A On the figure *rasavat*, see my *Sanskrit Poetics* pp 244-5 (8) This कारिका is missing in A, but marked by अलङ्कार इत्तादि instead (9) B omits all words from here up to ॰प्रतिभासनात् next (both inclusive) (10) विभूषणस्य A (11) आत्मीय परिस्पन्दते A (12) अभ्यधिकस्य for अत्यधिकस्य in A (13) प्रतिभासनात् repeated in A. (14) प्रमातृ॰ A

परिस्फुरति। रसवदलकारवदिति[1] वाक्ये पुनरवहितचेतसोऽपि[2] न किंचिदेतदेव[3] बुध्यामहे।

तथा च—यदि शृङ्गारादिरेव प्राधान्येन वर्ण्यमानोऽलकार्यस्तदन्येन केनचिदलकरणेन भवितव्यम्। यदि वा तत्स्वरूपमेव तद्विदाह्लादनिबन्धनत्वादलकरणमित्युच्यते तथापि तद्व्यतिरिक्तमन्यदलकार्यतया प्रकाशनीयम्। तदेवविधो न कश्चिदपि विवेकश्चिरन्तनालकारकाराभिमते[4] रसवदलकारलक्षणोदाहरणमार्गे मनागपि विभाव्यते। यथा च

रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादि[5] ॥३५॥

[इति] रसवल्लक्षणम्[6]। अत्र दर्शिता स्पृष्टा स्पष्ट वा शृङ्गारादयो यत्रेति व्याख्याने काव्य[7]व्यतिरिक्तो न कश्चिदन्य[8] समासार्थभृत सलक्ष्यते। योऽसावलकार काव्यमेवेति चेत्, तदपि न सुस्पष्टसौष्ठवम्। यस्माद् काव्यैकदेशयो शब्दार्थयो पृथक् पृथगलकारा सन्तीत्युपक्रम्येदानी काव्योमेवालकरणमित्युपक्रमोपसहारवैषम्यदुष्टत्वमायाति। यदि वा दर्शिता स्पष्ट शृङ्गारादयो येनेति समास, तथापि[9] वक्तव्यमेव—कोऽसाविति ? प्रतिपादनवैचित्र्यमेवेति चेत्, तदपि[10] न सम्यक् समर्थनार्हम्। यस्मात् प्रतिपाद्यमानादन्यदेव तदुपशोभानिबन्धन प्रतिपादनवैचित्र्यम्, न पुन प्रतिपाद्यमेव[11]। स्पष्टतया दर्शित रसाना प्रतिपादनवैचित्र्य यद्यभिधीयते, तदपि न[12] सुप्रतिपादनम्। स्पष्टतया दर्शने शृङ्गारा-

(1) तद्वदलङ्कारवदिति A (2) आहित for अवहित in A (3) किञ्चिदेव तदेव A. (4) •भिमतो B (5) भामह iii. 6 (6) रसस्येदमिति लक्षण A (7) का०यस्य B (8) अन्यत् B (9) तस्यापि B (10) A omits all words from here to न पुन (11) प्रतिपादनत्वेव A (12) Lost in A.

दीना स्वरूपपरिनिष्पत्तिरेव पर्यवस्यति। किच, रसवत काव्यस्यालकार इति तथाविधस्य सतस्तस्यासाविति न किचिदनेन तस्याभिधेय[1] स्यात्। अथवा तेनैवालकारेण रसवत्त्व तस्याधीयते, तदेव तर्ह्यसौ न रसवतोऽलकार[2] प्रत्युत रसवानलकार[3] इत्यायाति, तन्माहात्म्यात् काव्यमपि रसवत् सपद्यते। यदि वा तेनैवाहितरससम्बन्धस्य रसवत[4] काव्यस्यालकार इति तत्पश्चाद्रसवदलकारव्यपदेशमासादयति—यथाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्युच्यते[5]—तदपि न सुप्रतिबद्धसमाधानम्। यस्माद् 'अग्निष्टोमयाजि'-शब्द प्रथम[6] भूतलक्षणे विषयान्तरे निष्प्रतिपक्षतया समासादितप्रसिद्धि पश्चाद्[7] भविष्यति वाक्यार्थसबन्धलक्षणयोग्यतया तमनुभवितु शक्नोति। न पुनरत्रैव प्रयुज्यते। यस्माद्रसवत काव्यस्यालकार इति तत्सबन्धितयैवास्य[8] स्वरूपलब्धिरेव। तत्सबन्धिनिबन्धन च काव्यस्य रसवत्त्वमित्येवमितरेतराश्रयलक्षणदोष केनापसार्यते[9]। यदि वा रसो विद्यते यस्यासौ तद्वानलकार एवास्तु इत्यभिधीयते तथाप्यलकार काव्य वा नान्यत् तृतीय किचिदत्रास्ति[10]। तत्पक्षद्वितयमपि प्रत्युक्तम्। उदाहरण लक्षणैकयोगक्षेमत्वात् पथङ् न विकल्प्यते।

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे[11] मरण स्मृतम्[12]।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि[13] ॥३६॥

---

(1) ॰भिधय lost in A (2) तर्हि सोदररसारूढौ रसालङ्कार A, तर्ह्यसौ न वरसन्तोलङ्कार (न रसवतोऽलङ्कार ?) B (3) रसचालङ्कार B (4) A adds सत after this (5) ॰मयाज्यस्य पुत्रो भवि॰ lost in A (6) प्रथमे B (7) ॰प्रसिद्धि पश्चा॰ lost in A (8) ॰ति तत्स॰ lost in A (9) केन वार्यते A (10) अत्र omitted in B (11) यया मे dropped in B This श्लोक is too corrupt in A for its readings to be of any use (12) मतम् in Dandin (13) Dandin's काव्यादर्श ii 280

अत्र ^^निपरिपोषलक्षणवर्णनीयशरीरभूतायाश्चिवृत्तेरतिरिक्त-मन्यद्विभक्त वस्तु न किंचिद्विभाव्यते। तस्मादलकार्यतैव[1] युक्तिमती। यदपि कैश्चित्

स्वशब्दस्थायिसचारिविभावाभिनयास्पदम्[2] ॥३७॥

इत्यनेन पूर्वमेव लक्षण विशेषितम्, तत्र स्वशब्दास्पदत्व रसानाम-परिगतपूर्वमस्माकम्। ततस्त एव रससर्वस्वमाहितचेतसस्तत्पर-मार्थविदो विद्वास पर[3] प्रष्टव्या —कि स्वशब्दास्पदत्व[4] रसानामुत रसवत इति[5]। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—रस्यन्त इति रसास्ते स्वशब्दा-स्पदास्तेषु तिष्ठन्त शृङ्गारादिषु वर्तमाना सन्तस्तज्ज्ञैरास्वाद्यन्ते। तदिदमुक्त भवति—यत् स्वशब्दैरभिधीयमाना श्रुतिपथमवतरन्त-श्चेतनाना चवर्णचमत्कार[6] कुर्वन्तीत्यनेन न्यायेन घृतपूरप्रभृतय पदार्था स्वशब्दैरभिधीयमानास्तदास्वादसपद सपादयन्तीत्येव सर्वस्य कस्यचिदुपभोगसुखार्थिनस्तैरुदारचरितैरयत्नेनैव[7] तदभिधानमात्रादेव त्रैलोक्यराज्यसपत्सौख्यसमृद्धि प्रतिपाद्यते[8] इति नमस्तेभ्य।

रसवतस्तदास्पदत्व नोपपद्यते, रसस्यैव स्ववाच्यस्यापि[9] तदास्पदत्वाभावात्। किमुतान्यस्येति। तदलकारत्व[10] च प्रथम-मेव प्रतिषिद्धम्। शिष्ट स्थाय्यादिलक्षण पूर्व व्याख्यातमेवेति[11] न पुन पर्यालोच्यते। यदपि[12]

रसवद्रससश्रयात् ॥३८॥

(1) तस्मादार्यकार्यतैव B (2) उद्भट iv 3 (3) एव A (4) B omits स्व (5) उत्तरव (corrupt) in A for उत रसवत (6) B repeats चर्वण॰, A has चेतचर्वण॰ (7) ॰चरितैरय तेनैव A (8) प्रतिपादिता A (9) स्वभाववाच्यस्यापि A (10) अलकारत्व only in B (11) स्थाय्यादिपूर्वलक्षणव्याख्यानमेवेति A (12) B has dropped all words after this up to the beginning of रससश्रय next (p 160, l 2)

इति कैश्चिल्लक्षणमकारि तदपि न सम्यक् समाधेयतामधितिष्ठति। तथा हि—रस सश्रयो यस्यासौ रससश्रय, तस्मात् कारणादय रसवदलकार सपद्यते। तथापि वक्तव्यमेव—कोऽसौ रसव्यतिरिक्तवृत्ति पदार्थ। काव्यमेवेति चेत् तदपि पूर्वमेव प्रत्युक्तम्, तस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधादलकारत्वानुपपत्ते। अथवा रसस्य[1] सश्रयो रसेन सश्रियते यस्तस्माद्[2] रससश्रयादिति। तथापि कोऽसाविति व्यतिरिक्तत्वेन वक्तव्यतामेवा(याति)। उदाहरणजातमप्यस्य लक्षणस्य पूर्वेण समानयोगक्षेमप्रायमिति [न] पृथक् पर्यालोच्यते।

रसपेशलम्[3] ॥३६॥

इति पाठे न किचिदत्रातिरिच्यते। अथ प्रतिपादकवाक्योपारूढपदार्थसार्थस्वरूपमलकार्य रसस्वरूपानुप्रवेशेन विगलितस्वपरिस्पन्दाना द्रव्यानाम् इव[4] कथमलकरण भवतीत्येतदपि चिन्त्यमेव। किच तथाभ्युपगमेऽपि[5] प्रधानगुणभावविपर्यासि पर्यवस्यतीति न किचिदेतत्।

अत्रैव (उ)पक्रमते—शब्दार्थासङ्गतेरपि[6]। शब्दार्थयोरभिधानाभिधेययोरसमन्वयाच्च रसवदलकारोपपत्तिर्नास्ति। अत्र[7] च रसो विद्यते (तिष्ठ)ति यस्येति मत्प्रत्ययविहिते तस्यालकार इति षष्ठीसमास क्रियते। रसवाश्चासावलकारश्चेति विशेषणसमासो वा। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—र(सव्यतिरिक्तम)न्यत् पदार्थान्तर विद्यते यस्यासावलकार। काव्यमेवेति चेत्, तत्रापि तद्व्यतिरिक्त कोऽसौ पदार्थो यत्र रसवदलकारव्यपदेश सावकाशता[8] प्रतिपद्यते ? विशेषातिरिक्त

---

(1) रूपस्य A (2) Here B MS ends, the rest of the text follows A alone It is given here to complete the topic under discussion (3) दण्डी ii 275 (4) A reads द्रव्याना इवास सम्पा, which is evidently corrupt (5) किं त्वमाद्यभ्युपगमेऽपि A (6) A is corrupt here and reads शब्दार्थसद्गतेरसमरपि (7) तेषा A (8) सावक्काशता A.

पदार्थो न कश्चित् परिदृश्यते यस्तद्वानलकार इति व्यवस्थितिमासादयति। तदेवमुक्तलक्षणे मार्गे[1] रसवदलकारस्य शब्दार्थसङ्गतिर्न कदाचिदस्ति।

यदि वा निदर्शनान्तरविषयतया समासद्वितयेऽपि शब्दार्थसङ्गतियोजना विधीयते, यथा

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया[2] धौताधरेवाश्रुभि
शून्येवाभरणै स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुकृता शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतित जातानुतापेव सा[3] ॥४०॥

यथा वा

तरङ्गभ्रूभङ्गा (क्षुभित)विहगश्रेणिरशना
विकर्षन्ती फेन वसनमिव सरम्भशिथिलम्।
यथाविद्ध याति स्खलितमभिसधाय बहुशो
नवीभावेनेय ध्रुवमसहना सा परिणता[4] ॥४१॥

अत्र रसत्वमलकारश्च प्रकट प्रतिभासेते। तस्मान्न कथचिदपि तद्विवेकस्य दुरवधानता। तेन रसवतोऽलकार इति षष्ठीसमासपक्षे शब्दार्थयोर्न किचिदसङ्गतत्वम्, रसपरिपोपपरत्वादलकारस्य तन्निबन्धनमेव रसवत्त्वम्[5]। रसवाश्चासावलकारश्चेति विशेषणसमासपक्षे [6]। तथा चैतयोरुदाहरणयोर्लताया सरितश्चोद्दीपनविभावत्वेन वल्लभाभावितान्त करणतया नायकस्य तन्मयत्वेन(निश्चेतन?)मेव पदार्थजात सकलमवलोकयत[7] तत्साम्यसमारोपण तद्धर्माध्या-

(1) ०लक्षणो मार्गो A (2) वल्कलतया A (3) विक्रमोर्वशीय IV 38=ध्वन्यालोक p 76 (anon) (4) विक्रमोर्वशीय IV 28=ध्वन्यालोक p 76 (anon) (5) रसवत्त्वमेव A (6) A is corrupt here and reads ०पक्षो यदिनरूर्ध्वयोरेव (7) ०लोकयत A

रोपण[1] चेत्युपमारूपककाव्यालकारयोजन विना न केनचित् प्रकारेण घटते, तल्लक्षणवाक्यत्वात्[2]। सत्यमेतत्, किन्तु 'अलकार'-शब्दाभिधान विना विशेषणसमा[सप]क्षे केवलस्य[3] रसवानिति [अस्य] प्रयोग प्राप्नोति। रसवानलकार[4] इति चेत् प्रतीतिरभ्युपगम्यते तदपि युक्ति(युक्तता नार्हति) देरभावात्। रसवतोऽलकार[5] इति षष्ठीसमासपक्षोऽपि न सुस्पष्टममन्वय। यस्य कस्यचित् काव्यत्व रसवत्त्वमेव। यस्यातिशयत्वनिबन्धन तथाविध[6] तद्विदाह्लादकारि काव्य करणीयमिति तस्यालकार इत्याश्रिते सर्वेषामेव रूपकादीना रसवदलकारत्वमेव न्यायोपपन्नता प्रतिपद्यते। अलका[रस्य य]स्य कस्यचिद्रसत्वाद् विशेषणसमासेऽप्येषैव वार्त्ता[7]।

किच, तदभ्युपगमे प्रत्येकमुत्स्खलितलक्षणोल्लेखवि कृतपरि-पोषतया[8] लब्धात्मनामलकाराणा प्रातिस्विकलक्षणाभिहितातिशय-व्यतिरिक्तमनेन किचिदाधिक्यमास्थीयते। तस्मात्तल्ल(क्षण)करण-वैचित्र्य प्रतिवारितप्रसरमेव परापतति। न चैवविधविषये[9] रसवदल-कारव्यवहार सावकाश, तज्ज्ञैस्तयावगमात्, अलकाराणा च मुख्यतया व्यवस्थानात्।

अथवा, चेतनपदार्थगोचरतया रसवदलकारस्य निश्चेतनवस्तुविषय-त्वेन चोपमादीना विषयविभागो व्यवस्थाप्यते, तदपि न विद्वज्जना-वर्जन विदधाति। यस्मादचेतनानामपि रसोद्दीपनसामर्थ्यसमुचित-सत्कविसमुल्लिखितसौकुमार्यसरसत्वादुपमादीना प्रविरलविषयता

---

(1) तद्ग्राप्यारोपण A (2) ०वाक्याद्वा A (3) A reeads क्षकेवलस्य (4) रसवदलकार A (5) रसवदलकार A (6) तथाविध त्वे A (7) A is corrupt here and reads ०समासेऽप्येषा वार्त्ता कञ्चषेव वार्त्ता (8) The MS A marks a *lacuna* after वि (9) विधिविषये A

निर्विषयत्व वा स्यादिति शृङ्गारादिनिस्पन्दसुन्दरस्य सत्कविप्रवाहस्य च नीरसत्व प्रसज्यत इति प्रतिपादितमेव पूर्वसूरिभि [1]। यदि वा वैचित्र्यान्तरमनोहारितया रसवदलकार प्रतिपाद्यते, यथाभियुक्तै-स्तैरेवाभ्यधायि—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्ग तु रसादय ।
काव्ये तस्मिन्नलकारो रसादिरिति मे मति [2] ।।४२।।

इति। यत्रान्यो वाक्यार्थ प्राधान्यादलकार्यतया व्यस्थितस्तस्मिन् तदङ्गतया विनिबध्यमान शृङ्गारादिरलकारता प्रतिपद्यते। यस्माद् गुणप्राधान्य[3] भावाभिव्यक्तिपूर्वमेवविधविषये विभूष्यते। भूषण-विवेकव्यक्तिरुज्जृम्भते, यथा

क्षिप्तो हस्तावलग्न प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्त
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षित सभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभि साश्रुनेत्रोत्पलाभि
कामीवार्द्रापराध स दहतु दुरित शाम्भवो व शराग्नि [4] ।४३।

न च शब्दवाच्यत्व नाम समान कामिशराग्नितेजसो [5] सभवतीति न तावतैव तयोस्तथाविधविरुद्धधर्माध्यासादिविरुद्धस्वभावयोरैक्य कथचिदपि व्यवस्थापयितु पार्यते, परमेश्वरप्रयत्नेऽपि स्वभावस्या-न्यथाकर्तुमशक्यत्वात्। न च तथाविधशब्दवाच्यतामात्रादेव तद्विदा-तदनुभवप्रतीतिरस्ति। 'गुडखण्ड'-शब्दाभिधानादपि प्रतिविषादेस्त-दास्वादप्रसङ्गात् तदनुभवप्रतीतौ सत्या रसद्वय[6]समावेशदोषोऽप्यनि-वार्यतामाचरति। यदि वा भगवत्प्रभावस्य मुख्यत्वे द्वयोरप्येतयो-

---

(1) See ध्वन्यालोक pp 75-76 (2) ध्वन्यालोक ıı 5 (3) गुणप्रधान A
(4) A part of the last line of this verse, which is discussed in ध्वन्यालोक in this connection as an example of the सकीर्ण variety of रसवदलकार (p 73), is already quoted before p 38, which see for references (5) The MS A is corrupt here and reads निमित्तरणितेजसो, (6) पुरुषद्वय A

रङ्गत्वाद् भूषणत्वमित्युच्यते[1] तदपि [न] स(मीचीनम्)। यस्मात् कारणस्य वास्तवत्वादिरेव स्यात्। निर्मलत्वादेव तयोर्भावाभावयोरिव न कथचिदपि साम्योपपत्तिरित्यलमनु[2]चि (तविषय) चर्वणचातुर्यचापलेन।

यदि वा निदर्शनेऽस्मिन्नाश्वसत समाम्नातलक्षणोदाहरणसङ्गति सम्यक् समीहमाना समर्षणा[3] उदाहरणान्तरवि (न्यास ? रसव) दलकारस्य व्याचख्यु, यथा

> कि हास्येन मे प्रयास्यसि पुन प्राप्तश्चिराद्दर्शन
> केय निष्करुण[4] प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृत ।
> स्वप्नान्तेष्विति[5] (ते वदन् प्रियतम) व्यासक्तकण्ठग्रहो[6]
> बुद्ध्वा (रोदि) ति रिक्तबाहुवलयस्तार रिपुस्त्रीजन [7] ॥४४॥

अत्र भ[ग]वद्विनिहतवल्लभो वैरिविलासिनीसमूह शोकावेशाद[शर]ण करुणरसकाष्ठाधिरूढिविहितमेवविधवैशसमनुभवतीति तात्पर्यप्राधान्ये वाक्यार्थस्तदङ्गतया विनिबध्यमान । प्रवासविप्रलम्भशृङ्गार (प्रतिभासन?) परत्वमत्र परमार्थ परस्परान्वितपदार्थसार्थसमर्प्यमाणवृत्तिर्गुणभावेनावभासनादलकरणमित्युच्यते। तस्य चनिर्विषयत्वाभावाद् रसवदालम्बनविभावादिस्वकारणसामग्रीविरहविहिता लक्षणानुपपत्तिर्न सभवति। रसद्वयसमावेशदुष्टत्वमपि दूरमपास्तमेव। द्वयोरपि वास्तवस्वरूपस्य[8] विद्यमानत्वात्तदनुभवप्रतीतौ सत्या नात्मविरोध[9], स्पर्धित्वाभावात्। तेन तदपि तद्विदाह्लादविधानसामर्थ्यसुन्दरम्, करुणरसस्य निश्चायकप्रमाणाभावात्। प्रवासविप्रलम्भस्य स्वकारणभूतवाक्योपारूढालम्बनविभावादिसमर्प्यमाणत्व स्वप्नान्तरसमये च

(1) A is corrupt and reads भूषणलमित्युच्यते (2) ०रित्येवम० A (3) A appears to be corrupt here and reads समर्षाणामुदाहरण० (4) निस्फुरण A (5) ०न्तेष्विव A. (6) ०प्यासक्त० A (7) Quoted and discussed as an example of the शुद्ध variety of रसपदलकार in ध्वन्यालोक p 72 (8) वास्तवस्य स्वरूपस्य A (9) सत्यात्मविरोध A.

तथाविधत्व युक्त्या सभवतस्तस्योभयमुपपन्नमिति प्रथमतरमेव कथमसौ समुद्भवतीति चे[त्त]दपि न समञ्जसप्रायम् । यस्माच्चाटु-विषयमहापुरुषप्रतापाक्रान्तिचकितचेतसामितस्तत स्ववैरिणा तत्प्रेय-सीना च प्रकाशनैरपि (?) पृथगवस्थान न युक्तिप्रयुक्ततामतिवर्तते ।

स्तमेव तदपि चतुरश्रम् । करुणरसस्य सत्यपि निश्चये, तथा-विधपरिपोषदशाधाराधिरूढेरेकाग्रतास्तिमितमानसस्य तथाभ्यस्त[1]-रसवासनाधिवासितचेतस [2] सुचिरात्समासादि[त]स्वप्नसमागम पूर्वानु-भूतवृत्तान्तसमुचितसमारब्धकान्तसलाप कथमपि सप्रबुद्ध। प्रबोध-समनन्तर[3]समुल्लसितपूर्वपरानुसधानविहितप्रस्तुतवस्तुविसवादविदारि-तान्त करणो भवद्वैरिविलासिनीसार्थो रोदितीति करुणस्यैव परिपोष-पदवीमधिरोह । तथाविधव्यभिचार्योचित्यचारुत्व तत्स्वरूपानुप्रवेशो वेति कुत प्रवासविप्रलम्भस्य पृथग्व्यापारे रसगन्धोऽपि[4] ? यदि वा प्रेयस [5] प्राधान्ये तदङ्गत्वात् करुण[6]रसस्यालकरणत्वमित्यभिधीयते तदपि न[7] निरवद्यम् । यस्माद् द्वयोऽरप्येतयो[8]रदाहरणयोर्मुख्यभूतो वाक्यार्थ करुणात्मनैव विवर्तमानवृत्तिरुपनिबद्ध । पर्यायोक्तान्याप-देशन्यायेन[9] वाच्यताव्यतिरिक्तयो प्रतीयमानतया न करुणस्य रस-त्वाद् व्यङ्गचस्य सतो वाच्यत्वमुपपन्नम् । नापि गुणीभूतव्यङ्गचस्य विषय, व्य[ङ्गचस्य क]रुणात्मनैव प्रतिभासनात् । न च द्वयोरपि व्यङ्गचत्वम्, अङ्गाङ्गिभावस्यानुपपत्ते । एतच्च[10] यथासभवमस्माभि-र्विकल्पितम् । न पुनस्तन्मात्र ण ।

(1) स्तिमितमानस्युतताभ्यस्य० A (2) ०व्यसनादिवासित० A (3) समानतर A (4) दशगन्धोऽपि A (5) That is, the प्रेयस अलङ्कार (6) तदङ्गत्वा-रूप A (7) A is corrupt and reads तदोपता (8) ०द्वदोपता for ’प्येतयो’ A (9) पर्यायोक्त्यन्यापदेशन्यायेन A (10) एतस्य A

किंच, 'काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादि'[1] इति रस एवालकार केवल, न तु रसवदिति मत्प्रत्ययस्य जीवितम् न किंचिदभिहित स्यात्। एव सति शशार्थं दनस्थैव (शशविषाणवदनवस्थैव ?) तिष्ठतीत्येतदपि न किंचित्।

[असमाप्तोऽयमुन्मेष ग्रन्थश्च][2]

(1) Quoted from the ध्वन्यालोक, see above p 163 (2) A re'sume' of the rest of the work, of which the MS material available is inadequate to permit of a critical edition, is given below

A Résumé of the Contents of the Unedited Portion of the Text, with extracts [1]

Unmesa III

After discussing the figure *rasavat*, Kuntaka goes on to deal with the figure *preyas*[2], closely connected with *rasavat*, criticising in this connexion Bhāmaha's view of the matter He refers to Dandin's definition (ii 275) प्रेय प्रियतराख्यानम्, and remarks that Bhāmaha (iii 5) does not define the figure, but thinks that the illustration given would suffice (उदाहरणमात्रमेव लक्षण मन्यमान) Dandin quotes the same illustration with approval, adding another line (which makes the sentence complete and the figure clear) . कालेनैषा

The figure *preyas*

(1) This résumé, as already noted, is based upon one MS only, viz the hopelessly corrupt Devanagari transcript of the Madras MS These portions are entirely wanting in the Jesalmer Ms With this imperfect material it is not possible to edit this part of the text properly , but as no further MSS of the text are likely to be discovered, a résume', however defecient, is attempted It is given in the author's own words as far as possible, presenting full extracts wherever the text is intelligible and capable of being reconstructed The emendations, which had to be numerous on account of the corrupt nature of the MS, are mostly conjectural and capable of improvement , while the restoration of the missing Kārikās cannot be taken as final

(2) The Kārikā on the this point is lost and cannot be reconstructed from the commentary.

भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुन , so that the whole verse, which is cited by Kuntaka, stands thus ,

प्रेयो गृहा(गत कृष्णमवादीद्) विदुरो यथा ।
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैपा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात पुन ।।

(Dandin ii 276)

But Kuntaka criticises तदेव न क्षोदक्षमतामर्हति । तथा च, कालेनेत्युच्यते तदेव वर्ण्यमानविषयतया वस्तुन स्वभाव (?)[1], तदेव लक्षणकरणमित्यलकाय न किंचिदवशिष्यते । तस्यैवोभयमल-कार्यमलकरणत्व चेत्ययुक्तियुक्तम् । एकक्रियावि य युगपदेकस्यैव वस्तुन कर्मकरणत्व नोपपद्यते । यदि दृश्यते तथाविधानि वाक्यानि येषामुभयमपि सभवति—

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ।। (कुमार० २।१०)

इत्यभिधीयते, तदपि नि समन्वयप्रायमेव । यस्मादत्र वास्तवेऽप्यभेदे काल्पनिकमुपचारसत्तानिबन्धन विभागमाश्रित्य तद्व्यवहार प्रवर्तते । किंच, विश्वमयत्वात् परमेश्वरस्य परमेश्वरमयत्वाद्वा विश्वस्य पार-मार्थिकेऽप्यभेदे माहात्म्यप्रतिपादनार्थं प्रातिस्विकपरिस्पन्दविचित्रा जगत्प्रपञ्चरचना प्रति सकलप्रमातृतास्वसवेद्यमानो भेदावबोध स्फुटा-वकाशता न कदाचिदप्यतिक्रामति । तस्मादत्र परमेश्वरस्यैव रूपस्य कस्यचित्तदाप्यमानत्वा`दनादे क्रियाया कर्मत्वम्, कस्यचित्साधक-तमत्वात् करणत्वमति । उदाहरणे पुनरोपद्धारबुद्धिरिति[2] कल्पनयापि न कथचिदपि विभागो विभाव्यते । तस्मात्

स्वरूपादतिरिक्तस्य परस्याप्रतिभासनात्[3] ।

(1) MS सरित (2) अपि for इति in Ms (3) See above p 156 (iii 10)

इति दूषणमत्रापि सबन्धनीयम् । .पक्षे च यदेवालकार्यं [1] तदेवालकरणमिति प्रेयसो रसवतश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्

आत्मैव नात्मन [2] स्कन्ध क्वचिदप्यधिरोहति [3] ।

इति स्थितमेव ।

After discussing another objection to the view that *preyas* is an *alamkāra*[4], Kuntaka points out that such cases cannot be regarded as instances of *samsrsti* and *samkara* He cites the illustration

इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिन कण्ठमूल मुरारि[5]-
र्दिङ्नागाना मदजल[6]मसीभाञ्जि गण्डस्थलानि ;
अद्याप्युर्वीवलयतिलक श्यामलिम्नानु(लिप्ता)-
(न्या)भासन्ते वद धवलित कि यशोभिस्त्वदीयैः [7] ॥

and remarks : अत्र प्रेयोऽभिहितिरलकार्यं, व्याजस्तुतिरलकरणम् । न पुनरुभयोरलकारप्रतिभासो येन तद्व्यपदेश सकरव्यपदेशो व्यावर्तते, तृतीयस्यालकार्यतया वस्त्वन्तरस्याप्रतिभासनात् । He sums up the discussion by saying अन्यस्मिन् विषये प्रायो भणितिविविक्ते वर्णनीयान्तरे प्रयसो विभूषणत्वादुपमादेरिवोपनिबन्ध प्राप्नोति [इति] न क्वचिदपि दृश्यते । तस्मादन्यत्रान्यदापि प्रेयसो न युक्तियुक्तमलकरणत्वम् । रसवतोऽपि तदेव, योगक्षेमत्वात् ।

---

(1) तदेव for यदेव in MS (2) MS आत्मनैवात्मन , (3) See text, Kārikā I 13 (4) The passage is too corrupt and fragmentary The Kārikā appears to be explained in part here But as the verse is lost in the text, it is difficult to reconstruct it from the commentary (5) The line is corrupt in MS and reads इदोकण्ठनल मुरारि (6) °मल for जल in MS (7) The verse is attributed to राजशेखर in सुभाषितावली 2563=anon in Ruyyaka p 113

The figure *ūrjasvin*

Then he goes to deal with the figures ऊर्जस्वि and उदात्त in the same manner The Kārikā on this is given in the text in a somewhat corrupt form, but may be reconstructed thus:

एवमलंकरणता प्रेयसः प्रत्यादिश्य वर्णनीयशरीरत्वात्तदेकरूपाणामन्येषां प्रत्यादिशति—

ऊर्जस्व्युदात्ताभिधयो [1] पौर्वापर्यप्रणीतयोः [2] ।
अलंकरणयोस्तद्वद् भूषणत्वं न विद्यते ॥

न विद्यते [3] न संभवति ॥ कथम्—तद्वत् । तदित्यनन्तरोक्तरसवदादिपरामर्शः । [4]रसवदादिवदेव तयोर्विभूषणत्वं नास्ति ।

Then he criticises the definitions and examples of *ūrjasvin* given by Udbhata and Bhāmaha, quoting Udbhata iv 5 (अनौचित्यप्रवृत्ताना) and 6 (तथा कामोऽस्य ववृधे and Bhāmaha iii 7, with the remark that the latter considers the illustration to be enough for indicating the nature of the figure in question (कैश्चिदुदाहरणमेव वक्तव्याल्लक्षणं मन्यमानैस्तदेव प्रदर्शितम्) He cites another illustration:

अपहर्ताहमस्मीति हृदि ते मास्म भूद्भयम् । [5]
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥

Taking Udbhata's definition, he points out that if

(1) ०भिधानयो MS contrary to metre (2) As we find them treated in भामह iii 7 and 10 (3) MS तद्विद्यते (4) The passage is hopelessly corrupt (5) *v l* Daṇḍin ii 293

the *bhāva* is अनौचित्यप्रवृत्त, there would be a breach of *rasa* (रसभङ्ग) in accordance with the dictum अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्[1] but in such illustrations as are cited समुचितोऽपि रस परमसौन्दर्यमावहति, तत्र कथमनौचित्यपरिम्लान कामादिकारणकल्पनोपसहृतवृत्ति[2]रलकारता(प्रति)भास प्रयास्यति He quotes *Kumāra*० vi 95 (पशुपतिरपि तान्यहानि) and maintains against भरतनयनिपुणमानस's that the *rasābhāsa* here is *alamkāra* (उदाहरणमेवोर्जितम्। तदेवमय प्रधानचेतनलक्षणोपकृतातिशयविशिष्टचित्तवृत्तिशेषवस्तुस्वभाव एव मुख्यतया वर्ण्यमानत्वादलकार्यो न पुनरलकार) on grounds similar to those he has already expounded in the case of *rasavat* etc (न रसवदाद्यभिहितदूषणपात्रतामतिक्रामति, तदेतदुक्तमत्र योजनीयम्) Regarding *udātta*, he advances similar arguments against its being considered as an *alamkāra* एवमुदात्तस्योभयप्रकारस्याप्यलकार्यतैव युक्तिमती, न पुनरलकरणत्वम्, and goes on to consider its two varieties in detail Criticising Udbhata's definition of the first variety *viz* उदात्तमृद्धिमद्वस्तु, he says : अत्र यद्वस्तु तदुदात्तम्, अलकरण कीदृशमित्याकाङ्क्षायाम् 'ऋद्धिमत्' इत्यनेन यदि विशेष्यते, तद्यदेव सपदुपेत वस्तु वर्ण्यमा[नमलका]र्य तदेवालकरणमिति स्वात्मनि क्रियाविरोधलक्षणस्य दोषस्य दुर्निवारत्वात् स्वरूपातिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याप्रतिभासनादुर्जस्विवत। अथवा ऋद्धिमद्वस्तु यस्मिन्

The figure *udātta*

(1) Quoted from ध्वन्यालोक p 145 (2) Udbhata's definition is अनौचित्यप्रवृत्ताना कामक्रोधादिकारणात्। भावाना च रसाना च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥

यस्य वेत्यपि व्याख्यान क्रियते। तथापि तदन्यपदार्थलक्षण वस्तु वक्तव्यमेव यत्समानर्थतामुपनीत[1] तदृद्धि[2]मद्वस्तु। यस्मिन् यस्य वेति तत्काव्यमेव तथाविध भविष्यतीति चेत्, तदपि न किंचिदेव। यस्मात्काव्यस्यालकार इति प्रसिद्धि, न पुन काव्यमेवालकरणमिति। यदि वा ऋद्धिमद्वस्तु यस्मिन् यस्य वेत्यसावलंकार: तथापि वर्णनीयालकरणमतिरिक्तमलकरणकल्पमन्यदत्र [कि]चिदेवोपलभ्यत इत्युभयथापि शब्दार्थासङ्गतिलक्षणदोषः सप्राप्तावसर[3] सपद्यते। Regarding its second variety as given by Udbhata, he goes on to remark द्वितीयस्याप्युदात्तप्रकारस्यालकार्यत्वमेवोपपन्नम, न पुनरलकारभाव·। तथा चैतस्य लक्षण

चरित च महात्मनाम्।

उपलक्षणता प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम्॥ (Udbhata iv 8)

इति। तत्र वाक्यार्थपरमार्थविद्भिरेव पर्यालोच्यताम्—यन्महा(नु)भावाना व्यवहारस्योपलक्षणमात्रवृत्तेरन्वय प्रस्तुते वाक्यार्थे कश्चिद्विद्यते वा न वेति। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—तत्र तदलीनत्वात् पृथगभिधेयस्यापि पदार्थान्तरवत्तदवयवत्वेनैव व्यपदेशो न्याय्यः, पाण्यादेरिव शरीरे। न पुनरलकारभावोऽपीति। अन्यस्मिन् पक्ष—तदन्वयाभावादेव वाक्यान्तरवर्त्तिपदार्थवत्तस्य तत्र सत्तैव न सभवति, कि पुनरलकरणत्वचर्च्चा। In this connexion he cites an illustrative verse, which is too corrupt and fragmentary in the MS to be properly restored.

Then he goes on to the figure *samāhita*, which he deals with in the same way, declaring, एव समाहितस्याप्यलकार्यत्वमेव न्याय्यम्, न पुन

The figure *samāhita*

(1) ०मुपमानीत MS (2) तमृद्धि० MS (3) सप्राप्तोऽवसर MS.

रलकारभाव The Kārikā on this point (as far as it can be reconstructed from the *vrtti*) is

तथा समाहितस्यापि प्रकारद्वयशोभिन. ।

(to be construed with the Kārikā, given above, on ऊर्जस्विन् and उदात्त) The Kārikā is explained thus · तथा तेनैव पूर्वोक्तेन प्रकारेण समाहिताभिधानस्य चालकारस्य भूषणत्व न विद्यते नास्तीत्यर्थं । Then he criticises Udbhata's definition (iv 7) of the figure, which, according to Kuntaka, constitutes the first variety referred to in the Kārikā The verse of Udbhata however, is quoted with a reading slightly different from that of the printed texts

रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रम [1] ।
अन्यानुभावनि शून्यरूपो यस्तत् समाहितम् ।।

Then he criticises its second variety, as defined by Dandin (ii, 298-99), whose definition and illustration are both quoted, in connexion with the explanation of the above Kārikā यदपि कैश्चित् प्रकारान्तरेण समाहिताख्यमलकरणमाख्यात तस्यापि तथैव भूषणत्व न विद्यते ।

(1) MS प्रशान्तो निरक्रम, which is corrected from Mammata (p 84) who makes use of this line The Nir Sag Ed reads ०तदाभासवृत्तै प्रशमबन्धनम्, with which the reading of the Bombay Sansk Ser ed agrees (with the exception of reading ०वृत्ते for वृत्तै) Jacob's text in *JRAS*, 1837, p 840 agrees with Nir Sag ed reading In the next line, of course, all these texts read ०रूप, यत्तत्

तदभिधत्ते—प्रकारद्वयशोभिन । पूर्वोक्तेन प्रकारेणानेन चापरेणेति द्वाभ्या शोभमानस्य समाहितस्यालकारत्व न सभवति । Of the first variety, the following illustrative verse is discussed

अक्ष्णो स्फुटाश्रु[1]कलुषोऽरुणिमा विलीन
शान्त च सार्धमधरस्फुरण भ्रुकुटचा ।
भावान्तरस्य (तव) गण्डगतोऽपि कोपो
नोद्गाढवासनतया प्रसर ददाति ॥[2]

After this, Kuntaka proceeds to explain his own idea of *rasavat*, with some preliminary remarks तदेव चेतनाचेतनपदार्थभेदभिन्न स्वाभाविकसौकुमार्यमनोहर (व)स्तुन स्वरूप प्रतिपादितम् । इदानी तदेव कविप्रतिभोल्लिखतलोकोत्तरातिशयशालितया नवनिर्मित मनोज्ञतामुपनीयमानमालोच्यते । तथाविधभूषणविन्यासविहितसौन्दर्यातिशयव्यतिरेकेण भूतत्वनिमित्तभूत न तद्विदाह्लादकारिताया कारणम् Here he quotes two *antara-ślokas* and explains a Kārikā (beginning अभिधाया प्रकारौ स्तः) which are partially lost and corrupt in the MS Then comes the Kārikā on *rasavat*, which is missing in the text, but may be reconstructed as follows from the *vrtti*

Kuntaka's own idea of *rasavat*

यथा स रसवन्नाम सर्वालकारजीवितम् ।
काव्यैकसारता याति तथेदानी विविच्यते ॥

---

(1) MS अक्षो स्फुटास्तु (2) This verse is quoted anonymously in Ruyyaka p 189.

रसेन वर्तते तुल्य रसवत्त्वविधानत ।
योऽलकार. स रसवत् तद्विदाह्लादनिर्मिते ॥

The *Vrtti* on these verses runs thus यथेत्यादि। यथा स रसवन्नाम यथा येन प्रकारेण पूर्वप्रत्याख्यातवृत्तिरलकारो रसवदभिधान( ) काव्यैकमारता याति (काव्यै)कसर्वस्वता प्रतिपद्यते, सर्वालकारजीवित सर्वेषामलकाराणामुपमादीना जीवित स्फुरित सपद्यते, तथा तेन प्रकारेणेदानीमधुना विविच्यते विचार्यते लक्षणोदाहरणभेदेन वितन्यते। तमेव रसवदलकार लक्षयति—रसेनेत्यादि। 'योऽलकार स रसवत्' इत्यन्वय[1]। य किल एवस्वरूपो रूपकादि रसवदभिधीयते। किस्वभावेन—रसेन वर्तते तुल्यम्[2]। रसेन शृङ्गारादिना तुल्य[2] वर्तते, यथा ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्तथैव। स रसवदलकार। कस्मात्[3]—रसवत्त्वविधानत। रसोऽस्यास्तीति रसवत् काव्यम, तस्य भावस्तत्त्वम् तत, सरसत्वसपादनात्। तद्विदाह्लादनिर्मितेश्च। तत् काव्य विदन्तीति तद्विद, तज्ज्ञास्तेषामाह्लादनिर्मितेरानन्दनिष्पादनात्। तथा रस काव्यस्य रसवत्ता तद्विदाह्लाद च विदधाति। एवमुपमादिरप्युभय निष्पादयन् भिन्नो रसवदलकारः सपद्यते। यथा

उपोढरागेण विलोलतारक[4]
तथा गृहीत शशिना निशामुखम।
यथा समस्त तिमिराशुक तया
पुरोऽपि रागाद् गलित[5] न लक्षितम्[6] ॥

(1) MS रसवदनुनय (2) MS तुभ्य (3) MS तस्मात (4) MS विलोलतीरे (corrupt) (5) तीर for रागात् MS (6) This verse, attributed to पाणिनि in सुभाषितावली 1969 and शार्ङ्गधरपद्धति 3634, is quoted anonymously in ध्वन्यालोक p 35 (=Ruyyaka p 83, anon =Hemacandra p 274, anon etc) For full references see कवीन्द्रवचन, p. 52

अत्र स्नावसरसमुचितसुकुमारस्वरूपयोर्निशागशिनोर्वर्णनाया[1] रूपकालकार समारोपितकान्तवृत्तान्त कविनोपनिबद्ध । स च श्लेषच्छायामनोज्ञविशेषणवक्रभावाद् विशिष्टलिङ्गसामर्थ्याच्च काव्यस्य सरसतामुल्लासयस्तद्विदाह्लादमादधान स्वयमेव रसवदलकारता समासादितवान ।

Then he cites another illustrative verse चलापाङ्गा दृष्टि from *Abhıjñāna-śakuntala* 1 24, and goes on to remark अत्र परमार्थ—प्रधानवृत्ते शृङ्गारस्य भ्रमरसमारोपितकान्तवृत्तान्तो रसवदलकार शोभातिशयमाहितवान् । यथा वा

कपोले पत्राली[2]

इत्यादौ । तदेवमनेन न्यायेन

क्षिप्तो हस्तावलग्न [3]

इत्यत्र रसवदलकारप्रत्याख्यानमयुक्तम् । सत्यमेतत्, किंतु विप्रलम्भशृङ्गारता तत्र निवार्यते । शेषस्य पुनस्तत्तुल्यवृत्तान्ततया रसवदलकारत्वमनिवार्यमेव । न चालकारान्तरे सति रसवदपेक्षानिबन्धन ससृष्टिसकरव्यपदेशप्रसङ्ग प्रत्याख्येयता[4] प्रतिपद्यते । यथा

अङ्गुलीभिरिव केशसचय सनिगृह्य तिमिर मरीचिभि ।
कुट्मलीकृतसरोजलोचन चुम्बतीव रजनीमुख शशी[5] ॥

---

(1) वर्णनीयम् MS The passage after this has a *lacuna* and is corrupt (2) Already quoted at p 126 (3) Already quoted at p 163 (4) ससृष्टि सकरव्यपदेशप्रसङ्गप्रत्याख्येयता MS (5) कुमार० ८।६३=quoted in सुभाषितावली 1963=सरस्वतीकण्ठा० p 236

अत्र रसवदलङ्कारस्य रूपकादीनां च संनिपातः सुतरां न समुद्भासते। तत्र 'चुम्बतीव रजनीमुखं शशी' [इति] उत्प्रेक्षालक्षणस्य रसवदलङ्कारस्य प्राधान्येन निबन्धनम्, तदङ्गत्वेनोपमादीनां केवलस्य प्रस्तुतपरिपोषाय परिनिष्पन्नवृत्तेः।

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार[1] ॥

'प्रसादयन्ती रवेरभ्यधिकं तापं शरच्चकार' इति समयसंभवः पदार्थस्वभावस्तद्वाचक-'वारिद'-शब्दाभिधानं विना प्रतीयमानोत्प्रेक्षालक्षणेन रसवदलंकारेण कविना कामपि कमनीयतामधिरोपितः, प्रतीत्यन्तरमनोहारिणां 'सकलङ्का'दीनां वाचकादीनामुपनिबन्धनात्, 'पाण्डुपयोधरेणार्द्रनखक्षताभमैन्द्रं धनुर्दधाना' इति श्लेषोपमयोश्च तदानुगुण्येन विनिवेशनात्। एवं 'सकलङ्कमपि प्रसादयन्ती (शरत्) परस्याभ्यधिकं तापं चकार' इति रूपकालंकारनिबन्धनः प्रकटाङ्गनावृत्तान्तसमा(रोप सु)तरां समन्वयं सादितवान्। अत्रापि प्रतीयमानवृत्तेः रसदलंकारस्य प्राधान्यम्, तदङ्गत्वमुपमादीनामिति पूर्ववदेव सङ्गतिः। Then he cites *Kumāra*० III 30 (लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं) as another illustration and concludes the topic with the remark. अयं रसावता[2] सर्वालंकाराणां चूडामणिरिवाभाति, quoting two *antara-ślokas* (fragmentary and corrupt in the MS) in justification.

After this, Kuntaka takes up the figure *dīpaka* and its three varieties thus एवं नीरसानां पदार्थानां सरसतां समुल्लासयितुं रसवदलंकारं समासादितवान्। इदानीं

(1) Quoted in ०*Locana*, p 37 (2) MS सरसवता

The figure *dīpaka*

स्वरूपमात्रेणैवावस्थितानां वस्तूनां कम[1]प्यतिशयमुद्दीपयितुं दीपकालंकारमुपक्रमते। तच्च पूर्वाचार्यैरादिदीपकं मध्यदीपकमन्तदीपकमिति दीप्यमानपदापेक्षया वाक्यस्यादौ मध्ये चान्ते च व्यवस्थितमिति क्रियापदमेव दीपकाख्यमलंकरणमाख्यातम्। Then he cites the three instances of the three varieties as given by Bhāmaha ii 27—29 (मदो जनयति प्रीतिं etc) He severely criticises this definition and classification of *dīpaka*, remarking तत्र क्रियापदानां दीपकत्वं प्रकाशकत्वम्, यस्मात् क्रियापदैरेव[2] प्रकाश्यन्ते स्वसम्बन्धितया स्थाप्यन्ते। तदेव सर्वस्य कस्यचिद्दीपककव्यतिरेकिणोऽपि क्रियापदस्यैकरूपत्वाद्दीपकाद् द्वैतं प्रसज्यते। किं च शोभाकारित्वस्य युक्तिशून्यत्वादलंकरणत्वानुपपत्तिः[3]। अन्यच्च, आस्तां तावत् क्रिया, एवं यस्य[4]कस्यचिद्वाक्यवर्तिनः पदस्य संबन्धितया पदान्तरद्योतनस्वभाव एव। परस्परान्वयसंबन्धनिबन्धनाद्वाक्यार्थस्वरूपस्येति पुनरपि दीपकद्वैतमायातम्। आदौ मध्ये चान्ते वा व्यवस्थितं क्रियापदमतिशयमासादयति, येनालंकारतां प्रतिपद्यते। तेषां वाक्यादीनां परस्परं तथाविधः कः स्वरूपातिरेकः संभवति? क्रियापदप्रकारभेदनिबन्धनं वाक्यस्य यदादिमध्यान्तं तदेव[5] तदर्थवाचकेष्वपि[6] संभवतीत्येव दीपकप्रकारानन्त्यप्रसङ्गः। दीपकालंकारविहितवाक्यान्तरवर्तिनः क्रियापदस्य भ्वादिव्यतिरिक्तमेव[7] (०स्यैव ?) काव्यान्तरव्यपदेशः[8]। यदि वा समानविभक्तानां बहूनां कारणानामेकक्रियापदं प्रकाशकं दीपकमित्युच्यते, तत्रापि काव्यच्छायातिशय-

(1) तम MS (2) कारुण्यैरेव (?) MS (3) ०रणत्वमुपपत्ति MS (4) The phrase कस्यचिदाक्य० upto सम्बन्धितया is repeated in the MS (5) ०मध्यान्तस्तदेव MS (6) तदर्थं वादेष्वपि MS (7) ०पदस्याभ्यादि MS (8) काव्यान्तरमन्यादेशम MS

कारितायाः किं निबन्धनमिति वक्तव्यमेव। Rejecting this definition, he thinks that the exposition of Udbhata, whom he calls अभियुक्ततर, is better : प्रस्तुताप्रस्तुतविषय-सामर्थ्यसप्राप्तिप्रतीयमानवृत्तिसाम्यमेव नान्यत् किंचिदित्यभियुक्ततरः प्रतिपादितमेव, and quotes Udbhata i 14

The illustrative Prakrit verse quoted by Kuntaka in the course of his discussion, is corrupt in the MS[1] and difficult to reconstruct Restored, it would possibly run thus :—

चकमन्ति करीन्दा दिसागअमअगन्धहारिअहिअआ ।
दुक्ख वण च कइणो भणिइविसममहाकइमग्गे ॥

He maintains, with Udbhata, that there would be no *dīpaka* if there is no प्रतीयमानवृत्तिसाम्य of the प्रस्तुत and अप्रस्तुत, and approves of the addition of the qualification अन्तर्गतोपमाधर्म Then he proceeds to define the figure The *kārikā* on this may be reconstructed from the *vṛtti* thus

(1) Most of the Prakrit verses, as usual in South Indian MSS, are in a hopeless state of corruption, and I have not been able to restore most of them properly The छाया would be

चक्रम्यन्ते करीन्द्रा दिग्गजमदगन्धहारितहृदया ।
दुःख वने च कवयो भणितिविषममहाकविमार्गे ॥

The readings in the MS are दिसागमअगन्धोवग्गणाइहाविअहिअआ and दुख, चणे गलन्दा कइअक भणिइ° but the *Vṛtti* explains यथा दिक्कुञ्जरमदामोदहारितमानसा करीन्द्राः कानने कथमपि दुःख चङ्क्रम्यन्ते, तथा भणितिविषमे वक्रोक्तिविचित्रे महाकविमार्गे कवय इति 'च'-शब्दार्थः ।

औचित्यावहमम्लान तद्विदाह्लादकारणम् ।
अशक्त धर्ममर्थाना दीपयद्वस्तुदीपकम् ॥

Thus explained तदिदानी दीपकमलकारान्तरकारण कलयन् कामपि काव्यकमनीयता कल्पयितु प्रकारान्तरेण[1] प्रक्रमते—औचित्यावहमित्यादि । वस्तुदीपक वस्तुसिद्धरूपमलकरण भवतीति सबन्ध:, क्रियान्तराश्रवणात् । तदेव सर्वस्य कस्यचि स्तुन: सद्भावापत्तिरित्याह—दीपयत्[2] प्रकाशयदलकरण सपद्यते । कि कस्येत्यभिधत्ते—धर्म[3] परिस्पन्दविशेषमर्थाना वर्णनीयानाम् । की शम्—अशक्तम् अप्रकट , तेनैव प्रकाश्यमानत्वात् । किस्वरूप च—औचित्यावहम् । औचित्यमौदार्यम (!) आवहति य. स तथोक्त । अन्यच्च किविधम—अम्लानम्, प्रत्यग्रम् । अनालीढमिति यावत् । एवस्वरूपत्वात्—तद्विदाह्लादकारणम्, काव्यविदानन्दनिमित्तम् ।

Kuntaka's classification of *dīpaka*

Owing to the defective nature of our MS, it is difficult to make out precisely Kuntaka's classification of *dīpaka*, but the *kārikā* may be provisionally reconstructed thus:

क प्रकाशक सन्ति भूयासि भूयसा क्वचित् ।
केवल पङ्क्तिसस्थ वा द्विविध परिदृश्यते ॥

which is explained in this way: अस्यैव प्रकारान्निरूपयति—द्विविध परिदृश्यते । द्विप्रकारमवलोक्यते, लक्ष्ये विभाव्यते । कथम—केवलमसहायम्, पङ्क्तिसस्थ वा[4] पङ्क्तौ[5] व्यवस्थित तत्तुल्यकक्ष्या-

(1) But no other कारिका on दीपक is to be found in the text previous to it. (2) दीपवत् MS (3) The MS omits the अनुस्वार. (4) पङ्क्तिसख्या वा MS. (5) पत्तो MS.

(या)[1] सहायान्तरोपरचिताया[2] वर्तमानम् । कथम्—एक बहूना पदार्थानामेक प्रकाशक दीपक केवलमित्युच्यते । यथा

असार ससारम्[3]

त्यादि । अत्र 'विधातु व्यवसितः' कर्ता ससारादीनामसारत्व-प्रभृतीन् धर्मानुद्द्योतयन् दीपकालकारतामाप्तवान् । पङ्क्तिसस्थम्—भूयासि बहूनि वस्तूनि दीपकानि भूयसा प्रगृताना वर्णनीयाना सन्ति[4] वा क्वचिद् भवन्ति वा कस्मिश्चिद्विषये । As an instance of this he cites two Prakrit verses, one of which चन्दन-मअएहि is quoted in *Dhvanyāloka* p 109 and by Hemacandra p 254 The first of these verses may be conjecturally restored as follows ।

कइकेसरी वअणाण मोत्तिअरअणाण आइवेअटिओ ।
ठाणाठाण जाणइ कुसुमाण अ जीणमालारो[5] ॥

With regard to the subdivision of पङ्क्तिसस्थ variety (which would correspond to मालादीपक of later writers), the passage is not clear , but it appears to have been subdivided again into three kinds (त्रिप्रकारम्) The *kārikā* on this point cannot be restored, but it is explained in the *vrtti* in this way यदपर पङ्क्तिसस्थ

---

(1) MS reads तत्तुल्यकक्ष० The emendation is conjectural (2) सहायान्तरो परिचिताया० MS (3) Already cited above from मालतीमाधव. (4) सति MS (5) The छाया would be

कविकेसरी वचनाना मौक्तिकरत्नाना आदिवैकटिक ।
स्थानास्थान जानापि कुसुमाना च जीर्णमालाकार ॥

The reading of the MS is

कविकेसरा एआण मौक्तिरअणाण आइवेअदि ।
जाणिढोण जाणाइ कुसुमाण अ जग्गमालारोनु ॥

नाम कारणात् त्रिप्रकारम्। त्रयः प्रकारा प्रभेदा यस्येति विग्रह.। तत्र प्रथमस्तावदनन्तरोक्तो 'भूयांसि भूयसा क्वचिद् भवन्ति' इति। द्वितीयो—दीपक दीपयत्यन्यत्रान्यदिति, (अ)न्यस्यातिशयोत्पादकत्वेन दीपकम्। यद्दीपित[1] तत्कमभूतमन्यत् कर्तृभूत दीपयति प्रकाशयति तदप्यन्यद्दीपयतीति। As an instance of the second variety (which was probably named दीपकदीपक as distinguished from the third variety दीपितदीपक), he cites

द्वितीयदीपकप्रकारो यथा—

क्षोणीमण्डलमण्डन नृपतयस्तेषा श्रियो भूषण
ता शोभा गमयत्यचापलमिद प्राल्भ्यतो राजते।
तद्भूष्य[2] नयवर्त्मनस्तदपि च कौर्यक्रियालकृत
बिभ्राण यदियत्तया[2] त्रिभुवन छेत्तु व्यवस्येदपि॥

अत्रोत्तरोत्तराणि पूर्वपूर्वपददीपकानि मालाया[3] कविनोपनिबद्धानीति[4]। यथा वा—

शुचि भूषयति श्रुत वपु. प्रशमस्तस्य भवत्यलक्रिया।
प्रशमाभरण पराक्रम स नयापादितसिद्धिभूषण॥ (*Kirāta*⁰ ii 32)

यथा च—

चारुता वपुरभूषयदासाम् (*Śiśupāla*⁰ x 33)[5]

इत्यादि। तृतीयप्रकारोऽत्रैव श्लोकार्धे[6] 'दीपक'-स्थाने 'दीपित'मिति

(1) यद्विहित MS (2) The MS reads तद्दूष्य and यदियत्तदा Inspite of the emendations, the last two lines of this verse are still somewhat obscure in sense Should we read चेच्छौर्यश्रिया° ? In this case, we can retain तदा in यदियत्तदा (3) मालताया MS (4) कवितापनिवस्थेति MS (5) Already quoted above, i 24 (6) i e in the कारिका This makes it probable that this third variety of पङ्क्तिसस्थ दीपक was called दीपितदीपक as distinguished from the second variety which was probably called दीपकदीपक

पाठान्तर विधाय व्याख्येय. । तदयमत्रार्थः—यद्दीपित यदन्येन केनचिदुत्पादितातिशय सपादित वस्तु तत्कर्तृभूतमन्यद्दीपयदुत्तेजयति . .. । यथा—

मदो जनयति प्रीतिम् (Bhāmaha ii 27) इत्यादि ।

Kuntaka has already criticised this illustration of Bhāmaha , how is it that he cites it himself again ? He answers the objection thus : ननु पूर्वाचार्यैश्चैतदेव पूर्वमुदाहृत तदेव प्रथम प्रत्याख्यायेदानी समाहितमित्यभिप्रायो व्याख्यातव्य । सत्यमुक्तम् । तदय व्याख्यायते—क्रियापदमेकमेव[1] दीपकमिति तेषा तात्पर्यम्, अस्माक पुन कर्तृपदादिनिबन्धनानि दीपकानि बहूनि सभवन्तीति[2] ।

Kuntaka concludes with the *kārikā* which can only be partially restored from the *vṛtti*

यथायोगिक्रियापद मन वादि तद्विदाम ।
वर्णनीयस्य विच्छित्ते कारण [वस्तुदीपकम् ?] ॥

The commentary on this is as follows इदानीमेतदेवोपसहरति—यथायोगिक्रियापदम् [इत्यादि] । यथा येन प्रकारेण युज्यते इति यथायोगि क्रियापद यस्य तत्तथोक्तम् । तेन यथा सबन्धमनुभवितु शक्नोति तथा दीपके क्रिया । तद्विदा काव्यज्ञाना मनसि सवदति चेतसि प्रतिफलति यत्तत्तथोक्तम् । तस्मादेव सहृदयहृदयसवादमाहात्म्यात्[3] 'मुखमिन्दुः' इत्यादौ न केवल रूपक [इति] यावत् ।

---

(1) कृपापरो MS (2) Later writers, however, would probably regard Kuntaka's केवलदीपक as nothing more than कारकदीपक , and the first variety of पङ्क्तिसस्थ as क्रियादीपक (3) °सवादे° MS

कि तारुण्यतरो [1]

इत्येवमाद्यपि। तस्मादेव च सूक्ष्ममतिरिक्त वा न किंचिदुपमानात् साम्य तस्य निमित्तमिति सचेतस प्रमाणम्। अन्यच्च कीदृशम— वर्णनीयस्य विच्छित्ते कारणम्। वर्णनीयस्य प्रस्तावाधिकृतस्य पदार्थस्य विच्छित्तेरुपशोभाया कारण निमित्तभूतम्। न पुनर्जयत्व(?) प्रमेयत्वादि सामान्यम्। यस्मात पूर्वोक्तलक्षणन साम्येन वर्णनीय सहृदयहारितामवतरति।

After this, Kuntaka proceeds to the treatment of *rūpaka* In ii 14 (यन्मूला सरसोल्लेखा) he has already indicated that *upacāra-vakratā* lies at the very root of this figure (यस्मादुपचारवक्रताजीवितमेतदलकरण प्रथममेव समाख्यातम्—यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलकृतिरिति) , but now he intends to deal with its varieties (एव च रूपकादिसामान्यलक्षणमुल्लिख्य प्रकारपर्यालोचनेन तमेवोन्मीलयति) He accepts Bhāmaha's classification of the figure (ii 22) into समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति The definition of *rūpak* itself is not given here, but appears later after the treatment of *paryāyokta*[2], although this should have occurred not in

The figure *rūpaka*

---

(1) Already cited above p 60 (i 92) (2) After the treatment of *Paryāyokta* ग्रन्थपात is marked in the MS After this comes रूपक Possibly the leaves of the original MS got displaced There seems to be another lacuna after रूपक, as व्याजस्तुति which is taken up next, is not defined , and the illustration cited there applies to the latter figure (and not to the former)

the present context[1] The *kārikā* on *rūpaka*, given there, may be provisionally restored from the *vṛtti* thus

उपचारैकसर्वस्व (यत्र तत् ?) साम्यमुद्वहत् ।
यदर्पयति रूप स्व वस्तु तद्रूपक विदु ॥

on which the commentary runs रूपक विविनक्ति—उपचारेत्यादि। वस्तु तद्रूपक विदु तद्वस्तु पदार्थस्वरूप रूपकाख्यमलकार विदु जना इति [शेष]। कीदृशम्—यदर्पयतीत्या(दि यत्) कर्तृभूतमर्पयति विन्यस्यति। (किम्—स्व)मात्मीय रूपम् वा[क्य]स्य वाचकात्मक परिस्पन्दम्, अलकारप्रस्तावादलकारस्यैव स्वसबन्धित्वात्। कि कुर्वत्[2]—साम्यमुद्व(हत्) समत्व धारयत्[3]। उपचारैकसर्वस्वम्—उपचारस्तत्त्वाध्यारोपस्तस्यैक सर्वस्व केवलमेव जीवितम्, तन्निबन्धनत्वाद् उपचारै [रूपकस्य] प्रवृत्ते। The commentary then adds अन्यच्च किरूपम् . मन सवादि तद्विदाम्। This phrase belongs really to the previous concluding *kārikā* on *dīpaka*[4] The term साम्य must be qualified by उपचारैकसर्वस्व and mean from the context प्रतीयमानवृत्तिसाम्य (as in *dīpaka*)

The next half-*kārikā* probably reads

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

---

(1) The author himself says एकदेशवृत्तित्वमनेकदेशवृत्तित्व च रूपकस्य दीपकेन समालक्ष्यमिति तदनन्तरमस्योपनिबन्धनम्, which explains the object of this particular order of treatment (2) कुर्वन् MS (3) धारयन् MS (4) It is probable that the folios of the original MS got disarranged, causing this confusion to the scribe See above p 184, footnote 2

which reproduces Bhamaha ii 22a The first of these two varieties of *rūpaka* is thus explained समस्तवस्तुविषयो यस्य तत्तथोक्तम्। तदयमत्रार्थः[1]—यत् सर्वाण्येव प्राधान्येन वाच्यतया सकलवाक्योपारूढान्यभिधेयान्यालकार्यतया सुन्दरस्वपरिस्पन्दसमर्पणेन रूपान्तरापादितानि गोचरो यस्येति। Illustration

Its classification

मृदुतनुलतावसन्त सुन्दरवदनेन्दुबिम्बसितपक्ष ।
मन्मथमातङ्गमदो जयत्यहो[2] तरुणतारम्भ ।

With regard to *ekadeśa-vivarti*, Kuntaka explains अत्र पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—यथा यदेकदेशेन विवर्तते विघटते विशेषेण वा वर्तते तथोक्तम् इति उभयथाप्येतदयुक्त भवति। यद्वाक्यस्य यत्कस्मिश्चिदेव स्थाने स्वपरिस्पन्दसमर्पणात्मकरूपणमादधाति क्वचिदेवेति तदेकदेशविवर्तिरूपकम्। यथा—

तडिद्वलयकक्ष्याणा[3] वलाकामालभारिणाम्[4] ।
पयोमुचा ध्वनिर्धीरो[5] दुनोति मम ता प्रियाम्[6] ।।

अत्र विद्युद्वलयस्य कक्ष्यात्वेन, वलाकाना तन्मालात्वेन रूपण विद्यते। पयोमुचा पुनर्दन्तिभावो नास्तीत्येक[देश] विवर्तिरूपकमल(कार)। तदत्यर्थयुक्तियुक्तम्, यस्मादलकरणस्यालकार्यशोभातिशयोत्पादनमेव प्रयोजनम्, नान्यत्किंचित्। यदुक्तम्—रूपकापेक्षया किंचिद्विलक्षणमेतेन यदि सपाद्यते तदेतस्य रूपकप्रकारान्तरतोपपत्ति[7] स्यात्, तदेतदास्ता तावत्। प्रत्युत कक्ष्यादिनिमित्तरूपणोचितमुख्यवस्तुविषये विघटमानत्वादलकारदोषत्व दुर्नि-

---

(1) ॰मत्रावार्यो (corrupt) MS (2) जयति अरोस्तरूणा॰ (corrupt) MS (3) तदिवलयकक्षणा (corrupt) MS (4) वलकामालतामालतारीणाम् MS (5) ॰मारो धुवाति समता धिय MS (6) The verse is corrupt in MS It is quoted from भामह ii 24 (7) ॰न्तरमुपपत्ति MS

वारतामवलम्वते। तस्मादन्यच्चैवैतदस्मात् समाधीयते। रूपकालकारस्य परमार्थस्तावदयम्—यत् प्रसिद्धसौन्दर्यातिशयपदार्थसौकुमार्यनिबन्धन वर्णनीयस्य वस्तुन साम्यसमुल्लिखित स्वरूपसमर्पणग्रहणसामर्थ्यमविसवादि। तेन 'मुखमिन्दु' इत्यत्र॰ मुखमेवेन्दु सपाद्यते(?), तेन रूपेण विवर्तते। तदेवमयमलकार। As further instances he cites

> हिमाचलसुतावल्लिगाढालि(ङ्गित)मूर्तये।
> ससारमरुमार्गैककल्पवृक्षाय ते[?] नम ॥

Also उपोढरागेण already cited above (p 175) As an instance of प्रतीयमानरूपक, is cited the verse लावण्यकान्तिपरिपूरित॰, which Ānandavardhana (p 110) quotes as his own The topic appears to be concluded with the *kārikā* (restored conjecturally)

> नयन्ति कवय काचिद्वक्रभावरहस्यताम्।
> अलकारान्तरोल्लेखसहाय प्रतिभावशात्॥

The commentary from which this is reconstructed is तदेव विच्छित्यन्तरेण विशिनष्टि—एतदेव रूपकाख्यमलकरण काचिदलौकिको वक्रभावरहस्यता वक्रत्वपरमार्थता नयन्ति प्रापयन्ति। तथोपनिबद्धानि यथा वक्रताविच्छित्ति[2][वैचित्र्य]ादिरूढिरमणीयतया तदेव तत्त्व पर प्रतिभासते। कीदृशम्—अलकारा(न्तरो)ल्लेखसहायम्। अलकारान्तरस्यान्यस्य ससदेहोत्प्रेक्षाप्रभृते[3] उल्लेख समुद्भेद सहाय काव्यशोभातिशयोत्पादने सहकारी यस्य (तत्तथोक्तम्। क)स्मान्नयन्ति—प्रतिभावशात्। स्वशक्तेरायत्त-

---

(1) ॰वृक्षा यथा नम MS, also वर्तये for मूर्तये and ससारमनु॰ for ससारमरु॰ in MS (2) विच्छित्तितेद्ववादिरूढि MS (3) ॰प्रवृत्ते Ms.

त्वात्। तथाविधे लोककान्तिक्रान्तिगोचरे विषये तस्योपनिबन्धो[1] विधीयते। यत्र तथाप्रसिद्धाभावात् सिद्धव्यवहारावतरण साहसिकमिवावभासते विभूषणान्तरसहायस्य पुनरुल्लेखत्वेन[2] विधीयमानत्वात् सहृदयहृदयसवादसुन्दरी परा प्रौढिरुत्पद्यते। The verse कि तारुण्यतरो (already cited above 1 92) and another half-verse (too corrupt in the text) are cited as illustrations

Then comes the figure *aprastuta-praśamsā,* of which the *kārikā,* reconstructed, would be as follows

अप्रस्तुतोऽपि विच्छित्ति प्रस्तुतस्यावतारयन्।
यत्र तत्साम्यमाश्रित्य सबन्धान्तरमेव वा॥
वाक्यार्थोऽसत्यभूतो वा प्राप्यते वर्णनीयताम्।
अप्रस्तुतप्रशसेति कथितासावलकृति ॥

The *vrtti* runs thus एव रूपक विचार्य तद्दर्शन(?)सम्पन्निबन्धना[3]मप्रस्तुतप्रशसा प्रस्तौति—अप्रस्तुतोऽपीत्यादि। अप्रस्तुतप्रशसेति (कथिता साव)लकृति—अप्रस्तुतप्रशसेति नाम्ना[4] सा कथिता (अ)लकारविद्भिरलकृति। कीदृशो—यत्र यस्यामप्रस्तुतोऽप्यविवक्षित पदार्थो वर्णनी(यता) प्रति[5] प्राप्यते वर्णनाविषय सपाद्यते। कि कुर्वन्—प्रस्तुतस्य विवक्षितार्थस्य विच्छित्तिमुपशोभामवतारयन् समुल्लासयन्। द्विविधो हि प्रस्तुत पदार्थ सभवति—वाक्यान्तर्भूतपदमात्रसिद्ध सकलवाक्यव्यापककार्यो विविधस्वपरिस्पन्दातिशयविशिष्टप्राधान्येन वर्तमान[श्च]। तदुभयरूपमपि प्रस्तुत प्रतीय-

The figure *aprastuta-prasamsā*

(1) ०निबद्धो MS (2) MS is corrupt here and reads पुनरुच्चेद्ग्रचेन(?) (3) ०निबन्धनाना० MS (4) मात्रा MS Or is it प्रमात्रा? (5) This word seems to be redundant

मानतया चेतसि विधाय पदार्थान्तरमप्रस्तुत तद्विच्छित्तिसपत्तये वर्णनीयतामस्यामलकृतौ कवय प्रापयन्ति। कि कृत्वा—तत्साम्य-माश्रित्य। तदनन्तरोक्त रूपकालकारोपकारि साम्य समत्व निमित्ती-कृत्य। सबन्धान्तरमेव वा[1] निमित्तभावादि सश्रित्य। वाक्या-र्थोऽसत्य(भू)तो वा—परस्परान्वयपदसमुदायलक्षणवाक्यार्थो[2][ऽसत्य]-भूत। साम्य सबन्धान्तर वा समाश्रित्याप्रस्तुत प्रस्तुतशोभायै वर्णनीयता यत्र नयन्तीति।

As an instance of साम्यसमाश्रणाद्वाक्यान्तर्भूतप्रस्तुतपदार्थ-प्रशसा he cites लावण्यसिन्धुरपरैव, already quoted in *Dhvanyāloka* p 205 As to साम्यश्रयणात् सकलवाक्य-व्यापकप्रस्तुतपदार्थप्रशसा, which constitutes the second variety, the following illustration is given (=*Subhāsitāvali* 821)

छाया नात्मन एव या कथमसावन्यस्य (निष्प्र)ग्रहा
ग्रीष्मोष्मापदि शीतलस्तलभुवि स्पर्शोऽनिलादे कुत
वार्ता वर्षशतैरनेकलवल[3] भावीति वार्तैव सा
द्राघिम्णा मुषिता कियच्चिरमहो तालेन बाला वयम् ॥

With regard to two such varieties due to सबन्धान्तरा-श्रयण, the example of वाक्यान्तर्भूतप्रस्तुतपदाथप्रशसा is the verse इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन from *Bāla-rāmāyana* 1 42 The example of सकलवाक्यव्यापकप्रस्तुतप्रशसा under this head is as follows

(1) These three words are repeated in MS (2) The MS reads ०लक्षणवाक्यकार्यभूत, which is not intelligible in the context (3) The सुभाषितावलि reads वर्षशते गते किल फल But the word लवल may here mean 'the fruit of the लवली creeper' The emendation लवन (=mowing) is easy, but does not appear to be necessary

परामृशति सायकं क्षिपति लोचनं[1] कार्मुके
विलोकयति वल्लभां स्मितसुधार्द्रवक्त्रं स्मरं[2] ।
मधो किमपि भाषते भुवननिर्जयाग्रचावनि[3]
गतोऽहमिति (हर्षित) स्पृशति गोत्रलेखामहो ।।

Here the *vṛtti* explains, the अप्रस्तुत is मन्मथचेष्टातिशय, while the प्रस्तुत refers to तरुणीतारुण्यावतार For the example of असत्यभूतवाक्यार्थतात्पर्याप्रस्तुतप्रशसा, a Prakrit verse is cited, which, however, is too corrupt in the MS to be properly restored Kuntaka concludes this topic with the remark तदेवमयमप्रस्तुतप्रशसाव्यवहार कवीनामतिविततपपञ्च परिदृश्यते । तस्मात् सहृदयैश्च स्वयमेवोत्प्रेक्षणीय । प्रशसा-शब्दोऽत्र अर्थप्रकाशादिवद्(?) विपरीतलक्षणया वर्तते ।

The figure *paryāyokta*

Then the figure *paryāyokta* is introduced The *kārikā* reconstructed would be as follows .

यद्वाक्यान्तरवक्तव्य तदन्येन समर्थ्यते ।
येनोपशोभानिष्पत्त्यै पर्यायोक्त तदुच्यते ।।

This is explained thus एवमप्रस्तुतप्रशसा विचार्य विवक्षितार्थप्रतिपादनाय प्रकारान्तराभिधानत्वादनयैव समानप्राय पर्यायोक्त विचारयति—यद्वाक्यान्तरेत्यादि । पर्यायोक्त तदुच्यते—पर्यायोक्ताभिधानमलकरण तदभिधीयते । कीदृशम्—यद्वाक्यान्तरवक्तव्य वस्तु वाक्यार्थलक्षण पदसमुदायान्तराभिधेय तदन्येन वाक्यान्तरेण येन समर्थ्यते प्रतिपाद्यते । किमर्थम्—उपशोभानिष्पत्त्यै विच्छित्ति-

सपत्तये। तत्पर्यायोक्तमित्यर्थं। तदेव पर्यायवक्रत्वात् किमत्रातिरिच्यते? पर्यायवक्रत्वस्य पदार्थमात्र वाच्यतया विषय पर्यायोक्तस्य वाक्यार्थोऽप्यङ्गतयेति तस्मात् पृथगभिधीयते। उदाहरण यथा (quoted also in *Dhvanyāloka* p 89)

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासब(न्ध रतोत्सव चुम्बनमात्रशेषम्)॥

After this, there is a gap in the MS marked with अत्र ग्रन्थपात। This is followed by the treatment of *rūpaka*, which we have already quoted above The verse which follows this is, however, not an instance of *rūpaka* but of *vyājastuti*, the treatment of which is thus also apparently lost in the MS (though not marked as such in the MS) The verse is as follows

भूभारोद्वहनाय शेषशिरसा सार्थेन[1] सनह्यते
विश्वस्य स्थितये स्वय स भगवान् जागर्ति देवो हरि।
अद्याप्यत्र च नाभिमानमसम राजस्त्वया तन्वता[2]
विश्रान्ति [3] क्षणमेकमेव न तयोर्जातेति कोऽय क्रम॥

Other examples cited are इन्दोर्लक्ष्म (already quoted p. 169), हे हेलाजित (cited at p 59, 1 90) and नामाप्यन्यतरो (already cited p 59, 1 91)

This is followed by the treatment of *utprekṣā*, on which the three *kārikās*, would read as follows, when reconstructed:

The figure *utprekṣā*

(1) सार्थेन MS (2) नत्वता MS (3) The विसर्ग is omitted in the MS

सभावनानुमानेन सादृश्येनोभयेन वा ।
निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादनवाञ्छया ॥

वाच्यवाचकसामर्थ्याक्षिप्तस्वार्थैरिवादिभि ।
तदिवेति तदेवेति वादिभिर्वाचक विना[1] (?) ॥

समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनम् ।
उत्प्रेक्षा ॥

The commentary explains सभावनेत्यादि । समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनम् उत्प्रेक्षा । समुल्लिखित सम्यगुल्लिखित स्वाभाविकत्वेन समर्पयितु प्रस्तावितो[2] वाक्यार्थ पदसमुदायोऽभिधेयवस्तु तस्माद् व्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाक्यान्तरतात्पर्यलक्षणस्य योजनमुपपाद उत्प्रेक्षाभिधानमलकरणम् । उत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षेति विगृह्यते । कि[3]सावनेनेत्याह—सभावनानुमानेन[4] । सभावनया यदनुमान सभाव्यमानस्य तेन । Then it proceeds प्रकारान्तरेणाप्येषा सभवतीत्याह—सादृश्येनेति । सादृश्येन साम्येनापि हेतुना समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनमुत्प्रेक्षैव । द्विविध सादृश्य सभवति—वास्तव काल्पनिक च । तत्र वास्तवमुपमादिविषयम् । काल्पनिकमिहाश्रीयते । Then it goes on after a few corrupt lines प्रकारान्तरमम्या प्रतिपादयति—उभयेन वा ।

---

(1) This line does not appear to be explained in the following वृत्ति , but its presence in the कारिका is indicated in the course of the discussion on चन्दनासक्त given below and by the वृत्ति on the next कारिका, which quotes this line The restoration of the कारिका is not satisfactory, as the वृत्ति has many *lacunae* and corrupt lines The word उत्प्रेक्षा ought to have occurred in the कारिका, as it is explained in the वृत्ति, but possibly one whole line of the कारिका is missing
(2) ०यितुमास्तवितो MS (3) न MS (4) एववभाननुमानेन MS

सादृश्यलक्षणेनोभयेन वा कारणद्वितयेन सवलितवृत्तिना प्रस्तुतव्यति-(रिक्तार्था)न्तरयोजनम। उत्प्रेक्षाप्रकार[स्य] तृतीयस्याप्यस्य केनाभिप्रायेणोपनिवन्धनमित्याह — निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादन-वा(ञ्छ)या वर्णनीयोत्कर्षोन्मेषसमर्पणाकाङ्क्षया। कथम्—तदिवेति तदेवेति वा द्वाभ्या प्रकाराभ्याम्। तदिव अप्रस्तुतमिव, तदतिशय-प्रतिपादनाय प्रस्तुतसादृश्योपनिबन्ध। तदेवेत्यप्रस्तुत[मेवेति] तत्स्वरूपप्रसारणपूर्वक प्रस्तुतस्वरूपसमारोप। प्रस्तुनोत्कर्षधाराधि-रोहप्रतिपत्तये तात्पर्यान्तरयोजनम्। कैर्वाक्यैरुत्प्रेक्षा प्रकाश्यते [इ]त्याह—इवादिभि। इवप्रभृतिभि शब्दैर्यथायोग प्रयुज्यमानै-रित्यर्थ। न चेदिति पक्षान्तरमभिधत्ते—वाच्यवाचकसामर्थ्या-क्षिप्तस्वार्थै। तैरेव प्रयुज्यमानै, प्रतीयमानवृत्तिभिर्वा।

Example of सभावनानुमानोत्प्रेक्षा—

आपीडलोभादुपकर्णमेत्य[1] प्रत्याहित पाशुयुतैर्द्विरेफै।
अस्यास्यमानेव (?)[2] महीपतीना समोहमन्त्रो[3] मकरध्वजेन॥

काल्पनिकसादृश्योदाहरणम् यथा

राशीभूत प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्यादृहास[4]।

यथा वा

निर्मोकमुक्तिरिव गगनोरगस्य॥[5] इत्यादि।

The वास्तवसादृश्योदाहरण is a Prakrit verse which cannot be reconstruced from the MS So is the Prakrit verse given as उभयोदाहरण The following

(1) प्रत्याहितो MS (2) अमृष्यमाणेन would be a conjectural emandation but it is not clear whether the kind of उत्प्रेक्षा illustrated by Kuntaka requires a वाचक like इव or not The difficulty would perhaps be removed by reading अमर्षणेनेव (3) ०मन्त्र MS (4) Meghadūta 58 (5) *Harṣa-carita*, ed NSP, p 19

verse is also quoted as an example of वास्तव-सादृश्योत्प्रेक्षा—

उत्फुल्लचारुकुसुमस्तवकेन नम्रा[1]
येय धुता रुचिरचूतलता मृगाक्ष्या ।
शङ्के न वा विरहिणीमृदुमर्दनस्य
पारस्य तर्जितमिद प्रति पुष्पचापम् ।।

Then . तदेवेत्यत्र वादिभिर्विनोदाहरणम्, यथा

चन्दनासक्तभुजगनि श्वासानिलमूर्च्छित ।
मूर्च्छयत्येष[2] पथिकान् मधौ[3] मलयमारुत [4] ।।

यथा वा—देवि त्वन्मुखपङ्कजेन (from *Ratnāvalī*, already cited above p 99) इत्यादि । यथा वा—त्व रक्षसा भीरु[5] (from *Raghu°*, already cited above p 115) । तदेवेत्यत्र वाच विनोदाहरणम्, यथा—एकैक दलम् (already cited from *Bāla-rāma°* vii, at p 66, no 102, above)

Then the author goes on to deal with another variety of उत्प्रेक्षा, the *kārikā* on which may be reconstructed as follows .

प्रतिभासात्तया बोद्धु स्वस्पन्दमहिमोचितम् ।
वस्तुनो निष्क्रियस्यापि क्रियाया कर्तृतार्पणम् ।।

explained as तदिदमपरमुत्प्रेक्षाया प्रकारान्तर परिदृश्यते—प्रतिभासादित्यादि । क्रियाया साध्यस्वरूपाया कर्तृतारोपण स्वतन्त्रत्वसमारोपणम् । कस्य—वस्तुन पदार्थस्य निष्क्रियस्य क्रियाविरहितस्यापि । कीदृशम्—स्वस्पन्दमहिमोचितम् । तस्य पदार्थस्य य

(1) The MS reads पुन which is corrupt and contrary to metre (2) मूर्च्छस्वत्येष MS (3) पथिकामथो MS (4) The verse is quoted anonymously in ध्वन्यालोक p 113 (5) त्व वक्षसाधित्यादि MS

स्वस्पन्दमहिमा स्वभावोत्कर्षस्तस्योचितमनुरूपम्। कस्मात्—बोद्धुरनुभवितुस्तथा तेन प्रकारेण प्रतिभासादवबोधात्[1]। 'निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादनवाञ्छया' 'तदिवेति तदेवेति वादिभि[र्वाचक] विना' इति[2] पूर्ववदिहापि सबन्धनीये। उदाहरण यथा—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नभ। (Dandin II 226)[3]। यथा वा—तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ (already quoted above p 119) The third example is corrupt and fragmentary in the MS Regarding this variety, Kuntaka goes on to remark अत्र दण्डिना विहितमिति न पुनर्विधीयते Here a concluding *antara-śloka* is quoted

अपहृत्यान्यालकारलावण्यातिशयश्रिय।
उत्प्रेक्षा प्रथमोल्लेखजीवितत्वेन जृम्भते॥ इत्यन्तरश्लोक।

The figure *atiśayokti*

The figure *atiśayokti* is then taken up The *kārikā*, reconstructed, appears to be as follows

यस्यामतिशय कोऽपि विच्छित्त्या प्रतिपाद्यते।
वर्णनीयस्य धर्मणा तद्विदाह्लाददायिनाम्॥

on which the commentary runs thus एवमुत्प्रेक्षा व्याख्याय सातिशयत्वसादृश्यसमुल्लसितावसरामतिशयोक्ति प्रस्तौति—यस्यामित्यादि सातिशयोक्तिरलङ्कृतिरभिधीयते। कीदृशी—यस्यामतिशय प्रकर्षकाष्ठाधिरोह कोऽप्यतिक्रान्तप्रसिद्धव्यवहारसरणि[4]

(1) प्रतिभासना॰ MS (2) वावेति for विनेति MS (3) This verse occurs also in मृच्छकटिक (ed Nir Sag Press, 1916, I 34), चारुदत्त (I 19) and बालचरित (I 15) Also quoted in सुभाषितावलि 1890 and शार्ङ्गधरपद्धति 3603 and attributed therein to विक्रमादित्य and भर्तृमेण्ठ (4) ॰प्रसिद्धव्यपहार॰ MS

विच्छित्त्या प्रतिपाद्यते वैदग्ध्यभङ्ग्या समर्प्यते । कस्य—वर्णनीयस्य धर्माणाम्, प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुन[1] स्वभावानुसबन्धिना परिस्पन्दानाम् । कीदृशानाम्—तद्विदाह्लाददायिनाम्, काव्यविदानन्दकारिणाम्'। कीदृशानाम्—तद्विदाह्लाददायिनाम्, काव्यविदानन्दकारिणाम् । यस्मात्सहृदयहृदयाह्लादकारि स्वस्पन्दसुन्दरत्वमेव (वाक्यार्थ ?) काव्यार्थे, ततस्तदतिशयपरिपोषिकायामतिशयोक्तावलकारकृत कृतादरा ।

As instances five verses are quoted and discussed, among which occur Bhāmha ii 82

स्वपुष्पच्छविहारिण्यश्चन्द्रहासा तिरोहिता ।
अन्वमीयत भृङ्गालीवाचा सप्तच्छदद्रुमा ।।

and *Kumāra*° viii 62 (शक्यमोषधिपतेर्नवोदया) Of the other two verses, one may be restored thus

यस्य प्रोच्छ्रयति[2] प्रतापतपने तेजस्विनामित्यल[3]
लोकालोकधराधरावति यश शीताशुबिम्बे[4] प्रथा[5] ।
त्रैलोक्यप्रथितावदानमहिमक्षोणीशवशोद्भवौ[6]
सूर्यचन्द्रमसौ स्वय तु[7] कुशलच्छाया[8] समारोहत ।।

After this, Kuntaka proceeds to deal in detail with *upamā*, which is one of the most important poetic figures of the Sanskrit theorists but unfortunately the MS in this part is hopelessly corrupt and imperfect, and

The figure *upamā*

(1) MS reads सम्बन्धिना after वस्तुन and before स्वभावानुसम्बन्धिना (2) यस्य प्रज्ञायति in MS, contrary to metre (3) तेजस्विनीमित्यल MS (4) शय for यश in MS (5) यथा MS (6) अर्थितापदानमहिमा MS (7) स्वरन्त MS (8) For the sense सकलच्छाया would be better reading

it is not possible to follow his treatment properly or give consistent extracts It is difficult to reconstruct the missing *kārikā*, but it may tentatively be put as follows

विवक्षितपरिस्पन्दमनोहारित्वसिद्धये ।
वस्तुन केनचित् साम्य तदुत्कर्षवतोपमा ।।
ता साधारणधर्मोक्तौ वाक्यार्थे वा तदन्वयात् ।
इवादिरपि विच्छित्त्या यत्र वक्ति क्रियापदम् ।।

So much of the commentary as can be restored may be given here इदानी साम्यसमुद्भासिनो विभषणवर्गस्य विन्यासविच्छित्ति विचारयति–विवक्षितेत्यादि । यत्र यस्या वस्तुन प्रस्ताधिकृतस्य केनचिदप्रस्तुतेन पदार्थान्तरेण साम्य सादृश्य सोपमा उपमालक्कृतिरूपमित्युच्यते[1] । किमर्थमप्रस्तुतेन साम्यमित्याह—विवक्षितपरिस्पन्दमनोहारित्वसिद्धये । विवक्षितो वक्तुमभिप्रेतो योऽसौ परिस्पन्द कश्चिदेव धर्मविशेषस्तस्य मनोहारित्व हृदयरञ्जकत्व तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तदर्थम् । कीदृशेन पदार्थान्तरेण[2]—तदुत्कर्षवता । तदिति मनोहारित्व परामृश्यते । तस्योत्कर्ष सातिशयत्व नाम तदुत्कर्ष , स विद्यते यस्य स तथोक्तस्तेन ततुत्कर्षवता । तदिदमत्र तात्पर्यम्—वर्णनीयस्य विवक्षितधर्मसौन्दर्यसिद्ध्यर्थ प्रस्तुतपदार्थधर्मिणो[3] वा साम्य युक्तियुक्ततामर्हति । धर्मेणेति नोक्त केवलस्य तस्यासभवात् । तदेवमय धर्मद्वारको धर्मिणोरुपमानोपमेयलक्षणयो फलत साम्यसमुच्चय पर्यवस्यति । अस्याम् (?) एवविधामुपमा क प्रतिपादयतीत्याह—क्रियापदमित्यादि[4] । क्रियापद धात्वर्थ । वाच्यवाचकसामान्यमात्रमत्राभिप्रेतम् न पुनराख्यातपदमेव ।

(1) स्योपा० (for उपमा) in MS (2) कीदृशी नैवव्यर्थान्तरेण in MS (3) प्रस्तुत in MS (4) ०त्यादौ MS

यस्मादमुख्यभावेनापि[1] यत्र क्रिया वर्तते तदप्युपमावाचकमेव ।······ तदेवमुभयरूपमपि क्रियापरिस्पन्द( )[2]····· तामुपमा वक्त्यभिधत्ते। कथम्—विच्छित्त्या, वैदग्ध्यभङ्ग्या। विच्छित्तिविरहेणाभिधानेन तद्विदाह्लादकत्व न सभवतीति भाव । तावत् क्रियापद न केवल ता[3] वक्ति यावद् इवादि[4] इवप्रभृतिरपि। तत्समर्पणसामर्थ्यसमन्वितो य कश्चिदेव शब्दविशेष प्रत्ययोऽपि समासो बहुव्रीह्यादि[5] विच्छित्त्या ता वक्तीत्यपि समुच्चये। कस्मिन् सति—साधारण-धर्मोक्तौ। साधारण समानो यो साध्योपमानोपमेययोरुभयोरनु-यायिनो धर्म[6]·· ···। कुत्र[7]—वाक्यार्थे वा। परस्परान्वयसबन्धेन पदसमूहो वाक्य तदभिधेय वस्तु विभूष्यत्वेन विषयगोचर तस्या[8]। कथम्—तदन्वयात्। तदिति पदार्थपरामर्श । तेषा पदार्थाना समन्वयाद् अन्योन्यमभिसबद्धत्वात्। वाक्ये बहव पदार्था सभवन्ति, तत्र परस्पराभिसबन्धमाहात्म्यात्।

Then he goes on to distinguish the sphere of this figure from that of *utprekṣā* by a half-*kārikā* as follows · तदेव तुल्येऽस्मिन् वस्तुसाम्ये सत्युपमोत्प्रेक्षावस्तुनो पृथत्क्वम् इत्याह—

उत्प्रेक्षावस्तुसाम्येऽपि तात्पर्यगोचरो मत ।

The phrase तात्पर्यगोचरो (which alone can be

---

(1) ०भावो नापि MS (2) The text is corrupt here and reads क्रियापरिस्पन्दस्पन्दीवदतामुपमा etc (3) केवलता MS. (4) याव-देवादि MS (5) The text is corrupt here The whole passage from तदेवमुभयरूपमपि (1 2) to साध्योपमानोपमेययो (1 8) is repeated in the MS, and neither the text is consistent nor correct. (6) The text reads उभयोरनुयायिन धर्मान्वययो क्रिययो कर्तृभेदेन सुबन्तस्योपमाः (7) तत in MS. (8) विषयोगोचर परस्तस्या in MS.

rescued from the corroupt text) is explained as तात्पर्यं पदार्थव्यतिरिक्तवृत्ति वाक्यार्थजीवितभूत वस्त्वन्तरमेव गोचरो विषयस्तद्विदामन्त प्रतिभास [यस्य] । As an instance of उपमा due to अमुख्यक्रियापदपदार्थ, the following verse is given

पूर्णेन्दोस्तव[1] सवादि वदन वनजेक्षणे ।
पुष्णाति पुष्पचापस्य जगत्त्रयजिगीषुताम् ।।

Then, इवादिप्रतिपाद्यपदार्थोपमोदाहरणम् । यथा

निपीयमानस्तबका शिलीमुखै । (already cited p. 73)

इत्यादि । आख्यातपदप्रतिपाद्यपदार्थोपमोदाहरणम् यथा

ततोऽरुणपरिस्पन्द (already cited p 11)

इत्यादि । तथाविधत्वाद्वाक्योपमोदाहरणम्, यथा

मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टि परिमेयभूषणा ।
स्थिताल्पतारा तरुणीन्दुमण्डला विभातकल्पा रजनी व्यडम्बत्[2] ।।

इत्यादि । अप्रतिपाद्यपदार्थोदाहरणम्, यथा

चुम्बन्कपोलतलमुत्पलक प्रियाया
स्पर्शोल्लसन्नयनमामुकुलीचकार ।
आविर्भवन्मधुरनिद्रमिवारविन्द-
(मित्रस्पृशास्त)[3]मितमुत्पलमुत्पलिन्या ।।

तथाविधवाक्योपमोदाहरणम्, यथा

पाण्ड्योऽमसार्पितलम्बहारः[4] etc.

After discussing these examples the author says .

आदि-ग्रहणाद् इवादिव्यतिरिक्तेनापि तथादिशब्दोत्तरेणोपमाप्रतीति-

(1) पूर्णेदो० MS. (2) विडम्बयत् in MS. (3) मिन्दस्पस्त MS. Our emendation is conjectual. Or is it ०भिन्दु स्पृशन् स्तिमित ? (4) *Raghu°* vi. 60.

र्भवतीति The following is probably an example of the figure *upamā* involving *samāsa*

पूर्णेन्दुकान्तिवदना नीलोत्पलविलोचना ।

Then the verse यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमानन from *Mālatī-mādhava* 1 28, माञ्जिष्ठीकृतपट्टसूत्रसदृश from *Bāla-rāmāyana* iii 10, रामेण मुग्धमनसा वृषभध्वजस्य from *Bāla-rāmayana* iii 80, and महीभृत पुत्रवतोऽपि दृष्टि from *Kumāra*° 1 27 are cited In the last of these verses Kuntaka admits that there is अर्थान्तरन्यासभ्रान्ति. There are two other verses, इत्याकर्णितकालनेमिवच(नो) and इतीदमाकर्ण्य तपस्विकन्या, which cannot be restored

Kuntaka considers the question as to whether it is necessary to regard प्रतिवस्तूपमा as a separate figure or include it in *upamā*

The figure *prativastūpamā*

समासवस्तुन्यासोपनिबन्धन प्रतिवस्तूपमापि न पृथग् वक्तव्यतामर्हति, पूर्वोदाहरणेनैव समानयोगक्षेमत्वात. Then citing Bhāmaha's definition and example of *prativastūpamā* (ii 34 and 36 respectively), he remarks

कियन्त सन्ति गुणिन साधुसाधारणप्रिया ।
स्वादुचारुफला नम्रा कियन्तो वाध्वशाखिन ॥[1]

अत्र समानविलासितानामुभयेषामपि कविविचक्षितविरलत्वलक्षणसाम्यव्यतिरेक[न] किंचिदन्यत् मनोहारि जीवितमतिरिच्यमानमुपलभ्यते ।

Kuntaka, however, would in the same way regard उपमेयोपमा and तुल्ययोगिता as figures not separate

(1) Bhāmaha ii 36

but included in *upamā* He proceeds तदेव प्रतिवस्तूपमाया प्रतीयमानोपमायामन्तर्भावोपपत्त्यौ सत्यामिदानीमुपमेयोपमादेरुपमायामन्तर्भावो विचार्यते He says[1] that *upameyopamā* is nothing different (सामान्या, न व्यतिरिक्ता) from *upamā*, on the ground लक्षणानन्यथास्थिते (explained as तत्स्वरूपाभिधान लक्षण, तस्यानन्यथास्थिते अतिरिक्तभावेन नावस्थानात्), for here only the उपमेय and उपमान become respectively उपमान and उपमेय Similar remarks, he says, apply to *tulyayogitā* (मा भवत्युपमिति स्फुटम[2]), because of the साम्यातिरेक between the two objects, each of which is मुख्यतया वर्णनीय वस्तु The examples given of *tulyayogitā* are जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ from *Raghu*° v 31 and उभौ यदि व्योम्नि from *Śisu*° iii 8 In the same way, Kuntaka thinks that the *ananvaya*, in which there is a काल्पनिक उपमान, does not require a separate definition The verse cited as an illustration of the figure is corrupt in the MS, but may be restored as follows

The figure upameyopamā ananvaya and tulyayogitā

तत्पूर्वानुभवे भवन्ति लघवो भावा शशाङ्कादय-
स्तद्वक्त्रोपमिते पर परिणमेच्चेतो रसायाम्बुजात्[3] ।।
एव निश्चिनुते मनस्तव मुख सौन्दर्यसारावधि
बध्ना[ति] व्यवसायमेतुमुपमोत्कर्ष[4] स्वकान्त्या[5] स्वयम् ।।

(1) The Kārikās on these two figures we have not been able to restore from the वृत्ति (2) This appears to be a fragment of the missing Kārikā (3) चेतास्माभूभवत् MS (4)° ०मुपमाकर्ष MS (5) स्वकान्तै MS

On this Kuntaka remarks तदेवमभिधावचित्र्यप्रकाराणा-मेवविध वैश्वरूप्यम्, न पुनर्लक्षणभेदानाम् । In this connexion he quotes Bhāmaha's definition and illustration of *tulyayogitā* (iii 26, 27) It is noteworthy that the verse शेषो हिमगिरिस्त्व च, which Bhāmaha gives as an illustration of the figure and which Kuntaka criticises, is also quoted in *Dhvanyāloka* iv 4 (p 236). Kuntaka explains that with Bhāmaha's definition also, the *tulyayogitā* falls within the province of *upamā* (उक्तलक्षणे तावदुपमान्तर्भावस्तुल्ययोगितायाः)

The figure *nidarśana* — The figure *nidarśana*, in Kuntaka's opinion, may similarly be included in *upamā* निदर्शनम-प्येवप्रायमेव He quotes and discusses an instance of it running as follows

यैर्वा दृष्टा न वा दृष्टा[1] मुषिता सममेव ते ।
हृत हृदयमेतेषामन्येषा चक्षुष फलम् ॥[2]

He also quotes only two lines of a *śloka*

यत्काव्यार्थनिरूपण प्रियकथालापा रहोऽवस्थिति
कण्ठान्त मृदुगीतमादृतसुहृद्‌ खान्तरावेदनम्[3] ।

---

(1) The reading here is corrupt in MS (2) सुभाषितावलि 1254 (शुक्रदेवस्य) = शार्ङ्गधरपद्धति 3368 (प्रभाकरदेवस्य) = सूक्तिमुक्तावलि p 65b (प्रभाकरदेवस्य) = सदुक्तिकर्णामृत ii 494 (कस्यचित्) = Hemacandra, वृत्ति p 256 (anon) = कवीन्द्रवचन० 248 (anon) (3) ०वेधनम् MS.

as well as Bhāmaha's definition and illustration (ताम्बूलरागवलय) of *ananvaya*, III 44-45 The comment which follows is corrupt and difficult to reconstruct Then comes the quotation तद्वल्गुना युलपदुन्यिषितेन तावत्, from *Raghu*° v 68, and another corrupt verse beginning with हेलावभग्नहरकामु क एष सोऽपि, probably from some lost Rāma-drama

The figure *parivṛtti*

Taking up the figure *parivṛtti* after this, Kuntaka says . परिवृत्तिरप्यनेन न्यायेन पृथङ् नास्तीति निरूप्यते In his opinion, it is, like the figures discussed above, nothing more than a variety of *upamā* , because in it the two objects are each described principally and the साम्यप्रतीति is clear. The missing *kārikā* on this and its *vṛtti*, reconstructed, would run thus :

विनिवर्तनमेकस्य यत्तदन्यस्य वर्तनम् ।
न परिवर्तमानत्वादुभयोरत्र (?) पूर्ववत् ।।

तदेव परिवृत्तेरलकरणत्वमयुक्तमित्याह—विनिवर्तनमित्यादि । यदेकस्य पदार्थस्य विनिवर्तनम् अकारण (अपसारण ?) तदन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परस्य वर्तन तदुपनिबन्धनम् । तदलकरण न भवति । कस्मात्—उभयो परिवर्तमानत्वात् मुख्येनाभिधीयमानत्वात् । कथम् —पूर्ववत्, यथापूर्वम् । प्रत्येक प्राधान्यान्नियमानिश्चितेश्च न क्वचित् कस्यचिदलकरणम् । तद्वदिहापि न च तावन्मात्ररूपतया तयो परस्परविभूषणभाव , प्राधान्ये निर्वर्तनप्रसङ्गात् । रूपान्तरनिरोधेषु पुन साम्यसद्भावे भवत्युपमितिरेषा चालकृति समुचिता । उपमा पूर्ववदेव । यथा—

सदय[1] (बु)भुजे महीभुज
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति।
अचिरोपनता[2] स मेदिनी
नवपाणिग्रहणा वधूमिव[3] ।।

He distinguishes several kinds of *parivrtti*, e g the kinds in which there is विषयान्तरपरिवर्तन or in which there is धर्मान्तरपरिवर्तन Of the first variety, the illustration is

स्वल्प जल्प बृहस्पते सुरगुरो नैषा सभा वज्रिण ।

and *Kumāra*° v 11 (विसृष्टरागादधरान्निवर्तित) is cited as an example of the second variety On this verse Kuntaka remarks · अत्र गौर्या करकमल-लक्षणो धर्म परिवर्तित. । and then goes on क्वचिदेकस्यैव धर्मिण समुचितस्वसवेदिधर्मावकाशे धर्मान्तर परिवर्तने । [यथा—धृत] त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् (*Kumāra*° v 44) । क्वचिद् बहूनामपि धर्मिणा परिस्पर्धिना पूर्वोक्ता सर्वे विपरिवर्तन्ते । तथा च लक्षणकारेणा[4]त्रवोदाहरण दर्शितम्, यथा

(शस्त्र)प्रहार ददता भुजेन तव भुभुज(म्) ।
चिरार्जित हृत तेषा यश कुमुदपाण्डुरम् ।।

Kuntaka quotes *Raghu*° i 95 (निर्दिष्टा कुलपतिना) and discusses whether this is a case where the परिवर्तनीय पदार्थान्तर is प्रतीयमान ।

(1) सेव्य MS (2) अभिरोपमता MS (3) *Raghu* viii 7 (4) Kuntaka means Dandin whom he quotes Dandin ii 356

From this point the MS is hopelessly corrupt, and no consistent or intelligible account can be given of Kuntaka's concluding remarks on this subject He appears, however, to quote and discuss Bhāmaha's definition and illustration (iii 32, 33 अय मन्दद्युतिभर्त्स्वान्) of the figure *nidarśana*, and apparently this is taken up by the rest of the *vrtti* on this topic In the course of the discussion, *Raghu°* iv 66 (तत प्रतस्थे कौवेरी and *Kirāta°* iii 25 (नियंय विद्यार्थ) are quoted

The figure *slesa*

It is a matter of great regret that Kuntaka's treatment of an important figure like *ślesa*, which is next taken up, cannot be reconstructed from the MS, nor can even a cursory account of it given for the MS is very corrupt, fragmentary and entirely unintelligible here It appears, however, that Kuntaka classifies *ślesa* into three varieties, although the exact nomenclature or characteristics of the three varieties are not clear He probably follows Udbhata in accepting *ślesa* as relating to *artha* *śabda* or *śabdārtha*, and this may be the basis of his classification Of the first variety the illustration given is

`स्वाभिप्रायसमर्पणप्रवणया माधुर्यमुद्राङ्कया[1]

(1) मुद्राज्ञता MS (but marked in transcript as corrupt)

विच्छित्त्या हृदयेऽभिजातमनसामन्त किमप्युल्लिखत्[1] ।
आरूढ रसवासनापरिणतें[, काष्ठा[2] कवीना पर[3]
कान्ताना च विलोकित विजयते वैदग्ध्यवक्र वच ॥

The example of the second variety is the very well-known verse येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय quoted by mose Ālamkārikas from Ānandavardhana (p 95) downwards[4] It is regrettable that the apparently fine verse, which is given as an example of the third variety, is corrupt in the MS and cannot be reconstructed satisfactorily as the last line is defective It may be given thus

मालामुत्पलकन्दलै प्रतिकच खायोजिता[5] विभ्रती
नेत्रेणासमदृष्टिपातसुभगेनोद्दीपयन्ती स्मरम् ।
काञ्चीदामनिबद्धभङ्गि[6] दधती व्यालम्बिना वाससा
मूर्ति कामरिपो सिताम्बरधरा पायाच्च कामस्त्रिय [7] ॥

After this, the verse दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया (already

(1) किमप्युल्लिखन MS (2) काष्ठा MS (3) तर MS (4) काव्यमीमासा p 88=व्यक्तिविवेक p 94=काव्यप्रकाश p 419=रुय्यक p 96=हेमचन्द्र p 159=विश्वनाथ p 461=सुभाषितावलि 44 (anon) Jhalakikara in his commentary on काव्यप्रकाश attributes it to Candraka (5) प्रतिकचोरायोजिता MS (6) The syllables are marked as corrupt in the MS and read सङ्ग In the case of रति, construe as निबद्धभङ्गि काञ्चीदाम दधती, in the other ease, काञ्चीदामनिबद्धभङ्गि व्याल दधती Again, construe in the one case as व्यालम्बिना, in the other, व्याल विना (7) This line is extremely corrupt after कामरिपो and reads सिताश्वकध्नरा पायावागजग In the case of कामरिपो मूर्ति it should be split up as सिता and अम्बरधरा

cıted ın *Dhvanyāloka* p 98)[1] ıs quoted as an example of असत्यभूतश्लेष, although the exact sıgnıficatıon of the term cannot be determıned from the MS

The figure *vyatıreka*

Kuntaka then passes on to the figure *vyatıreka*, the *kārıkā* on whıch may be conjecturally reconstructed thus

सति तच्छब्दवाच्यत्वे धर्मसाम्येऽन्यथास्थिते ।
व्यतिरेचनमन्यस्मात् प्रस्तुतोत्कर्षसिद्धये ।।
शाब्द प्रतीयमानो वा व्यतिरेकोऽभिधीयते ।।

The comment on thıs runs thus एव श्लेषमभिधाय साम्यकनिबन्धनत्वाद् उक्तरूप[2]श्लेषकारण व्यतिरेकमभिधत्ते---सतीत्यादि । तच्छब्दवाच्यत्वे, स चासो शब्दश्चेति विगृह्य । तच्छब्दशक्त्या श्लेषनिमित्तभृत शब्द परामृश्यते । तस्य वाच्यत्वेऽभिधेयत्वे सति विद्यमाने । धर्मसाम्ये सत्यपि परस्परस्पन्दसादृश्ये[3] विद्यमाने • • [4]तथाविधशब्दवाच्यत्वस्य धर्मसाम्यस्य चोभयनिष्ठत्वादुभययो प्रकृतत्वात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेव तयोर्धमाद् एकस्य यथारुचि केनापि[5] विवक्षि(तपदार्थान्त)रेण अन्यथास्थितेरतथाभावेनावस्थिते[6] (?) व्यतिरेचन पृथक्करणम् । अन्यस्माद् उपमेयस्योपमानादुपमानस्य[7] वा तस्मान् । स व्यतिरेकनामालकारोऽभिधीयते कथ्यते । किमर्थम्---प्ररतुतोत्कर्षसिद्धये[8] । प्रस्तुनस्य वर्ण्यमानस्य वृत्तेश्छायातिशयनिष्पत्तये । स च द्विविध सभवति---शाब्द प्रतीयमानो वा । शाब्द कविप्रवाहपसिद्ध तत्समर्पणसमर्था[9]-

(1) Also quoted by विश्वनाथ p 234 Possıbly असत्यभूत श्लेष ıs ın the word गोपराग for गो पराग ıs not a matter of fact but ımagıned (2) उपरूपक MS (3) ०सादृश्याद् MS (4) A *lacuna* ıs marked here (5) यथारुचकेनापि MS (6) ०नतवस्थिता MS (7) ०दुपमान MS (8) ०त्कर्षप्रसिद्धयो MS (9) ०समर्षा MS

भिधानेना भि]धीयमान । प्रतीयमानो वाक्यार्थसामर्थ्यमात्राव-बोध्य ।

Of the three illustrative verses (one Prakrit and two Sanskrit), unfortunately two are too corrupt and fragmentary to be given here The third, which also is fragmentary in our MS, appears to be the same as the verse प्राप्तश्रीरेप कस्मात् cited in *Dhvanyāloka* p 109 In his comment on the last of these verses which Kuntaka regards apparently as प्रतीयमानव्यतिरेक but which earlier writers would regard as *pratīya-māna rūpaka* (तत्त्वाध्यारोपणात् प्रतीयमानतया रूपकमेव पूर्वं सूरिभिराम्नानम), Kuntaka cites *Dhvanyāloka* 1 13 (the Dhvanikāra's definition of *dhvani-kāvya*) and discusses the meaning of प्रतीयमानता in this connexion This is followed by an example of श्लेषव्यतिरेक, illustrated by the verse श्लाघ्याशेषतनु सुदर्शनकर. (*Dhanyāloka,* p 96)

A third variety of *vyatireka* is mentioned, of which the missing *kārika* would probably read as follows

लोकप्रसिद्धसामान्यपरिस्पन्दाद्विशेषत ।
व्यतिरेको यदेकस्य स परस्तद्विवक्षया ॥

The commetary explains अस्यैव प्रकारान्तरमाह—लोक-प्रसिद्धेत्यादि। परोऽन्य स[1] व्यतिरेकालकार । कीदृश — यदेकस्य वस्तुन कस्या[पि] व्यतिरेक पृथक्करणम्। कस्मात्[2]— लोकप्रसिद्धसामान्यपरिस्पन्दात्। लोकप्रसिद्धो जगत्प्रतीत समान्य-भूत सर्वसाधारणो य परिस्पन्दो व्यापारस्तस्मात। कुतो हेतो —

(1) परेन्याय MS (2) यस्मात् MS

विशेषत, कुतश्चिदतिशयात्। कथम्—तद्विवक्षया[1]। 'तद्' इत्यु-इत्युपमादीना परमार्थस्तेषा विवक्षया। तद्विवक्षितत्वेन[2] विहित ।
The illustration given of this variety is unfortunately fragmentary

चाप पुष्पितभू (तल सुरचिता) मौर्वी द्विरेफावलि
पूर्णेन्दोरुदयोऽभियोग[3]समय पुष्पाकरोऽप्यासर[4]।
शस्त्राण्युत्पलकेतकीसुमनसो योग्यात्मन कामिना
त्रैलोक्ये (मदनस्य सापि ल)लितोल्लेखा जिगीषाग्रह ॥

अत्र सकललोकप्रसिद्धशस्त्राद्युपकरणकलापाच्च जिगीषाव्यवहारान्मन्मथ सुकुमारोपकरणत्वाज्जिगीषा । ननु च भूतलादीना चापादिरूपणाद्रूपकव्यतिरेक[5] एवायम्। नैतदस्ति। रूपकव्यतिरेके हि रूपण विधाय तस्मादेव व्यतिरेचन विधीयते। एतस्मिन् पुन सकललोकप्रसिद्धात्सामान्यव्य[हार] तात्पर्या[द्] व्यतिरेचनम्। भूतलादीना चापादि[6]रूपण विशेषान्तरनिमित्तमात्रमवधार्यताम्।

After dealing with the figure *virodha*[7] which, in his opinion, generally involves *ślesa* (श्लेषेणाभिसभिन्नत्वात्), Kuntaka passes on to the figure *samāsokti*, which he refuses to accept as an independent figure, as it lacks the requisite

The figure *samāsokti*

(1) तद्विवक्षाया MS (2) तान्यविवक्षित्वायो MS (3) ०रुदयाभियोग MS (4) The word आसर may be interpreted as आ समन्तात् सरति य स, meaning something like अग्रेसर, for वसन्त is often described as such in relation to मदन, but it is probable that the author meant आसार (=सुहृद्बल), metrically shortened (5) रूपकाद्व्यतिरेक MS (6) भाषादि MS (7) The Kārikā on this figure as well as on Samāsokti is difficult to reconstruct from the corrupt Vrtti on this topic.

charm of a poetic figure (अलङ्कारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया). In this connexion he discusses Bhāmaha's definition and illustration (ii. 79-80) of this figure, citing Bhāmaha's illustrative verse

स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेकमहाफलः ।
जातस्तरुरयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता[1] ॥

Kuntaka remarks : अत्र तरोर्महापुरुषस्य च द्वयोरपि[2] मुख्यत्वे महापुरुषपक्षे विशेषणानि सन्तीति विशेष्यविधायकं पदान्तरमभिधातव्यम् । यदि[3] वा विशेषणेऽन्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानतया विशेष्यं परिकल्प्यते तदैवंविधस्य कल्पनस्य स्फुरितं न किंचिदिति स्फुटमेव शोभाशून्यता Kuntaka then quotes and discusses the well known verse अनुरागवती सन्ध्या (already quoted in *Dhvanyāloka* p 37) which, in the opinion of Bhāmaha,[4] contains the figure *samāsokti*

Passing on to the figure *sahokti*, Kuntaka cites, discusses and rejects Bhāmaha's definition and illustration (iii 38, 39) of that figure He considers the figure in Bhāmaha's illustrative verse हिमपाताविलदिशः to be nothing more than *upamā* (अत्र परस्परसाम्यसमन्वयो मनोहारनिबन्धनमित्युपमैव) He defines *sahokti* as follows (the *kārikā* conjecturally reconstructed)

The figure *sahokti*

(1) This verse is quoted in a very corrupt form in the MS (2) बन्धयोरपि MS (3) यथा MS (4) See Abhinavagupta's remarks on this verse in *Locana*, at p 37 , but there is nothing in the text of Bhāmaha regarding this verse.

यत्रैकेनैव वाक्येन वर्णनीयार्थसिद्धये ।
उक्तिर्युगपदार्थाना सा सहोक्ति सता मता ।।

This is explained thus प्रमाणोपपन्नमभिधत्ते तत्र सहोक्ते-स्तावत्[1]—यत्रेत्यादि । सा *सहोक्तिरलङ्कृतिर्मता प्रतिभाता सता तद्विदा समाम्नातेत्यर्थ [2] । कीदृशी—यत्र, यस्याम् एकेनैव वाक्ये-नाभिन्नेनैव पदसमूहेन[3] अर्थाना वाक्यार्थतात्पर्यभूताना वस्तूना युग-पत्तुल्यकालमुक्तिरभिहिति [4] । किमर्थम्—वर्णनीयार्थसिद्धये । वर्णनीयस्य प्रधानत्वेन विवक्षितस्यार्थस्य वस्तुन सपत्तये[5] । तदिद-मुक्त भवति—यत्र वाक्यान्तरवक्तव्यमपि वस्तु प्रस्तुतार्थनिष्पत्तये विच्छित्त्या तेनैव वाक्येनाभिधीयते । यथा—

हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्न-
देवीप्रवासनपटो करुणा कुतस्ते ।।[6]

The other three examples of this figure given by Kuntaka are *Kirata°* ix.39-40 (उच्यता स वचनीयमशेष and कि गतेन न हि युक्तमुपतुम्) and

सर्वक्षितिभृता नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ।।[7]

On this last verse, the comment is अत्र प्रधानभूत-विप्रलम्भशृङ्गाररसपरिपोषण(सिद्ध)ये वाक्यार्थद्वयमुपनिबद्धम् ।

---

(1) महोकेस्तावत् MS. (2) समानमित्यर्थ MS (3) तद० MS (4) ०मुक्तिभिरभिहित MS (5) सपन्नम् MS (6) *Uttara-rāma-carita* 2 10 (7) *Vikramorvaśīya* iv 51

Kuntaka then raises the question, viz that if in *sahokti* more than one sense is involved, why should not there be श्लेषानुप्रवेश in such cases ? This portion of the *vrtti* is unfortunately corrupt, but the general sense is pretty clear .

ननु चानेकार्थसंभवेऽत्र श्लेषानुप्रवेश कथ न संभवतीत्यभिधीयते —तत्र यस्माद् द्वयोरेकतरस्य वा मुख्यभावे श्लेषे . [1] तस्मिन् पुनस्तथाविधभावात् । बहूना द्वयोर्वा सर्वेषामेव गुणभाव प्रधानार्थ-परत्वेनावसानात् । अन्यच्च, तस्मिन्नेकेनैव[2] शब्देन युगपत्प्रदीप-प्रकाशवदर्थद्वयप्रकाशन शब्दार्थद्वयप्रकाशन वेति शब्दस्तत्र सामान्याय[3] विजृम्भते । सहोक्ते पुनस्तथाविधस्वाङ्गाभावादेकेनैव वाक्येन पुन पुनरावर्तमानतया वस्त्वन्तरप्रकाशन विधीयते । तस्मादावृत्तिरत्र शब्दन्याय्यता प्रतिपद्यते । 'सर्वक्षितिभृता नाथ' इत्यत्र वाक्यैकदेशे श्लेषानुप्रवेश संभवतीत्युच्यते— .[4] । अत्र वाक्यैकदेशे श्लेष-स्याङ्गत्वम्, मुख्यभाव पुन सहो ेरेव । तदेवमावृत्य[5] वस्त्वन्तराव-गतौ सहोक्ते सहभावाभावादर्थान्वये परिहाणि प्रसज्येत । नैत-दस्तीति । यस्मात् सहोक्तिरित्युक्तम्, न पुन सहप्रतिपत्तिरिति । तेनात्यन्तसहाभिधानमेव प्रतिपन्नोत्कर्षावगतिरिति[6] न किंचिदसबद्धम् ।

कैश्चिदेषा समासोक्ति सहोक्ति कैश्चिदुच्यते
अर्थान्वयाच्च[7] विद्वद्भिरन्यैरन्यत्वमेतयो ॥

---

(1) Lacuna marked in MS (2) तस्मिन् here probably refers to ०श्लेष (3) सामान्या यत्र MS (4) The MS is corrupt here and reads यथा हि कश्चिद्दोष तस्मादलङ्करणमलङ्करणान्तर क्वचिदङ्गभाव न जनयतीति, which gives no consistent sense (5) सावृत्य MS (6) प्रतिपन्नोह कर्मावगतेरिति MS (7) ०न्वया स MS

This is followed by a brief treatment of the figure *drstānta*, of which the missing *kārikā* may be partly given as follows :

The figure *drstānta*

वस्तुसाम्य समाश्रित्य यदन्यस्य प्रदर्शनम् ।

explained as दृष्टान्त तावदभिधत्ते—वस्तुसाम्येत्यादि । यदन्यस्य वर्ण्य[मान]प्रस्तुताद्व्यतिरिक्तवृत्ते पदार्थान्तरस्य प्रदर्शन[1]-मुपनिबन्धन स दृष्टान्तनामालकारोऽभिधीयते । कथम्—वस्तु-साम्य समाश्रित्य । वस्तुन पदार्थयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साम्य सादृश्य समाश्रित्य निमित्तीकृत्य । लिङ्गसख्याविभक्तिस्वरूप-साम्यवर्जितमिति वस्तुग्रहणम् । The example given consists of the first three lines of the verse सरसिजमनुबिद्ध from *Abhijñāna-śakuntala* 1 20. (पादत्रय-यमेवोदाहरणम्, चतुर्थे भूषणान्तरसभवात्) ।

The figure *arthāntara-nyāsa* is next taken up, of which the missing *kārikā* may be conjecturally restored thus :

The figure *arthāntara-nyāsa*

वाक्यार्थान्तरविन्यासो मुख्यतात्पर्यसाम्यत ।
ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यास य समर्पकतयाहित ॥

The explanation is as follows · अर्थान्तरन्यासमभिधत्ते—वाक्यार्थेत्यादि । ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यास [अर्थान्तरन्यास]नामा-लकारो ज्ञेय परिज्ञात । क —य वाक्यार्थान्तरविन्यास । परस्परा-न्वितपदसमुदायाभिधेयवस्तु वाक्यार्थ तस्मादन्यत्[2] प्रकृतत्वात् प्रस्तुतव्यतिरेकि[3] वाक्यार्थान्तरम् । तस्य[4] विन्यासो विशिष्ट न्यसन[5] तद्विदाह्लादकारितयोपनिबन्ध[6]। कस्मात् कारणात्[7]—

(1) पदार्थान्तरस्याप्रदशन MS (2) तस्मादन्यत्र MS (3) ०व्यतिरेके MS (4) न्यस्य MS (5) नसङ्गत MS (6) ०निबद्ध MS. (7) तस्माद् MS

मुख्य[1]तात्पर्यसाम्यत[2]। मुख्य प्रस्तावाधिकृतत्वात् प्रधानभूत वस्तु, तस्य तात्पर्य यत्परत्वेन… .[3] तस्य साम्यत[4] सादृश्यत्। कथम्— समर्पकतया[5]हित। समर्पकत्वेनोपनिबद्ध, तत्तदुपपत्तियोजनेनेति[6] यावत्। The examples given consist of the last line of the verse सरसिजमनुविद्ध already quoted from *Sakuntalā*, and the verse असशय क्षत्रपरिग्रहक्षमा from the same drama (1. 22)

The figure *ākṣepa*

The *kārikā* on the figure *ākṣepa*, which is next dealt with, may be given thus :

निषेधच्छाययाक्षेप कान्ति प्रथयितु पराम्।
आक्षेप इति स ज्ञेय प्रस्तुतस्यैव वस्तुन ॥

Explained as आक्षेपमभिधत्ते—निषेधच्छाययेत्यादि। आक्षेप इति स ज्ञेय सोऽयमाक्षेपालकारो ज्ञातव्य। स[7] कीदृश— प्रस्तुतस्यैव वस्तुन प्रकृतस्यैवार्थस्य आक्षेप क्षेपकृत्[8]। अभिप्रेतस्यापि निर्वर्तनमिति[9]। कथम्—निषेधच्छायया प्रतिषेधविच्छित्त्या। किमर्थम्—कान्ति प्रथयितु पराम्। उपशोभा प्रकटयितु प्रकृष्टाम्। The illustration given is a Prakrit verse which is hopelessly corrupt and unintelligible in the MS.

Minor poetic figures *vibhāvanā*

Having dealt with all the important poetic figures, Kuntaka now concludes the chapter with some general remarks on the subject, incidentally discussing

(1) मुख्ये MS (2) स्याद्यता MS (3) The MS is hopelessly corrupt here and reads यत्परत्वेन तद्भ्रमन्त (4) तस्मात् साम्यात् MS (5) यथा for ०तथा MS (6) तुत पपत्तियोजनतेनेति MS (7) य MS (8) MS reads प्राकृतस्यैतार्थस्य क्षपकृत् (9) निवर्तनमिति MS.

some minor figures The figure *vibhāvanā* is first dealt with The *kārikā* may be reconstructed thus

वर्णनीयस्य केनापि विशेषेण विभावना ।
स्वकारणपरित्यागपूर्वकं कान्तिसिद्धये ॥

Explained as follows एवंस्वरूपं प्रतिषेधवैचित्र्य[1]च्छायातिशय-मलंकरणमभिधाय कारणप्रतिषेधोत्तेजितातिशयमभिधत्ते—स्वकारणे-त्यादि । वर्णनीयस्य प्रस्तुतस्यार्थस्य विशेषेण केनाप्यलौकिकेन रूपान्तरेण विभावनेत्यलंकृतिरभिधीयते । .. [2] कथम्—स्वकारण-परित्यागपूर्वकम् । तस्य विशेषस्य[3] स्वमात्मीयं[4] कारणं[5] यन्निमित्तं[6] [त]स्य परित्यागं प्रहाणं पूर्वं प्रथमं यत्र । तत्कृत्वेत्यर्थः । किमर्थम्—कान्तिसिद्धये[7] शोभा[निष्पत्तये] । तदिदमुक्तं भवति—यया लोको-त्तरविशेषविशिष्टता वर्णनीयता नीयते । यथा—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे[8] ॥

अत्र कृत्रिमकारणपरित्यागपूर्वकं लोकोत्तरसहजविशेषविशिष्टता कवे-कवेरभिप्रेता ।

The figure *sasamdeha*

This is followed by a reference to the figure *sasamdeha*, the *kārikā* of which is difficult to reconstruct :

यस्मिन्नुत्प्रेक्षितं रूपं संदेहमेति वस्तुनः (?) ।
उत्प्रेक्षान्तरसद्भावाद् विच्छित्त्यै तत् .. .. ॥

(1) ०वैधित MS (2) The line omitted here, beginning with तदयमत्रार्थः, is corrupt and gives no sense (3) विनाशेषस्य MS (4) स्वमात्मौ MS (5) करण MS (6) यन्निमित्त MS (7) MS reads कान्तियष्टये which is obviously corrupt : the emendation is conjectural (8) *Kumāra* 1. 31

The commentary is pretty clear तदेवमसभाव्यकारण-त्वादविभाव्यमानस्वभावता विचार्य विचारगोचरस्वरूपतया स्वरूप-सन्देहसमर्पितातिशयमभिधत्ते—यस्मिन्नित्यादि[1] । यस्मिन्नलकरणे सभावनानुमानात् साम्यसमन्वयाच्च स्वरूपान्तरसमारोपद्वारेण[2] उत्प्रेक्षित प्रतिभालिखित रूप पदार्थपरिस्पन्दलक्षण सन्देहमेति सशय-मारोहति । कस्मात्कारणात्—उत्प्रेक्षान्तरसद्भावात् । उत्प्रेक्षा-प्रकर्षपरस्यापि तद्विषयस्य सद्भावात् । किमर्थम्—विच्छित्त्यै शोभायै तदेवविधमभिधावैचित्र्य सदेहाभिधान[3] वदन्ति । यथा

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला
नामिता नु गगन स्थगित नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
सहृता नु ककुभस्तिमिरेण ।।[4]

निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा (प्रियोपकण्ठ) कृतगात्रवेपथु ।
निमज्जतीना श्वसितोद्धतस्तन श्रमो नु तासा मदनो नु पप्रथे ।।[5]

There are two more examples , one in Prakrit, too corrupt and unintelligible, and the other in Sanskrit, which may be given here :

कि सौन्दर्यम-ार्थसचितजगत्कोशैकरत्न[6] विधे[7]
कि शृङ्गारसर सरोरुहमिद[8] स्यात् सौकुमार्यावधि ।
कि लावण्यपयोनिधेरभिनव बिम्ब सुधादीधिते-
र्वक्तु कान्ततममानन[9] तव मया साम्य न निश्चीयते ।।

---

(1) यस्मादित्यादि MS (2) See Kuntaka's definition of उत्प्रेक्षा above (3) सदाह--मान MS (4) *Kirāta*° ix 15 (5) *Kirāta* viii 53. (6) ०करत्व MS (7) विधौ MS (8) शृङ्गारपरस्पर रुह MS (9) ०मानसे MS

This figure, in Kuntaka's opinion is only of one kind, being based on *utprekṣā* (ससंदेहस्यकविधप्रकारत्व-मुत्प्रेक्षामूलत्वात्).

Then comes the figure *apahnuti*, which is defined as follows (the missing *kārikā* restored conjecturally):

अन्यदर्पयितुं रूपं वर्णनीयस्य वस्तुनः ।
स्वरूपापह्नवो यस्यामसावपह्नुतिर्मता ॥

Explained as follows: एवं स्वरूपसंदेहसुन्दरं ससंदेह-मभिधाय स्वरूपापह्नुतिरमणीया[1] मपह्नुतिमभिधत्ते—अन्यदित्यादि ।

The figure *apahnuti.*

पूर्ववदुत्प्रेक्षामूलत्वमेव जीवितमस्याः[2] । संभावना[3]-नुमानात् सादृश्याच्च वर्णनीयस्य वस्तुनः प्रस्तुतस्यार्थस्य अन्यत् किमप्यपूर्वं रूपमर्पयितुं रूपान्तरं [विधातुं] स्वरूपापह्नवः स्वभावापलापः संभवति यस्याम्, असौ तथाविध[4]भणितिरेवापह्नुतिर्मता[5] प्रतिभाता तद्विदाम्[6] । Of the three examples given of this figure the first (in *Śārdūlavikrīḍita* metre) is exceedingly corrupt and full of lacunae in the MS; the second can be given tentatively as follows:

पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तिवपुषः स्फारप्रभाभासुरं
नेदं मण्डलमभ्युदेति गगने भासोज्जिहीर्षोर्जगत्[7] ।
मारस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना[8] पाण्डुप्रदोषश्रियो[9]
मानो बन्धुजनाभि[लाष]दलनोऽद्योच्छिद्यते किं न ते[10] ॥

---

(1) Corrupt in MS, and reads ०स्वरूपावलगवयरसणीय०. (2) जीवितस्यानु MS. (3) सम्भावनेन MS. (4) तेषां विध० MS. (5) महिता MS. (6) तद्विधं MS. (7) भासौ जिहीर्षा जगत् MS. (8) मारस्योच्छतरेतपत्रमधुनो marked as corrupt), पाण्डुः MS. (9) ०श्रितो MS. (10) ०दलनोद्योच्छेकयाकिनः (marked as corrupt) MS.

The third example is तव कुसुमशरत्वम् from *Abhijñāna-Śakuntala* III 55

Kuntaka now proceeds to deal with the cases of संसृष्टि and संकर of two or more poetic figures The *kārikās* cannot be restored, nor is the *vṛtti* on them fully intelligible. There are two illustrative verses under the first head, which may by given thus .

Samsṛti and *Samkara*

आश्लिष्टो नवकुङ्कुमारुणरविव्यालोकितैराश्रितो[1]
लम्बान्ताम्बरया[2] समेत्य भुवने ध्यानान्तरे सन्ध्यया ।
चन्द्राशूत्करकोरकाकुलमतिध्वान्तद्विरेफोऽधुना[3]
देव्या स्थापितदोहदे[4] कुरवके भाति प्रदोषागम ॥

The second would read thus ।

म्लानिं वान्तविषानलेन[5] नयनव्यापारलब्धात्मना
नीता राजभुजङ्ग पल्लवमृदुर्नूनं[6] लतेय त्वया ।
अस्मिन्नीश्वरशेखरेन्दुकिरणस्मेरस्थलीलाञ्छिते
कैलासोपवने यथा सुगहने नैति प्ररोह पुन ॥

The verse cited as an example of सङ्कीर्ण has lost some letters in the first line :

(रूढा जालैर्जटाना) मुरगपतिफणैस्तत्र पातालकुक्षौ
प्रोद्यद्बालाङ्कुरश्रीर्दिशि दिशि दशनैरेभिराशागजानाम् ॥

---

(1) ०व्यलोकितैकसृत MS. Our emendation is conjectural. (2) लम्बारम्बरया MS (3) कुलपतेध्वान्तद्विरेभाधना MS (4) वापितदोहदे MS (5) वेमावषानलेन MS. (6) पल्लवमुहुर्नामा MS

अस्मिन्नाकाशदेशे विकशितकुसुमा[1] राशिभिस्तारकाणा
नाथ त्वत्कीर्तिवल्ली फलति फलमिद बिम्बमिन्दो सुराद्रे ॥

Other examples are निर्मोकमुक्तिरिव गगनोरगस्य already cited[2], and अस्या 'सर्गविधौ from *Vikramorvaśīya* I 9 (already cited p 140)

Having defined and illustrated all the important poetic figures, Kuntaka says that he is not prepared to accept any other figure that, may still remain undefined, as independent figures, because they may either be reduced to some figure already defined or because they do not possess the essential charm which is necessary to constitute a poetic figure He says (the *kārikā* conjecturally reconstructed)

Other poetic figures

भूषणान्तरभावेन शोभाशून्यतया तथा ।
अलकारास्तु ये केचिन्नालकारतया मनाक् ॥

Explained as . एव यथोपपत्त्यालकारान् लक्षयित्वा केषाचिद[3]-लक्षितत्वाल्लक्षणव्याप्तिदोष परिहर्तुमुपक्रमते—भूषणेत्यादि । ये पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता केचिदलकारास्तेऽलकारतया मनाङ न विभूषणत्वेनाभ्युपगता । केन हेतुना—भूषणान्तरभावेन । तेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यद् [भूषण] भषणान्तरम्, तत्स्वभावत्वेन[4] पूर्वोक्तानामेवान्यतमत्वेनेत्यर्थ । शोभाशून्यतया तथा—शोभा कान्तिस्तया शून्य

(1) ०कुरग०, पोतालकुक्षे and ०कुसुम in MS (2) See above p 193.
(3) केशाविद० MS (4) नदावेदनत्वेन MS

रहित शोभाशून्यम्, तस्य भाव शोभाशून्यता तया हेतुभूतया [1] तेषामलकरणत्वमनुपपन्नम् ।

In this way, he rejects the claim of *yathāsamkhya* to be considered as a *alamkāra*, although it is so considered by older writers (पूर्वैराम्नात.) and quoting Bhāmaha's example of that figure, he criticises it by saying that it lacks the requisite charm (भणितिवैचित्र्यविरहान्न काचिदत्र कान्तिर्विद्यते)[2] He finds fault with those who enumerate *āśih* as a figure and remarks: आशिषो लक्षणोदाहरणानि[3] नेह पठ्यन्ते[4], तेषु चाशसनीयस्यैवार्थस्य मुख्यतया वर्णनीयत्वादलकार्यत्वमिति प्रेयोऽलकारोक्तानि दूषणान्यापतन्ति । The case of *viśesokti* is the same विशेषोक्तेरलकारान्तरभावेना[5]लका तया च भूषणत्वानुपपत्ति[6] । Quoting Bhāmaha's example of this figure (iii 22)

Figures rejected as such

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।
हरतापि तनु यस्य शम्भुना न हृत बलम् ॥

he remarks अत्र सकललोकप्रसिद्धजयित्वव्यतिरेकिकन्दर्पस्वभावमात्रमेव वाक्यार्थं । Kuntaka next quotes with approval Bhāmaha's *kārikā* (ii 86) which rejects *hetu*, *sūksma* and *leśa* as figures, because they do not

(1) The line omitted here is corrupt and gives no sense (2) Jayaratha (pp 148-9), following Kuntaka, rejects यथासख्य from the enumeration of poetic figures and refers to this passage of Kuntaka. (3) सुलापात्यहरणानि MS (4) पथ्यन्ते MS (5) ०लङ्कारान्तर्भविना MS (6) ०नुपपत्ते MS

manifest any *vaicitrya* or charmingness of expression Under the first figure, he cites and criticises the verse सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा (already quoted in *Dhvanyāloka* p 103), and under the second and third figures respectively, Kuntaka cites and criticises Dandin ii 266 (राजकन्यानुरक्त मा) and 236 (अयमान्दोलितप्रौढ०) He thinks that in these cases स्वभावमात्रमेव रमणीयम्, and hence they are *alamkārya* and not *alamkāra* In the same way, he rejects *upamā-rūpaka* which is regarded by Bhāmaha as an independent *alamkāra* (केचिदुपमारूपकाणाम· करण[त्व] मन्यन्ते, तदयुक्तम्, अनुपपद्यमानत्वात), quoting and commenting on Bhāmaha's example of the figure (समस्तगगनाभोगम् iii 35)

Kuntaka concludes this chapter with a *kārikā* in *Śārdūla-vikrīḍita* metre on the general nature of वस्तुवक्रता (वस्तुवक्रतास्वरूपमासूत्रयति) As the *vrtti* itself is corrupt in places, the missing *kārikā* cannot be entirely restored, but it appears to contain a comparison between poetic speech(वाक्) and नायिका ,

लावण्यादिगुणोज्ज्वला प्रतिपदन्यासैर्विलासाञ्चिता
विच्छित्त्या रचितैर्विभूषणभरैरल्पैर्मनोहारिणी ।
अत्यर्थं रसवत्तयार्द्रहृदया · · उदाराभिधा
वाक्··· · मनोहर्तुं यथा नायिका ॥

The colophon to this chapter reads इति कुन्तलकविरचिते वक्रोक्तिजीविते तृतीयोन्मेष. समाप्त. ॥ श्रीः ॥

Unmesa IV

This chapter opens with a *kārikā* on *prakarana-vakratā,* of which the latter part is probably lost and the *vrtti* on which is corrupt. It runs thus :

Prakarana-vakratā

एव सकलसाहित्यसर्वस्वकल्पवाक्यवक्रताप्रकाशनानन्तरमवसरप्राप्ता प्रकरणवक्रतामवतारयति—

यत्र निर्यन्त्रणोत्साहपरिस्पन्दोपशोभिनी[1] ।
व्यावृत्तिर्व्यवहर्तॄणा स्वाशयोल्लेखशालिनी[2] ।।१।।
अव्यामूलादनाशङ्क्यसमुत्थाने मनोरथे[3] ।
काप्युन्मीलति नि सीमा सा प्रबन्धस्य[4] वक्रता ।।२।।

वक्रभावो भवतीति सबन्ध । कीदृशी—नि सीमा नेरवधि । यत्र यस्यां व्यवहर्तॄणा तद्व्यापारपरिग्रहव्यग्राणा व्यावृत्ति प्रवृत्ति काप्यालौकिकी उन्मीलति उद्भिद्यते । किंविशिष्टा—निर्यन्त्रणोत्साहपरिस्पन्दोपशोभिनी निरर्गलव्यवसायस्फुरितस्फारविच्छित्ति । अतएव स्वाशयोल्लेखशालिनी निरुपमनि[ज]हृदयोल्लासितालकृति । कस्मिन् सति—अव्यामूलादनाशङ्क्य समुत्थाने मनोरथे । कन्दात्प्रभृत्यसभाव्यसमुद्भेदे समीहिते । तदयमत्रार्थ . Then he goes on to quote as examples of प्रकरणवक्रता from the third act (entitled सेतुबन्ध) of a drama cited as अभिज्ञातजानकी ,

तत्र नीलस्य सेनापतेर्वचनम

---

(1) ०शोभिनि MS (2) ०शालिनि MS (3) ०मनोहरे MS The reading is corrupt अव्यमूलादीनाशक्य (4) *sic* in MS but we expect प्रकरणवक्रता. The reading probably is सा प्रबन्धाशवक्रता ।

शैला सन्ति सहस्रश प्रतिदिश वल्मीककल्पा इमे
दोर्दण्डाश्च[1] कठोरविक्रमरसक्रीडासमुत्कण्ठका ।
कर्णास्वादितजम्भसभावकथा[2] किन्नाम कल्लोलिनी
प्रायो गोष्पदपूरणेऽपि कपय कौतूहल नास्ति व ॥

वानराणामुत्तरवाक्य नेपथ्ये कलकलानन्तरम्

आन्दोल्यन्ते कति न गिरय कन्दुकानन्दमुद्रा
व्यातत्वाना करपरिसरे कौतुकोत्कर्षहर्षे[3] ।
लोपामुद्रापरिवृढकथाभिज्ञताप्यस्ति किन्तु
व्रीडावेश पवनतनयोच्छिष्टसस्पर्शनेन ॥
······रामेण पर्यनुयुक्तजाम्बवतोऽपि वाक्यम् ।
अनङ्कु रितनि सीममनोरथरुहेष्वपि[4] ।
कृतिनस्तुल्यसरम्भमारभन्ते[5] जयन्ति च ॥

एवविधमपरमपि । तत एव विभावनीयमभिनवाङ्कु त भोगभङ्गी-सुभग सुभाषितसर्वस्वम् । As another example of प्रकरणवक्रता Kuntaka cites from *Raghu°* canto v the episode of Raghu and Kautsa, quoting and commenting on the verses कि वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयम् (v 18), त भुपतिर्भासुरहेम-राशिम् (v 30), गुर्वर्थमर्थी श्रूतपारदृश्वा (v 24) and जनस्य साकेत-निवासिनस्तौ (v 31), and remarking कुवेर प्रति सामन्तसभा-वनया जयाध्यवसाय कामपि सहृदयहृयदहारिता प्रतिपद्यते । · अन्यच्च, 'जनस्य साकेत' इत्यादि अत्रापि गुरुप्रदेयदक्षिणातिरिक्तकार्त-स्वरमप्रतिगृह्णत कौत्सस्य, रघोरपि प्रार्थितशतगुण सहस्रगुण वा प्रयच्छतो निरवधि[नि]स्पृहतौदार्यसपत्साकेतवासिनमाश्रित्यापूर्वा[6]

(1) दोर्दण्डाप० MS (2) Is it जह्नुसम्भवकथा ? (3) ०हर्ष MS (4) रुषास्वपि MS (5) ०मारम्भन्ते MS (6) ०श्रित्य पूर्वं MS

कामपि महोत्सवमुद्रामाततान। एवमेषा महाकविप्रबन्धेषु प्रकरण-वक्रताविच्छित्ति रसनिष्यन्दिनी सहृदयै स्वयमुत्प्रेक्षणीया।

Then Kuntaka goes on

इमामेव प्रकारान्तरेण प्रकाशयति—

इतिवृत्तप्रयुक्तेऽपि कथावैचित्र्यवर्त्मनि।
उत्पाद्यलवलावण्यादन्या भवति[1] वक्रता ॥३॥
(तथा) यथा प्रबन्धस्य सकलस्यापि जीवितम्।
भाति प्रकरण काष्ठाधिरूढरसनिर्भरम् ॥४॥

तथा उत्पाद्यलवलावण्यादन्या भवति[2] वक्रता—तेन प्रकारेण कृत्रिमसविधानकमनीयकालौकिकी वक्रभावभङ्गी समुज्जृम्भते, सहृदयानावर्जयतीति यावत्। क्व[3]—कथावैचित्र्यवर्त्मनि काव्यस्य ... [4] वैचित्र्यभावमार्गे। किंविशिष्टे—इतिवृत्तप्रयुक्तेऽपि इतिहासपरिग्रहेऽपि। तथेति यथाप्रयोगमपेक्षत इत्याह—यथा प्रबन्धस्य सकलस्यापि जीवित भाति प्रकरणम्। येन प्रकारेण सर्गबन्धादे[5] समग्रस्यापि प्राणप्रतिमम्[6] अङ्गम्। कीदृग्भूतम्—काष्ठाधिरूढरसनिर्भरम्। प्रथमधाराध्यासितशृङ्गारादिपरिपूर्णम्। As an example Kuntaka quotes and comments on the introduction of the curse of Durvāsas in the *Abhijñāna-śakuntala* and its effect on the king's mind, citing in this connexion the verse विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा (iv 87), रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च (v 04), प्रत्यादिष्टविशेषमण्डन (vi 138), and आश्लिष्टबालतरु° (vi 152)[7] Then he adds

(1) °दन्यावगति MS (2) °दन्य लवति MS (3) स MS (4) The words omitted are corrupt and read वीरवीचि (5) MS repeats सकलस्यापि here (6) प्राणप्रिय MS. (7) The commentary portion is so corrupt that it is not possible either to follow the remarks or give an intelligible summary of it

उत्पाद्यलवलावण्यादिति द्विधा व्याख्येयम्। क्वचिदसदेवोत्पाद्यम् अथवा[1] आहृतम् क्वचिदौचित्यत्यक्त सदप्यन्यथा सपाद्य[2] सहृदय-हृदयाह्लादनाय।यथोदात्तराघवे मारीचवध । तच्च प्रागेव (प ४२) व्याख्यातम्। एवमन्यदप्यस्या वक्रताविच्छित्तेरुदाहरण महाकवि-प्रबन्धेषु स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम्।

निरन्तररसोद्गारगर्भसन्दर्भनिर्भरा ।
गिर कवीना जीवन्ति न कथामात्रमाश्रिता ॥

इत्यन्तरश्लोक ।

Then he goes on to the next *kārıkā* on the subject :

अपरमपि प्रकरणवक्रताप्रकारमाविर्भावयति—

प्रबन्धस्यैकदेशाना फल बन्धानुबन्धवान्।
उपकार्योपकर्तृत्वपरिस्पन्द परिस्फुरन् ॥५॥
असामान्यसमुल्लेखप्रतिभाप्रतिभासिन ।
मूते नूतनवक्रत्वरहस्य कस्यचित्कवे ॥६॥

सूते[3] समुन्मीलयति। किम्—नूतनवक्रत्वरहस्यम् अभिनवक्रभावोपनिषदम्। कस्यचित्, न सर्वस्य कवे …[4]प्रस्तुतौचित्यचारुरचना-विचक्षणस्येति यावत्। क —उपकार्योपकर्तृत्वपरिस्पन्द , अनुग्राह्या-नुग्राहकत्वमहिमा। कि कुर्वन्—परिस्फुरन्, समान·· (उ)न्मीलन्। किंविशिष्ट —फलबन्धानुबन्धवान्, प्रधानकार्यानुसन्धानवान्, कार्यानुसन्धाननिपुण । कस्यैवविध[5] इत्याह—असामान्यसमुल्लेख-प्रतिभाप्रतिभासिन निरुपमोन्मीलितशक्तिविभावभ्राजिष्णो[6]।

(1) यथा वा MS (2) न मान्य MS (3) Portions of the वृत्ति from here up to प्रतिभाप्रतिभासिन are repeated in the MS (4) The word omitted as corrupt here is given as कविन in one place and कथित, in another, in the MS. (5) कथमहमेवविध MS. (6) ०भ्राजिष्णु MS.

केषाम्—प्रबन्धस्यैकदेशानाम् प्रकरणानाम्। तदिदमुक्त भवति [1] सनिवेशशोभिना प्रबन्धावयवाना प्रधानकार्य[2]सबन्धनिबन्ध(ना)नुग्राह्यग्राहकभाव स्वभावसुभगप्रतिभाप्रकाश्यमान कस्यचिद्विचक्षणस्य[3] ' वक्र[ता]चमत्कारिण कवेरलौकिक वक्रतोल्लेखलावण्य समुल्लासयति। यथा पुष्पदूषितके[4] द्वितीयेऽङ्के प्रस्थानात् प्रतिनिवृत्त्य...[5]अमन्दमदनोन्मादमुद्रेण समुद्रदत्तेन निजमहिमकेतन तुल्यदिवसमानन्दयन्ती(?) .. [6]प्रविशता प्रकम्पावेगविकलालसकाय[7]निपातनिहितनिद्रस्य द्वारदेशशायिन [8]कुवलयस्योत्कोचकारण स्वकरादङ्गुलीयकदान यत्कृत तच्चतुर्थेऽङ्के मथुराप्रतिनिवृत्तेन तेनैव ..[9]निष्क्रम्य समावेदितसमुद्रदत्तवृत्तान्तेन कुलकलङ्कातङ्ककदर्थ्यमानस्य सार्थवाहसागरदत्तस्य स्वतनयस्पर्शमान [10] शीलशुद्धिमुन्मीलयत्तदुपकाराय कल्प्यते[11]। यथा चोत्तररामचरिते पृथुगर्भभरखेदितदेहाया विदेहराजदुहितुर्विनोदाय दाशरथिना चिरन्तनराजचरितचित्ररुचि दर्शयता निर्व्याजविजयिविजृम्भमाणजृम्भकास्त्राण्युद्दिश्य 'सर्वथेदानी त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति' (Act 1, p 22) इति यदभिहित तत्पञ्चमेऽङ्के प्रवीरचर्याचतुरेण चन्द्रकेतुना क्षण समरकेलिमाकाङ्क्षता तदन्तरायकलितकलकलाडम्बराणा वरूथिनीना

---

(1) The word omitted is corrupt and reads प्रातर्विक (सार्वत्रिक?) in MS (2) प्रधानबल० MS (3) विचक्षण MS (4) This lost drama is quoted in दशरूपकावलोक (ed Parab iii 72, p 72) and apparently in साहित्यदर्पण vi 225 (quoted as पुष्पभूषितक) (5) The passage omitted as corrupt reads निविडानुकारद नवरायाविभावादर्या (6) The omitted corrupt passage reads समाननाय मणिसुचेनेव (मलिम्लुचेनेव?) (7) ०विकललासकायन MS (8) The omitted corrupt words read in MS as कदाहायमानस्य (9) The words omitted as corrupt read शमदमस्य (10) The words omitted as corrupt are समाविदूरसुषा (11) The rest of the passage (one line) is hopelessly corrupt and unintelligible

सह[ज]जयोत्कण्ठाभ्राजिष्णोर्जानकीनन्दनस्य जृम्भकास्त्रव्यापारेण कमप्युपकारमुत्पादयति। तथा च तत्र—

लव [1]—भवतु जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि स्तम्भयामि। इति

सुमन्त्र (ससम्भ्रमम्)—

वत्स, कुमारेणानेन जृम्भकास्त्रमभिमन्त्रितम्।

चन्द्रकेतु —आर्य, क सन्देह ।

व्यतिकर इव भीमो वैद्युतस्तामसश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्त हिनस्ति।
अभिलिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतमजितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥

आश्चर्यम्—

पतालोदरकुञ्जपुञ्जित[2] (तम) श्यामैर्नभोजृम्भकै-
रन्त प्रस्फुरदारकूटकपिल (ज्योति) ज्वलद्दीप्तिभि ।
कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवस्तीर्यते
नीलाम्भोदतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥

इत्यादि। तत एक एवायम्। 'एकदेशानाम्'[3] इति बहुवचन अत्र द्वयोरपि बहूनाम् उपकार्योपकारकत्व स्वयमुत्प्रेक्षणीयम्।

Kuntaka continues to describe another variety of this *vakratā* :

अस्या एव प्रकारान्तर प्रकाशयति—

प्रतिप्रकरण प्रौढप्रतिभाभोगयोजित ।
एक एवाभिधेयात्मा बध्यमान पुन पुन ॥७॥

(1) The readings of this extract from उत्तररामचरित Act V, differ in many places from those of the printed editions (2) कूजित only in MS for कुञ्जपुञ्जित० (3) एकदेश्यतामेति MS.

अन्यूननूतनोल्लेखरसालकरणोज्ज्वल ।
बध्नाति वक्रतोद्भेदभङ्गीमुत्पादिताद्भुताम् ॥८॥

ब्रध्नातीति[1] अत्र निबिडयतीति यावत् । काम्—वक्रतोद्भेदभङ्गीम्, वक्रभावाविर्भावात्[2] शोभाम् । किंविशिष्टाम्—उत्पादिताद्भुताम्, कन्दलितकुतूहलाम् । क[3]—एक एवाभिधेयात्मा, तदेव वस्तुस्वरूपम् । किंक्रियमाणम्—बध्यमानम्[4] प्रस्तुतौचित्यचारु[5]रचनागोचरतामापद्यमानम्[6] । कथम्—पुन पुन वार वारम् । क्व—प्रतिप्रकरणम्, प्रकरणे प्रकरणे, स्थाने स्थान इति यावत् । नन्वेव पुनरुक्तपात्रतामसौ समासादयतीत्याह—अन्यूमनूतनोल्लेखरसालकरणोज्ज्वल, अविकलाभिनवोल्लासशृङ्गाररूपकादिपरिस्पन्दभ्राजिष्णु । यस्मात् प्रोढप्रतिभाभोगयोजित, प्रगल्भतरप्रज्ञाप्रकरप्रकाशित । अयमस्य परमार्थ—तदेव सकलचन्द्रोदय (दयादि ?)-प्रकरणप्रकारेषु वस्तु प्रस्तुत[7]कथासविधानकानुरोधान् मुहुर्मुहुरुपनिबध्यमान यदि परिपूर्णपूर्वविलक्षणरूपकाद्य[8]लकाररामणीयकनिर्भर भवति तदा कामपि रामणीयकमर्यादा वक्रतामवतारयति ।

After citing the *Harsa-carita*[9] as affording an example of this variety of *vakratā*, Kuntaka quotes extensively from the drama *Tāpasa-vatsarāja-carita* charming illustrations of this form of प्रकरणवक्रता

(1) The portion from Vrtti from here up to अन्यूननूतनोल्लेख० is repeated in MS but the readings are corrupt in both places (2) MSS वक्रता वाविर्भावात् in one place and वक्रभावाद्विर्भावात् in another place (3) अतएव in the second or repeated passage (4) वन्धमान MS (5) ०चाम in one place and ०चामर in another. (6) रचनामास्वन्दमान in the first passage (7) प्रस्तुत MS. (8) विरूप for रूपकाद्य in MS. (9) It is not clear what episode is particularly referred to

He comments on the pathos of the kıng's speech begınnıng wıth (Act ıı)

कुरवकतरुगाढाश्लेष मुखासवलालना[1]
वकुलविटपी रक्ताशोकस्तथा चरणाहृतिम्[2] ।

but unfortunately the rest of the verse ıs corrupt ın the MS as well as the comments on ıt After referrıng to two other verses from the same drama (धारावेश्म विलोक्य and कर्णान्तस्थितपद्मराग°) already explaıned by hımself[3], he quotes and dıscusses the followıng tearful सास्र speech of the kıng (Act ııı) :

सर्वत्र ज्वलितेषु वेश्मसु भयादालीजने विद्रुते[4]
त्रासोत्कम्पविहस्तया प्रतिपद देव्या[5] पतन्त्या तदा ।
हा नाथेति मुहु प्रलापपरया दग्ध वराक्या[6] तथा
शान्तेनापि वय तु तेन दहनेनाद्यापि दह्यामहे[7] ॥

Kuntaka poınts out the use of विरोधालङ्कार ın the last lıne ıs to assıst the pathetıc sentıment (करुणरस) ın the verse Then the followıng verse ıs quoted from Act ıv

चतुर्थेऽङ्के राजा सकरुणमात्मगतम्
चक्षुर्यस्य तवाननादपगत नाभूत् क्वचिन्निर्वृति-
र्येनैषा सतत त्वदेकशयन वक्ष स्थली कल्पिता ।

---

(1) ०सवलना ın MS (2) The reference ın Berlın MS of the drama ıs ıı 73a (3) See above pp 151-2 (4) The readıngs are corrupt ın our MS, but they are corrected, when possıble, from Hultzsch's quotatıons from the Berlın MS. दविजने विविस्तते ın our MS (5) देशा MS (6) पराघ्या MS. (7) Berlın MS ııı 77a

यनोक्तासि[1] तया विना वत[2] जगच्छून्य क्षणाज्जायते
सऽय दम्भधृतव्रत प्रियतमे कर्तु किमम्युद्यत[3] ।।

The next verse cited from the same drama (Act v, Berlin MS v 86 b) is ·

भ्रूभङ्ग रुचिरे ललाटफलके तार[4] समारोपयन्
बाष्पाम्बुप्लुतपीतपत्ररचना कुर्यात्कपोलस्थलीम ।
व्यावृत्तैर्विनिबन्धचाटुमहिमामालोक्य लज्जानता
तिष्ठेत् कि कृतकोपभारकरुणैराश्वासयैना प्रियाम् ।।

The उन्माद अवस्था of the king evidenced by the following verse (Act V, Berlin MS v, 87a) is then commented upon as enhancing the करुणरस ।

कि प्राणा न मया तवानुगमन कर्तु समुत्साहिता
बद्धा कि न जटा न वा प्ररुदित भ्रान्त वने निर्जने ।
त्वत्सप्राप्तिविलोभनेन पुनरप्यूनेन पापेन कि
कि कृत्वा कुपिता यदद्य न वचस्त्व मे ददासि प्रिये ।।

इति। 'रोदिति' इत्यन्तेन मनागुन्मादमुद्राप्युन्मीलिता तमेव [=करुणरसमेव] प्रोद्दीपयति ।

षष्ठेऽङ्के राजा—हा देवि

त्वत्सप्राप्तिविलोभनेन सचिवै प्राणा मया धारिता-
स्तन्मत्वा त्यजत शरीरकमिद नैवास्ति नि स्नेहता ।
आसन्नोऽवसरस्तथानुगमने जाता धृति किन्त्वय
खेदो यच्छतधा गत न हृदय तद्वत् क्षणे दारुणे[5] ।।

---

(1) येनोत्यासि MS (2) वम MS (3) This line is already commented upon by our author See above वृत्ति १५० (4) हार MS (5) Berlin MS vi 93a. The last line in our MS reads खेदोऽय क्व तदा The reading in the text is adopted from the Berlin MS. which gives better sense (Hultzsch, *Nachr Goett Gess.* 1886, p 238)

After this, Kuntaka refers to *Raghu°* IX, depicting the episode of Daśaratha's hunting expedition (मृगया-प्रकरण), and remarks प्रमाद्यता दशरथेन राज्ञा स्थविरान्ध-तपस्विबालवधो व्यधीयतेति एकवाक्यशक्यप्रतिपादन पुनरप्ययमर्थ. परमार्थसरससरस्वतीसर्वस्वायमानप्रतिभाविधानकलेशेन तादृश्या विच्छित्त्वा विस्फुरितश्चेतनचमत्कारकरणतामधितिष्ठति । The poet's treatment of this episode is then discussed in detail, and verses 63 (व्याघ्रानभीराभिमुखो°), 67 (अपि तुरगसमीपात्), 57 (लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य), 70 (स ललितकुसुम°) 69 (विस्मृतान्य°), 72 (अथ जातु रुरोर्गृहीत°) and 80 (शापोऽप्यदृष्टतनया°) are quoted in this order from the canto in question

The next *kārikā* is missing in the MS and can be only partially recovered thus from the *vṛtti*

कथावैचित्र्यपात्र [तद्वक्रिमाणं प्रपद्यते] ।
यदङ्ग सर्गबन्धादे सौन्दर्याय निबध्यते ।।६।।

प्रसङ्गेनास्या एव प्रभेदान्तरमुन्मीलयति ।...वक्रिमाण[1] किविशिष्टम् —कथावैचित्र्यपात्र[म्], प्रस्तुतसविधानकभङ्गीभाजनम्[2] । कि तत् —यदङ्ग सर्गबन्धादे [3] सौन्दर्याय निबध्यते । यज्जलक्रीडादि[4] प्रकरण महाकाव्यप्रभृतेरुपशोभानि[ष्प]त्त्यै निवेश्यते । अयमस्य परमार्थ — प्रबन्धेषु जलकेलिकुसुमावचयप्रभृति प्रकरण प्रक्रान्तसविधानकानु-बन्धि[5] निबध्यमान निधानमिव कमनीयसपद सपद्यते ।

---

(1) There must have been a lacuna here for the missing पाद, although such lacuna is not marked in the MS. (2) °भोजन MS (3) यदङ्गससर्गबन्धादे MS (4) °क्रीडादिषु MS (5) सविद्वानु-क्रान्तबन्धि MS

The example cited is the episode of Kuśa's जलक्रीडा in *Raghu°* xxi, and verses 54 (अथोर्मिलोलोन्मद°) and 82-85 (अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य etc) are cited and discussed in this connexion[1]

The next *karikā* on *prakarana-vakratā* runs thus :

पुनरप्यस्या प्रभेदमुद्भावयति—

यत्राङ्गिरसनिष्यन्दनिकष कोऽपि लक्ष्यते ।
पूर्वोत्तरैरसपाद्य साङ्कादे कापि वक्रता ॥१०॥

साङ्कादे कापि वक्रता [2] प्रकरणस्य[3] सा काप्यलौकिकी वक्रता वक्रभावो भवतीति सबन्ध । यत्राङ्गिरसनिष्यन्दनिकष कोऽपि लक्ष्यते—यत्र यस्यामङ्गी रसो य [4] प्राणरुप [तस्य] निष्यन्द प्रवाह, तस्य[5] काञ्चनस्येव निकष परीक्षापदाविषयो विशेष कोऽपि [6]निरुपमो लक्ष्यते [7] । किविशिष्ट —पूर्वोत्तरैरसपाद्य, प्राक्परवृत्तरङ्काद्यै सपादयितुमशक्य । The example cited is यथा विक्रमोर्वश्यामुन्मत्ताङ्क, where विप्रलम्भ शृङ्गार is the अङ्गी रस

तथा च तदुपक्रम एव—राजा (ससभ्रमम्)—आ दुरात्मन्, तिष्ठ तिष्ठ, क्व नु खलु प्रियतमामादाय गच्छसि। (विलोक्य) कथ शैलशिखराद् गगनमुत्प्लुत्य बाणैर्मामभिवर्षति। (विभाव्य सबाष्पम्) कथ विप्रलब्धोऽस्मि।

---

(1) The passages are too corrupt for intelligible quotation or even for a sensible presentation of their general drift (2) The words omitted are corrupt and read • सास्तुकादे कापि वक्रता सत्सकसर्गान्नु सप्रद्दते (3) प्रकरण MS. (4) The passage is obviously corrupt and reads यत्र यत्सङ्गिनो रसो यस्य स, which gives no consistent meaning. (5) यस्य MS (6) The words omitted are corrupt and read • भूतनिर्वाण (7) The words omitted are corrupt and read याजते . .दयैरिव

नवजलधर सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।।

In this quotation from *Vikramorvaśīya*, Act iv, there is one point to which attention may be drawn. The drama as known to Kuntaka possibly did not contain the Prakrit verse हिअआहिअ which occurs between अभिवर्षति and the verse नवजलधर in some printed texts (ed Bomb Sansk Ser Act vi, p 113) while the passage कथं विप्रलब्धोऽस्मि does not occur in this place in the printed edition This point need not be pressed too far, but it possibly supports the suspicion of those scholars who regard the Prakrit verses in this Act as interpolations The other two verses referred to by Kuntaka in this connexion are पङ्क्त्या स्पृशेद्वसुनी and तरङ्गभ्रूभङ्गा which, as he himself says, he has commented upon already (see above pp. 151, 161) The next example cited is यथा वा किरातार्जुनीये बाहूयुद्धप्रकरणम्, where the *rasa* involved is वीर

The next *kārikā* describes another variety of the same :

पुनरिमामेवान्यथा प्रथयति—

प्रधानवस्तुनिष्पत्त्यै वस्त्वन्तरविचित्रता ।
यत्रोल्लसति सोल्लेखा सापराप्यस्य वक्रता ।।११।।

अपरापि अस्य प्रकरणस्य वक्रता वक्रभावो भवतीति सबन्ध । यत्रोल्लसति[1] उन्मीलति सोल्लेखा अभिन वोद्भेदभङ्गीसुभगा [2] प्रतिरूपमितरद्वस्तु तस्य विचित्रता वैचित्र्य नूतनचमत्कार इति यावत् । किमर्थम्—प्रधानवस्तुनिष्पत्त्यै । प्रधानमविकृत प्रकरण कमपि वक्रिमाणमाक्रमति । As an example is quoted the episode from the *Mudrā-rākṣasa*, introduced with तत प्रविशति रज्जुहस्त पुरुष (Act vi), and the conversation which follows In this connexion, the verse छग्गुणसजोअदिढा (Act vi 4) quoted and commented on, but the verse is so corrupt in the MS that it is almost beyond recognition The drift of the whole conversation between Rākṣasa and the Puruṣa relating to Candanadāsa, beginning with भद्रमुख, अग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतु and ending with Puruṣa's words अज्ज अघइ, is explained with reference to the above *kārikā*

The next *kārikā* further explains and develops the above

पुनर्भङ्ग्यन्तरेण व्याचष्टे—

सामाजिकजनाह्लादनिर्माणनिपुणैर्नटै [3] ।
तद्भूमिका समास्थाय निर्वर्तितनटान्तरम्[4] ॥१२॥

---

(1) येनोल्लसयति MS (2) Some words are lost here and the MS marks a lacuna with चासौ रि Undoubtedly the phrase वस्त्वन्तरविचित्रता which is explained must have occurred here (3) The verse is corrupt in MS, and reads ०घर्माणनिपुणौतदै (4) निर्णातनन्दान्तर MS

क्वचित् प्रकरणस्यान्त[1] स्मृत प्रकरणान्तरम्[2] ।
सर्वप्रबन्धसर्वस्वकला पुष्णाति वक्रताम् ।।१३।।

सर्वप्रबन्धसर्वस्वकला पुष्णाति वक्रताम्, सकलरूपकप्राणरूपक समुल्लासयति वक्रिमाणम् । क्वचित् प्रकरणस्यान्त. स्मृत प्रकरणान्तरम्, —कस्मिश्चित् कविकौशलोन्मेषशालिनि[3] नाटके, न सर्वत्र । एकस्य मध्यवर्ति अङ्कान्तरगर्भीकृत [4] इति यावत् । किंविशिष्टम्— निर्वर्तितनटान्तरम्, विभावितान्यनर्तकम् । नटै कीदृशै [5] —सामाजिकजनाह्लादनिर्माणनिपुणै सहृदयपरिषत्परितोषणनिष्णातै । तद्भूमिका समास्थाय सामाजिकीभूय । इदमत्र तात्पर्यम्—कुत्रचिदेव निरङ्कुशकौशला[ ] कुशीलवा[ ] स्वीयभूमिका[6]परिग्रहेण रङ्गमलकुर्वाणा [7] नर्तकान्तरप्रयुज्यमाने प्रकृतार्थजीवित इव गर्भवर्तिनि[8] अङ्कान्तरे[9] तरङ्गितवक्रतामहिम्नि सामाजिकीभवन्तो विविधाभिर्भावनाभङ्गीभि साक्षात्सामाजिकाना किमपि चमत्कारवैचित्र्यमासूत्रयन्ति[10] । यथा (बालरामा) यणे चतुर्थेऽङ्के[11] लङ्केश्वरानुकारी प्रहस्तानुकारिणा नटो नटेनानुवर्त्यमान ।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नम श्रृङ्गारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने ।।[12]

Then the next verse in the drama (iii 12 श्रवणै पेयम्) is quoted, and commented upon The next example given is from *Uttara-carita,* Act vii where Rāma's speech हा कुमार हा लक्ष्मण etc is cited

---

(1) ०रयान्त Ms (2) प्रकरणान्त MS (3) ०मेगगालिनि MS (4) The apparently corrupt words omitted are गर्भो वा नाम (5) The words are corrupt here and read देवत्रिभि (6) भूमिकाय MS (7) ०कुर्वाणो MS (8) ०वस्तिनी MS (9) अङ्गान्तरे MS (10) ०सूत्रयति MS (11) चतुर्थके MS (12) *Bāla-rāmāyana* iii. 11

The next variety of करणवक्रता is defined as follows

अपरमपि प्रकरणवक्रताया प्रकारमाविष्करोति—

मुखादिसन्धिसन्धायि[1] सविधानकबन्धुरम् ।
पूर्वोत्तरादिसङ्गत्याद् भङ्गाना[2] विनिवेशनम् ।। १४।।
न त्वमार्गग्रहग्रस्तग्रहकाण्डकदर्थितम् ।
वक्रतोल्लेखलावण्यमुल्लासयति नूतनम् ।।१५।।

Unfortunately, a part of the *vrtti* on these *kārikās* is lost in the MS and the remaining is too corrupt to give a consistent sense It seems, however, that भङ्गानाम is paraphrased by the word प्रकरणानाम, which fact makes it likely that the word is possibly अङ्गानाम् The term पूर्वोत्तरादिसाङ्गत्यात् is explained as कस्मात्[3]—पूर्वोत्तरादिसाङ्गत्यात्, पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरेणोत्तरेण यत्साङ्गत्यमतिशयितसौगम्यम[4] उप[5]जीव्योपजीवकभावलक्षण तस्मात् The substance of the first of these *kārikās* is thus set forth

इदमुक्त भवति—प्रबन्धेषु पूर्वपूर्वप्रकरणम् अपरस्मात् परस्य परस्य प्रकरणान्तरस्य सरससपादितसन्धिसबन्धसविधानकसमर्प्यमाणकताप्राण प्रौढिप्ररूढवक्रतोल्लेखमाह्लादयति । यथा पुष्पदूषितके प्रथम प्रकरणम् । अतिदारुणाभिनव वेदनानिरानन्दस्य समागतस्य समुद्रतीरे समुद्रदत्तस्योत्कण्ठाप्रकारप्रकाशनम् । द्वितीयमपि—प्रस्थानात् प्रतिनिवृत्तस्य निशीथिन्यामुत्कोचालकारदानमूकीकृतकुवलयस्य कुसुमवाटिकाया[6]मनाकलितमेव तस्य सहचरी-

(1) मन्थ्यापि MS. (2) *Sic* in MS Is it अङ्गाना ? (3) तस्मात् MS (4) ०मौबद्ध MS (5) कृप० MS (6) कुसुमपातितायां० MS.

सङ्क्रमनम् । तृतीयमपि— सभावितदुर्विनयेऽपि[1] (?) नयदत्त-नन्दिनीनिर्वासिनव्यसनतत्समाधाननिबन्धनम् । चतुर्थमपि—मथुरा प्रतिनिवृत्त[स्य] कुवलयप्रदृश्यमानाङ्गुलीयकसमावेदितविमलसपद कठोरतरगर्भभारखिन्नाया •स्नुषाया निष्कारणनिष्कासनोदनाहित-प्रवृत्ते[2]र्महापातकिनमात्मान मन्यमानस्य मार्थवाहसागरदत्तस्य तीर्थयात्राप्रवर्तनम् । पञ्चममपि—वनान्त [3] समुद्रदत्तकुशलोदन्त-कथनम् । षष्ठमपि—सर्वेषा विचित्रसख्यासमागमाभ्युपायसपादक-मिति । एवमेतेषा रसनिष्यन्दतत्पराणा तत्परिपाटि कामपि काम-नीयकसपदमुद्भावयति । यथा वा कुमारसम्भवे—पार्वत्या प्रथमतारुण्या[4]वतारवर्णनम् । हरशुश्रूषा दुस्तरतारकपराभवपारा-वारोत्तरण[5]कारणम् [इति] अरविन्दसूतेरुपदेश । कुसुमाकर-सुहृद कन्दर्पस्य पुरदरोद्देशाद् गौर्या सौन्दर्यबलाद्विप्रहरतो हरविलोचनविचित्रभानुना भस्मीकरणदु खावेशविवशाया [रत्या] विलपनम् । विवक्षता (?) विकलमनसो मेनकात्मजायायास्तपश्च-रणम् । निरर्गलप्राग्भारपरिमृष्टचेतसा विचित्रशिखण्डिभि शिखरि-नाथेन वारण[6]पाणिपीडनमिति[7] ॰ प्रकरणानि पौर्वापर्यपर्यवसित-सुन्दरसविधान[8] बन्धुराणि रामणीयकधारामधिरोहन्ति । एव-मन्येष्वपि महाकविप्रबन्धेषु प्रकरणव[क्र]तावैचित्र्यमेव ॰ विवेचनीयम् The next illustration cited is from the *Veṇī-saṃhāra*

---

(1) ॰कुविनयोऽपि MS (2) The construction here is somewhat peculiar (3) The portion omitted is corrupt, but it probably gives some proper names of the person by whom the good news of Samudradatta is narrated (4) प्रसवस्तारुण्या MS (5) तारकापरिभवपरिवारोत्तरव्य MS (6) शिखरिनाथवार्येन MS (7) It is noteworthy that the summary of the episodes of the कुमार-सम्भव is given up to the marriage of गौरी But Kuntaka obviously knew *Dhvanyāloka* and Anandavardhan's criticism of canto viii (8) ॰सन्दरसमविसबन्ध॰ MS

Act ii 'यथा वेणीसहारे प्रतिमुखसन्ध्यङ्गभागिनि द्वितीयेऽङ्के) and from *Śiśupāla-vadha* The whole topic is wound up with *antara-ślokas* which are fragmentary and corrupt in the MS

After dealing with *prakarana-vakratā,* Kuntaka takes up *prabandha-vakratā* which forms apparently the last topic of dicussion The *kārikā* is given thus

Prabandha vakratā

इतिवृत्तान्यथावृत्तरससपदुपेक्षया ।
रसान्तरेण[1] रम्येण यत्र निर्वहण भवेत् ।।१६।।
तस्या एव[2] कथामूर्तेरामूलोन्मीलितश्रिय ।
विनेया[3]नन्दनिष्पत्त्यै सा प्रबन्धस्य वक्रता ।।१७।।

सा प्रबन्धस्य नाटकसर्गबन्धा[दे] वक्रता वक्रभावो भवतीति सबन्ध । यत्र निर्वहण भवेत्, यस्यामुपसहरण स्यात्, रसान्तरेण इतरेण रम्येण रसेन रामणीयकविधिना । कया—इतिवृत्तान्यथावृत्तरससपदुपेक्षया । इतिवृत्तम्[4] इतिहासोऽन्यथापरेण प्रकारेण वृत्ता निर्व्यूढा या रससपत् शृङ्गारादिभङ्गी तदुपेक्षया तदनादरेण[5] ता परित्यज्येति यावत् । कस्या —तस्या एव कथामूर्ते , तस्यैव काव्यशरीरस्य । किभूताया —आमूलोन्मीलितश्रिय । आमूल प्रारम्भाद् उन्मीलिता श्रीवैचित्र्य-वाचकरचनासपद् यस्यास्तथोक्ता तस्या । किमर्थम्—विनेया[3]नन्द-निष्पत्त्यै, प्रतिपाद्यपार्थिवादिप्रमोदसपादनाय । As illustrations, Kuntaka cites *Venī-samhāra* and *Uttara-rāma-carita* These two dramas are based respectively on

(1) सोन्तिरेण MS (2) कस्यैव MS (3) विनय MS. (4) इतिवृत्त MS. (5) नेदवादरेण MS

the epics *Mahābhārata* and *Rāmāyana* which have *Śānta-rasa* as the predominant sentiment (रामायण-महाभारतयोश्च शान्ताङ्गित्व पूर्वसूरिभिरेव[1] निरूपितम्), but the *itivṛtta* is somewhat differently treated in the two dramas, in which the prevailing *rasas* are *vīra* and *śṛṅgāra* respectively The *antara-śloka* with which this topic closes is corrupt

The next variety of *prabandha-vakratā* is thus defined and explained

त्रैलोक्याभिनवोल्लेखनायकोत्कर्षपोषिणा ।
इतिहासैकदेशेन प्रबन्धस्य समापनम् ।।१८।।
तदुत्तरकथावर्तिविरसत्वजिहासया ।
कुर्वीत यत्र सुकवि सा विचित्रास्य वक्रता ।।१९।।

सा विचित्रा विविधभङ्गीभ्राजिष्णुरस्य प्रबन्धस्य वक्रता वक्रभावो भवतीति सबन्ध । कुर्वीत यत्र सुकवि —कुर्वीत विदधीत यत्र यस्या सुकविरौचित्यपद्धतिप्रभेद[2]चतुर । प्रबन्धस्य समापनम्—प्रबन्धस्य सर्गबन्धादे समापनमुपसहरणम्, समर्थनमिति यावत् । इतिहासैकदेशेन इतिवृत्तस्यावयवेन । किभूतेन—त्रैलोक्याभिनवोल्लेखनायकोत्कर्षपोषिणा, जगदसाधारणस्फुरितनेतृप्रकर्षप्रकाशकेन[3] । किमर्थम्—तदुत्तरकथावर्तिविरसत्वजिहासया । तस्मादुत्तरा या कथा तद्वर्ति तदन्तर्गत यद्विरसत्व वैरस्यमनार्जव तस्य जिहासया परिजिहीर्षया । इदमुक्त भवति—इतिहासोदाहृता कश्चन महाकवि सकला कथा प्रारभ्यापि तदवयवेन[4] त्रैलोक्यचमत्कारकारणनिरुपमाननायकयश समुत्कर्षोदयदायिना तदग्रिमग्रन्थप्रसर[5]प्रभावित-

---

(1) ध्वन्यालोक p 238 (2) ०पद्धतिप्रभा MS (3) ०प्रकाशेन MS (4) तदवयव MS (5) प्रसर० MS.

नीरसभावहरणेच्छया[1] उपसहरमाणस्य प्रबन्धस्य कामनीयकनिकेतनायमानवक्रिमाणमादधाति। यथा किरातार्जुनीये सर्गबन्धे[2]

द्विषा विधाताय विधातुमिच्छतो
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृत ॥ (1 3)
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमान दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वा समभ्येतु भूय ॥ (1 46)
एते दुराप समवाप्य वीर्य-
मुन्मूलितार कपिकेतनेन ॥ (111 22)

इत्यादिना दुर्योधननिधनान्ता धर्मराजाभ्युदयदायिनी सकलामपि कथा[3]मुपक्रम्य कविना निबध्यमानत्वात् [4]दूरीभूतविभूते प्रभूतद्रुपदात्मजनिकारनिरतिशयोद्दीपितमन्यो कृष्णद्वैपायनोपदिष्टविद्यासयोगसपद पाशुपतादिदिव्यास्त्रप्राप्तये तपस्यतो गाण्डीवसुहृद पाण्डुनन्दनस्यान्तरा किरातराजसप्रहरणात्। समुन्मीलितानुपमविक्रमोल्लेख कमप्यभिप्राय प्रकाशयति। The comment goes on expanding these remarks and ends up with an *antara-śloka* which is fragmentary in the MS

Kuntaka then proceeds to deal with another variety of *prabandha-vakratā,* which is defined and explained as follows ·

भूयोऽपि भेदान्तरमस्या सभावयति—

प्रधानवस्तुसबन्ध[तिरोधान]विधायिना।
कार्यान्तरान्तरायेण[5] विच्छिन्नविरसा कथा ॥२०॥

(1) सम्भावितवीररसभावभया MS The emendation is conjectural from the sense of the कारिका (2) सांहसर्गबन्धे MS (3) कला० MS (4) The passage omitted is corrupt and reads - मेदस्विवृन्दास्थास्यदुरोदरहार Perhaps the reading should be निबध्यमान यत् तेजस्विवृन्दारकस्य दुरोदरद्वारा दूरीभूत०. (5) कार्यान्तरेण MS.

तत्रैव तस्य निष्पत्ते[1] निर्निबन्ध[2]रसोज्ज्वलाम् ।
प्रबन्धस्यानुबध्नाति नवा कामपि वक्रताम् ।।२१।।

प्रबन्धस्य सर्गबन्धादेरनुबध्नाति द्रढयति नवामपूर्वोल्लेखा कामपि सहृदयानुभूयमानाम्— न पुनरभिधागोचरसचमत्काराम्—वक्रता वक्रिमाणम् । काऽसौ—कार्यान्तरान्तरायेण[3] विच्छिन्नविरसा कथा । कार्यान्तरान्तरायेण अपरकृत्यप्रत्यूहेन[4] । विच्छिन्नविरसा विच्छिन्ना चासौ विरसा च सा, विच्छिद्यमानत्वादनावर्जनसज्ञेत्यर्थ । किंभूतेन—प्रधानवस्तुसबन्ध[तिरोधान]विधायिना, आधिकारिक-फलसिद्ध्युपायतिरोधानकारिणा[5] । कुत[6]—तत्रैव तस्य निष्पत्ते[7]। तत्रैव कार्यान्तरानुष्ठाने एतस्याधिकारिकस्य निष्पत्ते ससिद्धे । तत एव निर्निबन्धरसोज्ज्वला निरन्तरायतरङ्गिताङ्गिरसप्रभा-भ्राजिष्णुम् । अयमस्य परमार्थ —या किलाधिकारिककथानिषेधि-कार्यान्तरव्यवधानाज् झगिति विघटमाना अलब्धावकाशापि विकास्य-माना सा प्रस्तुतेनरव्यापारादेव प्रस्तुतनिष्पन्नेन्दीवरसितरसनिर्भरा प्रबन्धस्य रामणीयक(मनोहर) वक्रिमाण[8]मादधाति । The illustration given is *Śiśupāla-vadha*

The *prabandha vakratā* is further developed and explained thus

तत्रैकफलसपत्तिसमुद्युक्तोऽपि नायक ।
फलान्तरेष्वनन्तेषु तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु ।।२२।।

---

(1) निष्पन्न MS (2) निबन्ध MS (3) कार्यान्तरेण MS (4) MS reads अधिहारकृत्यप्रत्याहेन which is obviously corrupt The emendation is conjectural (5) MS reads ०सिद्धुपायतिरोधिना (6) कृत MS (7) निष्पन्नै MS (8) क्रियमान MS.

धत्ते निमित्तता स्फारयश सभारभाजनम् ।
स्वमाहात्म्यचमत्कारात् सापरा चास्य वक्रता ।।२३।।

The *vrtti* on this *kārikā* is corrupt and fragmentary but may be given thus सापरापि अन्यापि, न प्रागुक्ता, अस्य रूपकादेर्वक्रता. वक्रभावो भवतीति सबन्ध । यत्रैकफलसपत्तिसमुद्युक्तोऽपि नायक —यत्र यस्याम् एकफलसपत्तिसमुद्युक्तोऽपि अपराभिमतवस्तुसाधनव्यवसितो[ऽपि] नायक [1] फलान्तरेष्वनन्तेषु तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु धत्ते निमित्तताम् । फलान्तरेष्वपि साध्यरूपेषु वस्तुषु[2] अनन्तेषु [अ] गणना नीतेषु तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु आधिकारिकफलसमानो[3]पपत्तिषु, प्रस्तुतार्थसिद्धेरेवाधिगतसिद्धिष्विति । The rest of the *vrtti* on this verse appears to be lost, although no lacuna is marked in the MS This is clear from the fact that some words of the *kārikā* are left out in the explanation and no illustrations are given and discussed The next *kārikā* is abruptly begun in continuation of the *vrtti* with one foot missing Probably one whole page or folio was lost or misplaced in the original MS, of which the scribe had no idea , hence no lacuna is marked A part of the commentary on *kārikā* 23 appears later as part of the commentary on *kārikā* 25 (see below pp 244, 246) The example cited there is नागानन्द, with the mention in a fragmentary passage of जीमूतवाहन and शङ्खचूड ।

The next *kārikā* (as we have indicated) suffers

---

(1) MS reads पेता (नेता?) after this word. (2) वस्तु MS (3) सम्माननो MS

also from thıs loss and mısplacement ın the orıgınal MS, and the first foot of the verse (whıch can however be restored from *vṛttı*) ıs mıssıng

[आस्ता वस्तुषु वैदग्ध्य] काव्ये कामपि वक्रताम् ।
प्रधानसविधानाङ्कनाम्नापि कुरुते कवि ॥२४॥

आस्ता वस्तुषु वैदग्ध्यम्—आस्ता दूरत एव वर्तता वस्तुषु अभिधेयेषु प्रकरणेषु प्रतिपाद्येषु वैदग्ध्य विच्छित्ति । काव्ये कामपि वक्रता कुरुते कवि —काव्ये नाटके सर्गबन्धादौ कामपि वक्रता कुरुते विदधाति कविरित्यद्भुतप्रतिभाप्रसार[1]प्रकाश । केन—सविधानाङ्कनाम्नापि । प्रधानप्रबन्धप्राणगतप्राय यत्सविधान कथायोजन तदङ्कश्चिह्नमुपलक्षण यस्य तत्तथोक्त तच्च तन्नाम [2] । 'अपि'-शब्दो विस्मयमुद्द्योतयति । The ıllustratıons cıted are such names as यथा—अभिज्ञानशकुन्तल-मुद्राराक्षस-प्रतिमानिरुद्ध-मायापुष्पक-कृत्यारावण-च्छलितराम-पुष्पदूषितकादीनि ।
न पुनर्हयग्रीववध-शिशुपालवध-पाण्डवाभ्युदय-रामानन्द-रामचरित-प्रायाणि ।

The next *kārıkā* ıs unfortunately mıssıng, and cannot be restored from ıts fragmentary *vṛttı* The sense appears to be that ın such *prabandha-vakratā* dıfferent poets, basıng the plot upon one partıcular legend, unfold ıt ın dıfferent ways, sometımes abrıdgıng, sometımes expandıng ıt Curıously enough, the mıssıng *kārıkā* appears later, after the *kārıkā* next followıng, wıth a corrupt and fragmentary *vṛttı* again on ıt It runs thus

---

(1) प्रचार MS. (2) MS ıs corrupt here and reads चेत नापि (च तेनापि ?)

प्रबन्धवक्रताया प्रकारान्तरमप्याह—

अप्येककक्ष्यया बद्धा [1] काव्यबन्धा [2] कवीश्वरै ।
पुष्णन्त्यनर्घामन्योन्यवैलक्षण्येन वक्रताम् ॥२५॥

The *vrtti* restored from both places[3] would run thus पुष्णन्ति उल्लासयन्ति अनर्घामपरिच्छेद्याम् अन्योन्य (वैलक्षण्येन) परस्परवैसादृश्येन वक्रता वक्रभावम्। के ते—काव्यबन्धा रूपकपुर सरा । किंविशिष्टा—अप्येककक्ष्यया बद्धा, एकेन योजिता [4]। कै —कवीश्वरै । [एकत्र] विस्तीर्ण वस्तु सक्षिपद्भि, अन्यत्र सक्षिप्त वा विस्तारयद्भि कीदृशमपि (तादृशमपि?) वा विचित्रवाच्यवाचकालकरण सकलनया नवता नयद्भिरित्यर्थ ।

As Kuntaka summarises इदमत्र तात्पर्यम्—एकामेव कामपि कन्दलितकामनीयका[5] कथा निर्वहद्भिर्बहुभिरपि कविकुञ्जरैर्निबध्यमाना बहॅव प्रबन्धा मनागप्यन्योन्यसवादनमनासादयन्त सहृदयहृदयाह्लादक कमपि वक्रिमाणमादधति। यथा—रामाभ्युदय-उदात्तराघव-वीरचरित-बालरामायण-कृत्यारावण-मायापुष्पक-प्रभृतय । ते हि प्रबन्धप्रवरास्तेनैव कथामार्गेण निरर्गलरसासारगर्भसपदा प्रतिपद प्रतिवाक्य प्रतिप्रकरण च प्रकाशमानाभिनवभङ्गीप्राया र(मणीयता)[6] भ्राजिष्णवो नवनवोन्मीलितनायकगुणोत्कर्षास्तेषा हर्षातिरेक[7]मनेकशोऽप्यास्वाद्यमाना समुत्पादयन्ति सहृदयानाम्। एवमन्यदपि निदर्शनान्तरमुद्भावनीयम्।

---

(1) „ कथया बद्धा MS (2) बन्धान् MS (3) Possibly the pages of the original MS were misplaced, and this कारिका and वृत्ति got mixed up and misplaced (4) MS is corrupt here and reads एकेनाप्रीतिवृतिनयोर्जिता (5) कामनीयक एषा MS (6) Read रमणीयता? (7) ॰गुणोत्कर्षकर्षास्तेषमतिरेक MS

कथोन्मेषसमानेऽपि वपुषीव निथजै]र्गुणै ।
प्रबन्धा प्राणिन इव प्रभासन्ते पृथक् पृथक् ।।

इत्यन्तरश्लोक ।

The next *kārıkā* is also missing but can be restored from the *vrttı* thus ,.

नूतनोपायनिष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनाम् ।
महाकविप्रबन्धाना सर्वेषामस्ति वक्रता ।।२६।।

The *vrttı* is corrupt in many places but may be restored thus [महाकवि]प्रबन्धाना नवनिर्माणनैपुण्यनिरुपमानकविप्रकाण्डाना[1] प्रबन्धाना सर्वेषा सकलानामस्ति वक्रता वक्रभावविच्छित्ति । [कीदृशानाम्—]नूतनोपाय[2]निष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनाम् । नूतना प्रत्यग्रा उपाया सामादिप्रयोगप्रकारास्तद्विदा[3] गोचरा ये तैर्निष्पन्न सिद्ध यन्नयवर्त्म नीतिमार्ग[4] तदुपदिशन्ति शिक्षयन्ति ये ते तथोक्तास्तेषाम् । इदमुक्त[5] भवति—सकलेष्वपि सत्कविप्रबन्धेषु अभिनवभङ्गीनिवेशपेशलि(०पेशलताशालि ?) नीत्या • फलमुपपद्यमान प्रतिपाद्योपदेशद्वारेण किमपि कारणमुपलभ्यत एव । यथा—मुद्राराक्षसे । तत्र हि प्रवरप्रज्ञाप्रभावप्रपञ्चितविचित्रनीति[6]व्यापारा प्रगल्भन्त एव । तापसवत्सराजोद्देश एव व्याख्यात । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् ।

वक्रतोल्लेखवैकल्य लोक्यते ।
प्रबन्धेषु कवीन्द्राणा कीर्तिकन्देषु कि पुन । इत्यन्तरश्लोक ।

---

(1) ०कविप्रकाण्डवान् MS Just before this phrase the MS repeats आस्ता वस्तुषु वैदग्ध्य of the above कारिका and there is a somewhat confused arrangement of the words (2) अविरतेनोपाय० MS (3) तद्विदामस्य MS (4) नीतितत्र MS (5) किमुक्त MS (6) विचित्रमति MS

This is followed by *kārikā* 25, which is misplaced here (see above p. 242) The MS breaks off with the discussion of नागानन्द as an illustration of the *prabandha-vakratā* described in that *kārikā*, with these words. यथा, नागानन्दे—तत्र दुर्निवारवैरादपि वैनतेयान्तकादेक सकलकारुणिकचूडामणि शङ्खचूड जीमूतवाहनो देहदानादभिरक्षन्न केवल तत्कुल ।

Here our MS ends without completing the chapter and the work It seems, however, that not much of the work is lost, as *prabandha-vakratā* appears to be the last topic which the author had proposed to discuss and would naturally come at the end of the work. This topic is not completed, but possibly it could not have taken more than a few more *kārikās* As no other topic is left for discussion, it is impossible to believe that the work contained more than four *unmesas*, or that the unfinished topic could have occupied such extended treatment as to require another *unmesa* to finish.

There is no colophon to this chapter, but the scribe marks असमाप्तोऽय ग्रन्थ ।

I Index to the Text

(References are by chapter and verse, unless otherwise specified)

A. Index of Kārikā-ślokas

B Index of Illustrative Quotations occurring in the Commentary

---

C Index of Antara-ślokas occurring in the Commentary

D Index of other Verses and Quotations in the Commentary

E Index of Authors and Works cited by name in the Commentary

(Reference are to pages)

F Index of Authors and Works from which anonymous Quotations are made in the Commentary

---

II. Index to the Resame

(References are to pages)

A. Index of Kārikās

B Index of Illustrative Quotations

C Other Miscellaneous Quotations

D Antara-ślokas

E Works and Authors cited by Name

F. Works and Authors quoted anonymously